

કોણી દીવાસળી ? કોણા દેવતા ?
 ક્યાથી આવી ચિનગારી ?
 એ ભારેલો અંનિ નથી તમારો,
 બબૂતિ ભવે હોય તમારી !

આત્મજ્ઞાનની આવી વિરલ મસ્તી ગાનારા, લોકવિ-સમાટ દુલા ભાયા કાગનો જન્મ તા. ૧૫ નવેમ્બર, ૧૯૦૭માં થયો હતો. આ કવિ પાસે શિક્ષણ ખાસ નહોંતું, પણ કેળવણીનો ખજાનો હતો. પીપાવાવ અને જોવપરની સીમમાં ગાયો ચરાવતા આ કવિએ સોળ-સતરની કિશોરવયે તો ડાયરાઓમાં સ્થાન મેળવી લીધું હતું.

ધાંગધાના મહારાજાએ કવિ કાગને આદરપૂર્વક રાજકવિ થવાનું નિમંત્રણ પાઠવું ત્યારે આ અલગારી આત્માએ 'મારું એ કામ નહિ' કહીને નિમંત્રણ પાછું વાળેલું. ઈ. સ. ૧૯૬૨માં ૨૬મી જાન્યુઆરીએ તેમને સરકારે 'પદ્મશ્રી'થી પુરસ્કૃત કર્યા હતા. ૧૯૬૭માં પોતાના વતન મજાદર ખાતે ગુજરાતના અઢીસો જેટલા સાક્ષરોનો મેળવડો યોજ્ઞને કવિતાનો અને ભોજનનો ભરપૂર આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. વિદ્યાની કાળો દરેક સાક્ષરને એક એક કામળો સંભારણારૂપે આપેલો ! કોઈનું ઝલ્કા કદીય ન વિસરે એવી વિરલ પ્રતિભા હતી એમની !

તેમની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે સરકારે તેમની ટ્પાલ-ટિકિટ પ્રગટ કરી અને ગૂર્જર અંથરલ કાર્યાલયે 'કાગવાણી' અંતર્ગત કુલ આઠ ભાગમાં તેમના કાવ્યો ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ પુનઃ ધબકતાં કર્યા.

ઇ. સ. ૧૯૭૭ની ૨૨મી ફેબ્રુઆરીએ આ કવિએ ધરતી ઉપરથી વિદ્યા લીધી ત્યારે લોકસાહિત્ય જાણે સુનું પડ્યું હતું. એમની કવિતામાં ધબકતો એમનો ચેતન-આત્મા તો સદીઓ સુધી ભાવકોને ભાવતરબોળ કરતો રહેશે.



9 788184 806434
3-80

અનુષ્ઠાનિક

દુલા ભાયા કાગ



Edit By

<http://vmgadhavi.blogspot.in>



કાગવાણી ૧

દુલા ભાયા કાગ





કિપત રૂ. 80

પુનર્મુદ્રણ : ડિસેમ્બર 2011
આવૃત્તિઓ : પહેલી 1935, બીજી 1938,
ત્રીજી 1949, ચોથી 1955, પાંચમી 1962
પુનર્મુદ્રણો : 1974, 1980, 1990, 1998, 2005, 2008

KAGWANI - 1

a collection of poems by Dula Bhaya Kav.

Published by Gurjar Grantha Ratna Karyalaya,
Ahmedabad 380 001 (India)

© પ્રકાશકના

ISBN : 978-81-8480-643-4

પૃષ્ઠ : 40+136

દિપનામણ : 1250

■ પ્રકાશક : અમરભાઈ દાકોરલાલ શાહ ગૂર્જર ચેન્ટરલ કાર્યાલય રાતનપોળનાકા રામે,
ગાંધીયાં, અમદાવાદ-380 001. ફોન : 079-22144663. e-mail :
goorjar@yahoo.com ■ ટાઇપોટરિંગ : વાણીપોઢાસર્ફ, 108, જિલ્લા એક્સ્પો બિલ્ડિંગ,
મહારાષ્ટ્રાની ચાર રસ્તા પાલલી, અમદાવાદ-380 001 ■ મુદ્રક : ભાગવતી ઓફસેટ સી/16,
બંસોધર એસેટ, બારોવાલપુરા, અમદાવાદ-380 004

અપ્સણ

કવિ અને કવિતાના પ્રેમી
ભાઈશ્રી
અગરસિંહ રાઠોડને
સસ્નેહ

- દુલા ભાયા કાગ

સુવર્ક્ષ-સુરાભિ-સંયોગ

હુલા ભાયા કાગ એટલે ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો મહેરામણ. સંસ્કારનાં મોતી અને સંસ્કૃતિનાં રલો જેના શબ્દદુષી ધીપમાં પાક્યાં છે એવા કવિ કાગ, મહેરામણ કરતાં જરાય ઉશ્ના ઉત્તરતા નથી. એમની કવિતામાં ચારણી બોલીના પ્રયોગને બદ્લે શિષ્ટમાન્ય ભાયા પ્રયોજાઈ હોતું તો તેમને ગુજરાત અને ભારતની બહાર પણ ભરપૂર આદર-સન્નાન મળ્યાં હોત.

પદ્મશ્રી જેવા એવોઈ પણ જેની પ્રતિભા સામે વામણા લાગે એવા કવિ હુલા ભાયા કાગનાં કાવ્યો 'કાગવાણી'માં ગ્રંથસ્થ થયાં છે. એમાં પારાવાર વિષયવૈવિધ્ય છે. લોકભૂતનો ધબકતો લય છે. કવિ કાગની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે ભારત સરકારે કવિની સ્મૃતિમાં ટ્યાલટિક્ટ પ્રગટ કર્યો છે. ગુજરાત ગ્રંથરલ કાર્યક્રમ માટે તો સુવર્ક્ષ-સુરાભિ-સંયોગ જેવી ઘટના છે. અમારી સંસ્થાનાં ૭૫ વર્ષ પૂર્વી થવા નિમિત્તે અમૃતપર્વ ઊજવી રહ્યા છી એ ત્યારે પદ્મશ્રી હુલા કાગની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે તેમનાં પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું નિમિત્ત મળ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઓજસ્વી સૌને લાભાન્વિત કરવાના અમારા પુરુષાર્થમાં વાચકેની હુંઝ સતત મળતી રહી છે, તે અખારું સદ્દભાગ્ય છે.

પૂર્વે પ્રકાશિત 'કાગવાણી'ના ખંડોમાં કેટલાંક કાવ્યોનું પુનરાવર્તન થતું હતું, તો ક્યાંક વિષયાંતર થતું માલૂમ પડ્યું હતું. શક્ય છે કે અનકું અલગ કમયે તેનું પ્રકાશન થયું હોય, તેથી એમ બન્યું હોય. એમે એકસાથે તમામ ખંડોનું પ્રકાશન કરતી વખતે પુનરાવર્તિત કાવ્યો રદ કર્યા છે અને કેટલાંક કાવ્યોને વિષય-ઔચિત્યની દિશિએ એક ખંડમાંથી અન્ય ખંડમાં સમાવ્યાં છે. આ સિવાય પુનઃ સંપાદનમાં ખાસ કોઈ ફેરફાર નથી.

'કાગવાણી'ના આઠેય ભાગમાં વહેતાં સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનાં વારિ નથી પેઢીને આપકરી અસ્મિતાનો પરિચય કરાવશે તેવી શ્રદ્ધા સાથે -

- ગુજરાત પરિવાર

થોડીક દૂરની - થોડીક નજીકની

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ઉચ્ચરકૃપાથી 'કાગવાણી' ભા. ૧, ૨ ને ઉ આજે એકસાથે સારાં રૂપરંગ ને રૂડા સંશોધન સાથે બહાર પડે છે. મને 'કાગવાણી'નું પ્રકાશન સંદાકાળ પુત્રજન્મના આનંદદાયક પ્રસંગ જેવું લાગ્યું છે. 'કાગવાણી' એટલે શું એની ચર્ચા હવે કરવાની રહી નથી, કારણ કે આજે એ ધરધરની વસ્તુ બની રહી છે, એટલે એના વિશે વિશેષ કંઈ નહિ કહું. થોડીક દૂરના - થોડીક નજીકની વાત કરીશ.

મનુષ્યનું મન કેવાં કેવાં જુદાં જુદાં વિચાર-વહનોના પલટા લે છે, અને ક્રષ્ણ ભગવાન કેવા ઊલટા-સુલટા ખેલ કરે છે, એ કોયડા જલદી સમજ શકાતા નથી.

મહામુનિ પાણિનિએ સંસ્કૃત વ્યાકરણ લખીને સંસ્કૃત ભાષાને લોકભાષા માદૃતમાં સરી જતી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને મોટા મોટા સાહિત્યસ્વામીઓએ પોતાની કૃતિઓ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખવાના કાર્યને ધણું મહત્વ આપ્યું, પરંતુ સાધારણ જનસમૂહે એ સાહિત્યસ્વામીઓને અનુસરવાની મુંગી ના ભક્ષી.

સાહિત્ય અને ભાષા એ તો લોકગંગા છે. એનાં વહેણ સ્વતંત્ર હોય છે. એ કોઈની દખલગીરી સ્વીકારતાં નથી. જનસમૂહે સંસ્કૃત ભાષાની સાથે સાથે જ પ્રાકૃતજનોમાં - સામાન્ય લોકસમૂહમાં - વહેતી લોકભાષાને - પ્રાકૃત ભાષાને - પ્રાકૃત વાણીને - સાહિત્યસર્જન માટે અપનાવી. લોકસમૂહના ઘારા એવા તે જમાનાના ચારણકવિઓ લોકભાષા પ્રાકૃતના પદ્ધતિમાં જોડાયા. એમણે પોતાની સંવેદનાઓ, પોતાના વિચારો, લોકોની આડાંકાઓ અને પોતાની કલ્પનાઓ લોકોને જ પ્રિય અને પરિચિત એવી પ્રાકૃત-લોકભાષામાં રજૂ કરવામાં પોતાની સરસ્વતી અને શક્તિ વાપરી અને પરિષ્પામે જનસમૂહના એ અધિક ઘારા થઈ પડ્યા.

લોકોએ એમને અપનાવ્યા અને કાળકમે લોકોના ખારા એ ચારણકવિઓ રાજીઓ અને રાજુદરબારોમાં પણ સ્થાન અને માન પામ્યા; રાજી અને પ્રજા બનેના માનીતા થયા.

કાળ ભગવાને પડયું બદલ્યું, ત્યારે પણ ચારણોની આ કાવ્યસરિતા જનસમાજનું રંજન કરતી રહી, પણ એનું પાલનપોષણ તો મુખ્યત્વે રાજીઓ—રાજુદરબારોએ જ કર્પું.

મારી કવિતાનું પણ એમ જ બન્યું છે. અત્યાર સુધી ‘કાગવાણી’એ લોકોનાં મનરંજન કર્યો છે, એમની ભાવનાઓને, એમની આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમંત બનાવવાનું પહુંચિત કાર્ય કર્યું છે; એમને લાડ લડાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે.

લોકહૃદ્યાંઓએ ‘કાગવાણી’ પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ બતાવ્યો છે. સાથે સાથે રાજુવંશીઓ પણ ‘કાગવાણી’ને પ્રોત્સાહન આપત્તા આવ્યા છે. ખાસ કરીને ભાવનગરના નામદાર મહારાજા સાહેબ શ્રી કૃષ્ણકુમારસિંહજી તો ‘કાગવાણી’ને પ્રોત્સાહન સાથે પોષણ પણ આપત્તા આવ્યા છે.

આ પહેલાં ‘કાગવાણી’ના પહેલા ભાગની ચોથી આવૃત્તિ, બીજા ભાગની જીજ આવૃત્તિ અને ત્રીજા ભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ, તે રાજ્યાશ્રયથી થઈ હતી, પરંતુ જુના કાળના રાજ્યાશ્રયથી આ રાજ્યાશ્રય જુદો હતો.

આજનું રાજ્ય એટલે એક રાજીનું એકતરની રાજ્ય નહિ, પરંતુ પ્રજાએ પસંદ કરેલા લોકાગેવાનોનું રાજ્ય. સાધારણ જનસમુદાયને પ્રીય એવી ‘કાગવાણી’નું સન્માન એ જ લોકસમુદાયના પ્રતિનિધિ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે કર્યું હતું, અથવા તો એ સન્માન પ્રજાસમૂહના હૃદયમન સમાન, એ પ્રજાતંત્રની જીવામાં જીશી સંવેદનાઓ જીલનારા પ્રજાના લાલીલા એક આગેવાનને લાથે થયું હતું; એ ચારણી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના ઠિતિહસમાં જુગજુગ જુના પ્રકરણની નવી આવૃત્તિ થવા બરોબર હતું.

એ સન્માનના મુખ્ય અવિઝાતા હતા લાલીલા પ્રજાનેતા આપકા શ્રી ડેબરભાઈ. એમની પ્રેરણાથી ‘કાગવાણી’નું સન્માન થયું. આમાં સ્વાભાવિકતા હતી અને સાથે સાથે ચારણી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના ગૌરવની પિછાન પણ હતી.

‘કાગવાણી’ના ત્રણો ભાગો ફરીથી છપાવવાની ભાવના શ્રી ડેબરભાઈના

હૃદયમાં કેવી રીતે જન્મો અને તેમની સાહય કેવી રીતે મળી, તે લખવા પહેલાં શ્રી ડેબરભાઈ અને મારું મિલન કેવી રીતે અને ક્યા સંજોગોમાં થયું તે લખવાની વૃત્તિ રોકી શકતો નથી.

થયું કરીને સન ૧૯૭૮નું વર્ષ હતું. ‘કાગવાણી’ ભાગ પહેલો રાજ્યપુર પ્રેસમાં છપાતો હતો. તે વખતે હું બોટાદમાં શ્રી મેધાણીભાઈને ઘેર રહેતો.

એ અરસામાં રાજકોટની લહત ઊપરી. દરબારશ્રી વીરાવાળા સાથે મારે ઓળખાણ હતી, પણ ડેબરભાઈને કોઈ દિવસ નહીં મળેલો. શ્રી મેધાણીભાઈએ મને પૂછ્યું, ‘આપણે તો નાના ચોવટિયાઓ કહેવાઈએ, રાજકોટ જઈએ તો કેમ?’

મેં હા યારી અને બંનેએ જણું એવો નિર્દ્દિશ થયો. પરંતુ મેધાણીભાઈને કાંઈક જરૂરનું કામ આવી ગયું, એટલે એમણે એક ઓળખપત્ર જેવો ભલામણપત્ર શ્રી ડેબરભાઈ ઉપર લખી આપ્યો.

હું રાજકોટ ગયો અને દરબાર વીરાવાળાને ત્યાં ઉતારો કરી સીધો જઈને શ્રી ડેબરભાઈને મળ્યો. આજે છે તેવા સાદા અને સોયલા ડેબરભાઈ ત્યારે પણ હતા. બંને લાય જોઉલા અને આંખોમાંથી મીઠપ વરસે. એ મિલન આજે પણ યાદ છે.

મેધાણીભાઈનો પત્ર આપ્યો. તે વાંચા પછી મીકાશથી પરંતુ દૃઢતા સાથે કહું, ‘વાળાઓના લાયની ફૂપા-ભેટ પારસમણિની હોય, તોપણ તે રાજકોટ પ્રજા નહિ સ્વીકારે. દરબાર વીરાવાળા કાકોરશ્રીનું હિત ઈચ્છતા હોય, તો રાજકોટ છોરી દે અને બગસરા જાય, એટલે પછી સમાધાન ૪ છે.’ મારી અને ડેબરભાઈની પહેલી ઓળખાણ આવી રીતે થયેલી. પછી દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો વીતી ગયાં, પણ ફરીને મળેલ નહિ.

માનું હું કે મારી કવિતાના સૂર ક્યારેક એમના કાને પહોંચતા હશે. સમયનું ચક કર્યું, સ્વરાજ આવ્યું, સૌરાષ્ટ્રમાં ડાંગેસના મોવડી તરીકે શ્રી ડેબરભાઈને રાજ્યતંત્રની લગામ લીધી અને ગરાસદારી અને ભારખલી નાખુદીના કાયદાનાં પગરણ મંડાવાં.

સને ૧૯૭૧ની વાત છે. મને ખબર પહોંચાડવામાં આવ્યા કે, ‘ગરાસદાર, ભારખલીદાર, સરકાર અને ખેડૂતો એ બધાના પ્રતિનિધિત્વવાળી પ્રવર-

समितिनी बेठकमां मारे राजकोट खाते हाजरी आपवानी छे.'

सने १८५१थी १८५५ सुधीनां पांच वर्ष दरभ्यान श्री डेबरभाई सावे लागलगाट कायम परिचय रखो, कारण के चारको, भ्रातृको वगेरे बारभलीदारोनी घरभेडनां कामे मारे अठवाउये-पञ्चवाउये राजकोट जवानु थतु. दिवसे ओँडिसनुं काम चालतुं अने राते श्री डेबरभाईने वेर भजन-कार्य चालतुं. नानो ऐवो डायरो आमे. भजनोनी धारा शड थाय. गानार अने सांभળनार बधा रसधी भीजता. सौ आनंदमय बनी जता. ए समये श्री डेबरभाईनो 'कागवाळी' तरफनो भाव वधारे ढढ थयो, अम हुं मानु हुं.

७५२ ज़क्काव्यु छे तेम, साधारण रीते भावनगरना नामदार महाराजासाहेब 'कागवाळी'नी प्रसिद्धिमां महद करता. परंतु त्रिंशो भागनी छेल्ली आवृत्तिनी चोपीरीओ उपरी गई हती, ए वस्तु श्री डेबरभाईना ज्यातमां हुरे, एट्टे एक दिवस राते अमधो क्लुं, 'कागवाळी' छपाववानी ज्ञेगवाई सरकार करी आपशे.'

त्यार बाद सरकारी धोरणे तुमारविधि चाहु थई अने थोडाक समय पछी नामदार राजप्रमुख साहेबे 'कागवाळी'ना त्रिंशो भागोनी नवी आवृत्तिओ प्रसिद्ध करवा माटे रकम मंजूर करी.

श्री डेबरभाईना अमना दंभ-डोण विनाना व्यक्तित्वमां जेम राजकीय, सामाजिक वगेरे परिचितिओने पारभवाने शक्ति छे, तेमજ ग्रजासमूहनी आकांक्षाओ, हृष्यभावनाओ अने विचारोने समज्ज्वानी एक ज्येतीना जेवा परभज्जित छे. लोकसाहित्य हुं वस्तु छे, अनी केटली भोटी जबरी असर छे, अने ए केटलुं ज़ुरनुं छे, ए श्री डेबरभाई बरोबर समझे छे. अने ए दृष्टिए ज अमधो 'कागवाळी' छपाववाना कार्यमां सहाय करीने एक चारपाकविनी लोक-शारदानी कहर करी हती.

वज्जत जतां त्रिंशो भागनी बधी नक्लो खलास थई गई अने अने नवेसरथी प्रगट करवानी ज़ुर उल्ली थई.

'कागवाळी'नी ए ज डाव्यगंगाने आ नवी आवृत्तिओमां वलाववानुं कार्य आमरे आम जनतानी विशिष्ट व्यक्तिओमे स्वीकारी लीधु; ने त्रिंशो भागनी नवी आवृत्तिओ आम जनताना त्रिंशो संमान्य गृहस्थो तरक्षी प्रगट थाय छे : पहेलो भाग श्री अमरसिंहले राठोड तरक्षी; बाजे भाग स्व. श्री

देवरंद धरमशी शेठियाने नामे तेमना भाईशी शिवक्ष धरमशी शेठिया तरक्षी, अने त्रिंशो भाग शेठशी चिमनलाल जेसिंगभाई दलाल तरक्षी. लोकहेयां पर 'कागवाळी'नो डेवो प्रभाव छे, ए आ परक्षी जाववा भने छे.

प्रजानां छेयां अने छोठमां स्थान पामेलुं मारी 'कागवाळी' जे प्रजानी संमान्य व्यक्तिओनी सलापधी आउ प्रसिद्ध थाय छे, ते ज संमान्य व्यक्तिओनी सेवामा अनु अर्पण करतां हुं आनंद अने गौरव अनुभवुं हुं.

आ ग्रंथंगे एक ज़ुरुं स्मरण ताजुं थाय छे. दोहा (सोरका) मने विशेष प्रिय छे अने सोराष्ट्रने तो ए खूब खूब प्रिय छे. ए सोरकाओने 'कागवाळी'ना त्रिंशो भागमां सौप्रथम स्थान मण्यु छे.

'कागवाळी' भाग बीजे राष्ट्रपुरमां छपातो हतो, त्यारे हुं बोटाइमां मेधावीभाईने त्यां रहेतो. चोपीरीनुं मने न क्षेते तेवुं गडमथलनुं काम अमने माथे हतु. एक दिवस मने अमधो क्लुं, 'कागने पोताने संबोधीने थोडाक हुडा लघो.'

ए वज्जते थोडाक हुडा लखायेला, पक्ष अमनी अंतरेक्षा तो पांचसो दोहानुं एक पुस्तक बहार पाडवानी हती. परंतु ए तो गया अने अमनी छक्का भारा हृष्यमां ज्ञाती अने गुंजती रही.

'हिन गणांते मास गया वर्षे आंतरीआ;
सूरत भूली सायबा, नामे वीसरीआं.'

मेघालीनी चिता पर दिवसोना उना अने हंडा पडा पडी गया. महिनाओ गया. काण महाराजनो देग वधो. नवा प्रजातानां वार्किंग्रो वागवा लाङ्यां. अमां कोमल अने कठोर बने प्रकाशना ध्वनि हता. सुंदरता अने भयंकरता मूर्तिमंत थती हती. आशा-निराशानो ज्ञाकार संभजातो हतो. श्रद्धा-अश्रद्धानी घटकी वागती हती. हर्ष अने शोकनी जालर रणजडती हती.

आ बधा सुरीला अने भसूरा तालने मेणवीने काण महाराज आंसु पाउतो हसतो हतो. विरोधी सुरोनो मेण अने विरोधी मेणनी नोभतने हुंवारे अवाजे देशने आवरी लीधो हतो. ए अवाजे समस्त जगतने बाधमां भीजुं हतु. ए अनूठा अवाजे मानवीनां माथांओमां अम उत्पन्न कर्यो. मानवी मानवी टाङ्यां. वक्षो धर्म चूक्ष्या. भूतनो वणगाड वणग्यो. खोटी भूख जागी,

એ ભૂખને ટણવા સૌકોઈએ – બધા જ ધ્યાદારીઓએ – પોતાના જ માંસનું ભક્ષણ કર્યું ! એથી એમની ભૂખ ન ટથી, પણ વર્ધતી જ ગઈ, કારણ કે વળગેલું ભૂત બધું આઈ જતું હતું.

આવો કાળ જ્યાં દેશ પર વ્યાખ્યો હોય, સૌકોઈ ભાનભૂત્યાં થઈ જતાં હોય, તેની અસર કવિ-સાહિત્યકારને પણ લાગે છે, કારણ કે કવિઓને તો એ કાળબળની અસર સોથી પહેલાં અને વધારે થાય. એમનાં માથાં અને હદ્દ્ય નવીનતાને સૌથી પહેલાં આવકારે છે, પછી એ સ્પૃશ્ય હોય કે અસ્પૃશ્ય. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં મારી દશા પણ એવી જ હતી. છતાં હદ્દ્યમાં કોઈક કહેતું હતું કે ‘પાંચસો દોઢા લખ.’

આજે લખેલું કાલે જુહુ પડે. આજે નજરે જોયેલો મુરુષ વહેલી પ્રભાતે એવી બની જાય. આજે દીસતો છત્રધારી કાલે રંક બને. આજે ડેઢભાને પડેલા કેદીઓ બીજે દિવસે સત્તાધીશો બને. આજના ડાલ્યા કાલે સવારે ગાંડા બને. આજનો કવિ કાલે મૂર્ખતા પ્રામ કરે. આજનો પરાધીન કાલે સ્વતંત્રતાના શિખર પર ચડીને ગગનને સ્પર્શો. આવા કણો કણો થતા ફેરફારોમાં કાલ્યો શું ? ગીતો શું ? અને વાર્તા શું ? એ બધાં તો સ્થિરતાનાં છોડુ છે અને કાળથી અભાધિત છે.

આ સંયોગોના મંથનમાં પણ ‘દોડા લખ અને અભાધિત લખ’ એવા અંતરમાં બેઠેલ મિત્ર મેઘાળીના અવાજે મને દોડા લખવા માટે હાથમાં કલમ લેવરાવી. દોડા તો લાખાયા, પણ સાથે સાથે જેમનાં ગીતો એ મારો જીવનવિષ્ય છે, એવા પૂ. મહાત્માજીના પ્રસંગ પ્રસંગનાં ગીતો પણ મારી સમજબ પ્રમાણે લખાયાં. અને ભજનો લખાયાં તે તો કેવળ મારા આત્માના આનંદ જ માટે.

ભૂદાનની પ્રવૃત્તિએ મને ચમક ચડાવી; અને એ તરંગોમાં વિનોબાળ અને ભૂદાનનાં ગીતોનો કાલ મારી થિતભૂમિમાંથી ઉત્તર્યો. પણ પૂ. રવિશંકર મહારાજ તો મારી આરાધનાની મૂર્તિ બની ગયા. કવિ એવો છે કે એની હદ્દ્યપાટી પર પડ્યા અકારો એ કદી છુપાવી શકતો નથી. એ પ્રગટ થાય છે ને આમ જનતા એની માલિક બને છે.

આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરતાં પહેલાં મારે કહેવું જોઈએ કે, પોતાના અનેકગણા વ્યવસ્થામાંથી પણ શ્રી. મેઘાળીભાઈએ ‘કાળવાણી’ માટે પોતે ભૂમિકા (‘કાળવાણી’ના પહેલા તથા બીજા ભાગમાં) લખી. એક વાર લખી ન ધરાયા,

ભાજી વાર લખી. મેઘાળી તો મારા હતા; ઉપકાર માનવાના ચાળા શા ?

એ પછી વખતનું ‘કંકુ’ લઈને ‘કાળવાણી’ના સ્વરૂપની પિછાણ આપવા (‘કાળવાણી’ના બીજા ભાગમાં) પોતે કે પ્રેમ અને આદર બતાવ્યો છે, એ માટે શ્રી શામળદાસ લલ્ભીદાસ ગાંધીનો હું ઝક્કી હું.

અને શ્રી ગોકુળદાસ દારકાદાસ રાયચુરા – એ પ્રેમમૂર્તિ માટે તો જેટલું લખું તેટલું ઓછું છે. એમણે ‘કાળવાણી’ બાગ બીજાની પ્રથમાવૃત્તિની છપાઈ વગેરેનું ધણું કઠિન કામ પાર પાડ્યું હતું અને ‘આદિવચન’ લખ્યાં હતાં. શ્રી રાયચુરાભાઈ તો નવા યુગના ચારકા હતા, ઉપરાંત પ્રેમધેલા મિત્ર હતા, સખા-સુફદ હતા. એમનો હું શું ઉપકાર માનું ? ઉપકાર માનું તો પણ ઉપકાર થઈ શકું તેમ નથી.

‘કાળવાણી’ના બીજો પ્રેમીઓ ગયા : મેઘાળી ગયા ! પાછળથી શામળદાસ ગાંધી ગયા ! અને ગોકુળદાસ રાયચુરા પણ જતા રહ્યા ! એમની પુષ્પસ્મૃતિ અને પ્રેમ વિસાર્ય વીસરે તેમ નથી. એમની સુવાસ આજે પણ મહેકી રહી છે અને ભવિષ્યમાં મહેકતી રહેશે. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ આપે !

પ્રાન્તે, આ નવી આવૃત્તિઓ જનતા સમક્ષ રજૂ થાય છે. એ જનતાની માલમતા છે. જનતા એને મૂલવે. આ નવી આવૃત્તિઓમાં કેટલાય હાથ કામે લાગ્યા છે; પણ એ બધા તો મારા પોતાના જ હાથ છે, મારા સુફદોના હાથ છે; અહીં સૂક્પણે તેઓનો આભાર માની લઉં છું.

દિવાસો; વિ. સં. ૨૦૧૮

મજાકર

દુલા કાળ



ગાય ચાલતી ચાલતી ગૌચરી કરે, એમ વેરથી બાંધી આપેલો રોટલો પજા વગર દાળ-શાકે ચાલતાં ચાલતાં બહુકાવી જવાનો. ગાયો ચરીને જાડને છાંયે વાગોળતી બેઠી હોય, પવન વીજા વાતો હોય, પંખી જીત ગાતાં હોય, આ વખતે ડિશોર નજીકના નવાજો જઈને નાચ : તિલ પર કપડાં બે છે : એક ધોઈને સ્ફૂર્તિ, એક પહેરીને પૂજા કરવા બેસે !

કોઈ વરખરી છાંયો કરી રહી છે. બાળક નાનીશી પોટલીમાં બાંધેલી મૂર્તિ કાઢે છે. એ ગજાનન-ગજાપતિની મૂર્તિ છે. મૂર્તિને એ સામે પરદરાવે છે, એની પૂજા કરે છે, માણા ફેરવે છે : મુખ મને પ્રાર્થે છે : હે દેવ ! મને ઇહાપજા દૃષ્ટે !

પછી ડિશોર રામાયણ વાંચે છે. સાદ તો સિતારીના તાર જેવો છે, પજા દ્વારા રાગે ગાય છે !

ડિશોરની આંખમાં ભય છે. મનમાં એક છાની બીક છે. બીક બાપુની છે : રખે ને મારા બાપુ આ જોઈ જાય !

રે છોકરા ! આમાં વળી બીક કેવી ? આ કેઈ અનીતિ-અધરમનું કામ થોડું છુ ?

પજા ના, ના, એના બાપુની આ બધી ભગવાઈ તરફ રૂઠી નજર છે. એ તો ભારે પરાકમી પુરુષ છે, શક્તિનો પૂજારી છે. એને પરાકમનાં સપનાં આવે છે. લંઘનો ગઢ કેકવા જેવો કામો કરવાની એની ધગણા રહે છે !

દેર પાંખળાં ધોડાં છે ! એવા મરદનો દીકરો તો રોજ સો સો ગાઉની ખેપટ કરે કે આવો પોતિયાદાસ થઈને બેઠો બેઠો ગજાપતિને પૂજે ? પોતાનું પૂજયાનું થાનક શક્તિમાં ! મા ભવાનીનું એને ત્યાં બેસસું ! અસુરોને સંહારનારી, દાનવો પર શોધ કરનારી માતાના રક્ત ટપકતા ત્રિશૂલને બદલે આ ઉદ્ર ને લાડવાની પૂજા શી ! ઉદ્ર બિલાડીને સુપરત કરાય; લાડવો પેટને : એટલે આ બધા દેવનો સાક્ષાત્કાર પૂરો થાય !

આવી વિચારસરકીવાળો ડિશોરનો બાપુ મલક પર વગર હાકેમીએ હાકેમી કરતો. એનું નામ ભાયા કાગ !

ભાયા કાગનું નામ સંભળાય કે ભલભલા વ્યાજખાઉના છક્કા છૂટી જાય. એનું નામ ગાજે ત્યાં ગુંડા ભાગે, નહિ તો એ અધરમીઓને માથે ભાયો કાગ

પહેલી સરવાણી

સૌરાષ્ટ્રના કશમીર મહુવા, હુંગર અને પીપાવાણની મધુકેસરભરી ભૂમિ છે. સૂરજ અનોખાં તેજે તપે છે.

એક ડિશોર વધનો બાળ લાકડીને ટેકે ઝૂલતો ઊભો છે. એને ખખે ડોલ લટકે છે. એમાં રામાયણ છે. એની બગલમાં એક ચોપડી છે. એ સુભદ્રાહરણની છે.

એ ડિશોરને હેઠે બે વાતના કોડ છે : એક, ધૈનુ ચારવાના; બીજા, ધૈનુના ધોળા સેતર દૂધ કેવી કવિતા કરવાના !

સીમમાં ગાયો ચરે છે, બેંસો ચરે છે, ઊટ ચરે છે, બળદ ચરે છે, પંખી ઊડે છે, હવા ગાય છે. વગડો જંતર વગડે છે. હરણાં નાચે છે. પેતરના મોલ હસે છે. રૂપેરી રસ જેવી નદીમાતા વહી જાય છે. બાળા રાજાની આ દુનિયા છે, આ વસ્તી ને રાજા વાતો કરતાં નથી, છતાં આંખના અખસારે એકબીજાનાં હેઠાં વાંચે છે.

ડિશોરના ગામ પાસે જ પોર્ટ વિકટરની ગુજરાતી નિશાળ છે. પાંચ ચોપડીનું ગુજરાતી ભણતર ભણીને ડિશોર ઊતરી ગયો છે. હવે ધેણમાં સંચર્યો છે ! જૂના કાળમાં કુષ્ણ કનેયાને ગાય ચારવાનાં નીમ હતાં. ધેણ ચારવી એ ડેયાપાટીની ડેણવજી હતી. આ ડિશોરને હેઠે પજા ગાયો ચારવાનાં ક્રત છે.

એ ધૈનુ ચારવાનું ધર્મપ્રત લઈને ડિશોર ધૈનુ ચારતો હતો. એમાંય એણે તપસ્થીના જેવા નિયમો લીધા હતા :

ઉધાડા પગે ચાલવાનું. ઉધાડા માથે ફરવાનું. ગાય બેસે ત્યાં બેસવાનું. ગાય ઊભી રહે ત્યાં ઊભા રહેવાનું. બધી ગાયોને ફૂવાને કાઠે લઈ જઈ હાથે પાણી સીચીને પાવાનું !

કાગ બનીને ગારક્યો જ છે ને ! સમાધાનમાં, મસ્લિતમાં, દભાજમાં ભાયો કાગ ભારે ! એનાથી સહુ ડરે, વાત એની બધા રાખે. એની વાત જે ન રાખે એને એ ઠેર ન રાખે.

ભાયો કાગ લહેરમાં હોય ત્યારે દીકરાને વંશવેલાની વાતો કરે. કેઠ તેરમી સદીની વાત ! બીજલ કવિ એ પોતાનો પૂર્વજ ! એની કવિતા એવી કે માથું માગો તો માથું મળો. પ્રાણવાન કવિતાનો એ કવિ – કવિતા કરીને તો એ રાજી રા' ઉધાસનું માથું લઈ આવેલો ! બધે વાહ વાહ થઈ રહી ! પણ કવિ તો એ માથું આપનારના ગુજરા જાવા એના મસ્લિત સાથે ચિતા ખડકાવી બળી મૂંબો. એ બીજલ કાગનો આ કુળવેલો !

એ વેલા પર ભાત ભાતનાં તાકાતદાર ને નકશીદાર ફૂલ ઘીલ્યા છે ! કવિ બીજલના ત્રણ દીકરા. કાગ સુર એમાં નાનો. સુર એટલે દેવ, ચારણ બધા દેવ.

કાગ સુરની ઉદ્ભ્વી પેઢીએ જાલા કાગ થયા. એ પહેલાં પૂર્વજ શામળા કાગ થયા. સો સો ઘોડાં ફેરવે. તલવારની રમજટ ચલાવે. જેના જાજવે બેસે એને તારી હે. એક વાર એના સાથીઓ સાથે લુંટે ચાલ્યા. લુંટમાં શરૂંજ્ય તીરથ લુંટવું એવી સાથીદારોની ભરજ. શામળા કાગ કહે, કોઈની માની ઈજ્જત ન લેવાય, એમ કોઈના દેવસ્થાનનો મલાંઝે આપણાથી ન લુંટાય. તરીને નોખા તીભા રહ્યા.

આવા હતા સર્વધર્મએમી શામળા કાગ. એ જ વંશમાં જાલા કાગ થયા. ગીરમાં રહે, હોર ચારે. હુકાળમાં હોર સાફ ! ખાવા ટંકનાં ઠેકાજાનાં ન મળો. આવા ગરીબ જાલા કાગને કોણ દીકરી હે ? બત્તીસ-તેત્તીસ વર્ષની ઉમરે પંડ રોને પેટ ભરે એ સ્થિતિમાં જાલા કાગ મજાદર ગામે આવ્યા.

સાથે ઘરવખરીમાં બે ભેંસ ને એક પાડો : એ જ એનાં રાજ ને પાટ ! પાડા પર ઘરવખરી, અને ભેંસ પર આજીવિકા !

અહીં ચારણની એક ગોયડ અરુણ શાખાનાં રપ ગામ, પણ નિયમ એવો કે એક શાખમાં દીકરી દેવાય નહિ, દીકરી લેવાય નહિ. મજાદરનો જહો અરુણ જાણીતો ભડ માણસ. એ ગઢવીની નજરમાં જાલા કાગ વસી ગયો. એણે એને ૪૦ વીધાનું ખેતર ને દીકરી દીધાં.

એના દીકરા ભાયા કાગ ! કાગનાં ઘરવાળાનું નામ આઈ ધાનબાઈ ! ભાયા કાગનો રોટલો ને ઓટલો એટલા પણોળા કે આઈ ધાનબાઈ રોજ પોણો મજા દળણું દળે ! એમણે આતિથ્યમાં અસ્થિ ગાળી નાખેલાં. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુનઃ આઈ ધાનબાઈ પીડા કરતા પડ્યાં પર છાથ મૂકીને કહેતાં : 'ભાઈ ! આ તો દળણાંના ધા છે !'

પરોણાગતમાં પ્રાણ પીરસનારી આ અન્નપૂર્ણાને પેટ, રલાકરમાં મોતી પાકે એમ, વિ. સં. ૧૯૮૮ના કાતરત વદ ૧૧ ને શનિવારે મહરાતે સોડવદરી ગામે એક દીકરો જન્મ્યો.

એનું નામ હુલો ! હુલા પર મરદ પિતાની આખી હુનિયા ! આખા વૈભવની માંડળી. એમાં આ દીકરો તો નાનપણથી વિચારવાળો, ગણીને બોલનારો, એલફેલમાં ન રચનારો ! મુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી. આવો દીકરો ભગત પાકે, પણ ભડ ન ચાય ! રે હુલા ! જરા છાંટોપાણી કરતો જા ! મરહુના આંખના ડેણા તો લાલ જોઈએ ! પણ હુલો આમાનું કંઈ ન શીખ્યો.

શીખવા આવનારને એણે સમજાવી દીધા એ દાહદે ! આજે તો અનેક દાડિયાને ઝૂભતા તાર્યા છે એણે !

એ આ ભાયા કાગનો સાત ખોટનો ડિશોર હુલો !

દીકરો જુદી હુનિયામાં જ વસે. ગાયું ચારવાનાં પ્રત લે. એક ટાણું જમવાનાં પ્રત લે. રોજ દોલા-ચોપાઈ ચાદ કરવાની આખડી લે ! બાપનું જગત સાવ જુદુ. બાપ મારતે ઘોડે સો ગાઉની સીમ માથે બાજની જપટે આંટો દઈ આવે ને અહીં દીકરો સો દોલા-ચોપાઈ એક દલાડમાં ચાદ કરીને મલકાતો બેઠો હોય – જાણો કોઈ મોટી મિલકત મળી ગઈ !

આવો બાપ દીકરાને ગજાનનની મૂર્તિની પૂજા કેમ કરવા હે ? એ તો કહે, 'દીકરા ! કોઈ દલાડો આમ કરતાં કરતાં સાવ સાધું થઈ જઈશ ! તો પણી મારું રજવાહું કેમ કરીને તું જાળવી શકીશ ? આવી રીતે તો તને ગામ-ગરાસ કોણ ખાવા દેશે ?' વળી ક્યારેક બાપ દીકરાને એકાંતે માણા ફેરવતો જોઈ કહે, 'દીકરા, હવે આ સીદરાં ખેંચવાં મૂકી હે ! બાંધ કેદે તલવાર ને હાલ્ય મારી સાથે !'

દીકરો કંઈ ન બોલે ! એ તો એના નીમમાં ગાયૂક !

બાપ ભાયો કાગ વાર્તા માર્દી, નદીનાં જળ ધંભાવે એવી વાર્તા ! દુલા
ગાય-હજાર હજાર દુલા ફેરે-એક એકને આટે એવા. પણ બન્નેની પોતાની
દુનિયા અલગ !

ડિશોર દુલા કાગને આમ વૈનુ ચરાવતાં, દુલા-ચોપાઈ ગોખતાં એક વરસ
ને નવ મહિના વીતી ગયાં !

ભક્તિના માણામાં કવિત્વનું પંખી ક્યારે આવીને ઈડાં સેવવા બેહું હતું
એની તો ખબર નથી. પણ એ મહિનો પોથનો હતો. વદ તેરસ હતી. ઠંડો ઠંડો
વાયુ વાતો હતો. સૂરજ મહારાજ સગડી કરતા હતા. ઠંડું જગત ગરમાતું હતું.
પાસેથી પીપાવાવનો કેડો ચાલ્યો જતો હતો ને જોલાપરી નદીનાં જળમાં પંખી
સ્નાન કરતાં હતાં.

ડિશોર દુલો સ્નાન કરી ઉભો છે. સામે સૂરજદાઢો તપે છે. એ વખતે
સૂરજની બીજી આવૃત્તિ હોય તેવો એક તેજસ્વી પુરુષ ત્યાં આવ્યો. માનવમાત્ર
મૂર્તિપૂજક છે. એ માનવમૂર્તિ પૂજવા લાયક હતી. બબ્ય લલાટ છે. ભગવી
કંથા છે. પવન પર વિહરતી હોય તેવી પાવરી પર એ ઉભા છે ! મસ્તક
નમાવવાનું મન થાય તેવી એ મૂરત છે ! એ બોલે છે તો ગણામાં જાણે ઝાલરી
બજે છે ! એ પૂર્ણે છે :

‘બાળ ! તારે કવિતા શીખવી છે ?

‘હા.’

‘કોણ છે તું ?’

‘ચારણ.’

‘ચાલ મારી સાથે. એરુ-વીઠીના મંતર તને શીખવું !’

‘એમ ન અવાય.’ ડિશોર ભોલ્યો, ‘મારો બાપ જાણે તો મારા કટકા કરી
નાને અને આ મારી માવડિયું મારી વાંલ વિના જોકમાંથી બહાર ન નીકળો !’

‘છોકરા ! ગાયોને તારા કરતાં સવાયો ગોવાળ મળે ને તારો બાપુ તને
લઈને પડે મને સોંપી જાય તો તો પછી તું આવે ખરો ને !’

‘આપુ ! પછે તો વિવાથી રૂકું શું ?’

ડિશોર ઘેર ગયો. એણે આંગણામાં જ બાપને બેઠેલ જોયો. મલો ભાબો

કરીને એક ગોવાળ કામ માગવા આવ્યો હતો. એની સાથે એ માથાકૂટ કરતો
હતો.

બાપે દીકરાને કહું : ‘કાં ! હવે ગાયું ચારવી છોડવી છે ને ? ગજબની વાત
છે ને, રજવાણનો કારબાર છોડી દીકરો છાણગોબરમાં મોહાયો છે !’

દીકરાએ હા પાડી દીધી. બધાને અચરજ થયું !

ગાયો ચારવાનું મલા ભાભાને અને બીજલને સોંપાયું. દીકરો તો પછો
નાહીં-ધોઈને પૂજા-સેવામાં બેસી ગયો.

પૂજા-સેવાના ઓરડામાં જ બાપની તલવાર રહે. ભાયો કાગ તલવાર
દેવા આવ્યો ને દીકરાને ગણપતિની પૂજા કરતો ભાય્યો. બાપે કહું : ‘હાલ
મારી સાથે, પીપાવાવના ગીતા રામણ મહારાજ મારા મિત્ર છે. અમને ત્યાં
એક મહાસંત મુક્તાનંદજી આવ્યા છે. તને અમને સોંપી આવું એટલે તું
સીદારાં તાજાતો (માળા ફેરવતો) જંપે !’

આગમનાં બેંધાણ આ જ હોય છે. બાપે દીકરાને લઈ જઈને મહારાજ
મુક્તાનંદજને સોંઘ્યો. પણ થોડા વખતમાં ખબર પડી કે આ તો બકરું કાબતાં
ઉટ પેહું !

દુલો ભજવા લાગ્યો. વિચારસાગર, પંચદશી, ગીતા મોહે કરી લીધાં.
પછી દુલાએ કહું, ‘ભુજ જાઉ, ત્યાંની ગોરણની પિંગળ પાઠશાળામાં –
પોથાલમાં કવિ પડે છે.’

મહારાજે હાથની બે ભુજ લંબાવીને કહું : ‘અહીં ભુજ છે. અહીં પોથાલ
છે. ભુજ જવું નથી !’ ને અમણે ડિશોર દુલાની દશ આંગળીઓમાં પોતાની
દશ આંગળીઓ પરોવી, આંખે આંખ મિલાવી, ગોઠણે ગોડજ મિલાવ્યા.
પછી આંખ પર હાથ રાખી કહું, ‘જા, સરેયો લખી લાવ !’

પહેલો અનુભવ. પહેલી આજા. કાગળ લીધો. પેન્સિલ લીધી. રમત શરૂ
કરી ને લખાયું : આજના સુપ્રસિદ્ધ બક્તકવિશી દુલા કાગની કાવ્યનિર્જરણીની
એ પહેલી સરવાણી :

નાભિબંધમાં કસ્તૂરી છે ને મૃગ કસ્તૂરી બીજે શોધે છે. એ ઉપરથી
તાવશાનભર્યો સરેયો લખાયો :

‘દોડત હે મૃગ, હુંકત જગલ, બંદ, સુગંધ કહો બન બાસે ?
જાનત ના મન નામિમે હે બંદ, ત્યું હી વિચારી મન મૃગ ત્રાસે;
ક્ષું ત્યાં નર શઠ રહે હરિ ખોજત, ભ્રમ થડી ચિત્ત જાન ન ભાસે !
‘કાગ’ કહે યે ગુરુ મુક્તાનંદ, આપ હી આત્મશાન પ્રકાશે.’

સ. ૧૯૭૩માં ૧૭ વર્ષની ઉમરે કૂટેલી આ સરવાણી પછી અટક્યા વગર,
કદી વેગથી, કદી મંધર ગતિએ વહેતી જ રહી છે. એજે અનેક એકતારાઓને
સદી રણજાતા રાખ્યા છે; અનેક સભાઓને કાવ્યગીતથી ગુંજતી બનાવી છે
ને અનેક રાત્રિઓને ભજનભાવથી પવિત્ર બનાવી છે, એ કવિતાએ પાખાણને
પ્રહુલ્લાયા છે !

ભજનની હુનિયામાં ડોડિયું મારીએ, અને આ ભક્તકવિનાં ભજનો ન
ગવાતાં હોય એવું કદી બન્યું નથી ! એ ભજનોની ચોટ, એ દુલાઓની
વેદકતા વર્ષાથી અખંડ છે.

અનેક કવિ-દાહરો ભજનવાવને કાંઈ આવીને બેસુરા થઈ ગયા; આ કવિ-
મધૂરની કેકા હજુ એવી ને એવી જ છે, સ્વમુખે કે એમના સમર્થ શિષ્યોના
મુખે એ કેકા સાંભળવી, એ જીવનનો એક અવિસમરણીય લદાવો છે !

હુલા કાગના કવિત્વને કાર્યાની કોઈ મહોરણાપ મળી નથી; પણ માનવીના
અંતરનાં ગંધાતાં ચર્ભને આવળનાં ફૂલની જેમ કોમલ કરનારી ને સુગંધરજે
તારનારી એ કવિતા છે.

આપજા આ છુપાયેલા રતનને ઈ. સ. ૧૯૬૨ની ૨૬મી જાન્યુઆરીના
સ્વાતંત્ર્યદિને આપજી લોકશાહી સરકારે મોહુ મોહુ પજ્ઝ પિછાયું છે ! કવિશ્રી
હુલા કાગને કવિતામાં ‘પભશ્રી’નો ભિતાબ આખ્યો છે ! આપજે ટેકશાળી જીવ
છીએ ! આપજે મન સરકારી ટેકશાળ જેને સિક્કો મારે એ મહોર સાચી, બીજી
નાથી !

આપજે મોડા મોડા પજ્ઝ ઘરઅંગણના આ કવિતા-સુવજ્ઞને પિછાયીશું કે
હજુ પજ્ઝ કોઈ પરદેશી જેનાં મૂલ મૂલવે ત્યાં સુધી રાએ જોઈશું ?

(ગુ. સ., ‘ઈટ અને ઈમારત’)

જ્યામિયુ



પિછાન

આજથી આઠેક વર્ષ ઉપર વડિયા રાજ્ય તાબેના અકાળા ગામે ત્યાંના
વહીવટદાર મિત્ર હાથીભાઈ વાંકને ધેર મારું જતું થયેલું. આસોદર ગામના
દાદાભાઈ ગઢવીની જોડે ત્યાં મારો મિલાપ કરાવવાનો હતો.

દાદાભાઈની ચારદી છબની મેં જ્યારે તારીફ કરી, ત્યારે એમજે મને
પૂછજું : ‘તમે દુલાને મળ્યા છો ?’

મેં કહ્યું : ‘ના, દુલો કોણ ?’

‘હુલો કાગ. મજાદરનો પરજિયો ચારણ છે : ફાટેલ પિયાલાનો છે;
મુક્તાનંદજી સ્વામીનો એને માથે પંજો પડતાં એના હેયામાંથી કવિતા ફૂટી
છે.’

દાદાભાઈના આ બોલ તુર્ત જ મેં મારી ટિપ્પણી-પોથીમાં ટપકાવી લીધા.
આજે એ નોંધ તપાસું છું ત્યારે તેમાં બે શબ્દો અક્ષર અક્ષર લખેલા જોડે છે :
‘ફાટેલ પિયાલાનો.’

આ પૂર્વનાં ચાર-પાંચ વર્ષોમાં ઘણા ઘણા ચારણો, ચાવળો, મીરો, તેમ જ
બિનધુંથી વાર્તાકારોને મેં મળી લીધું હતું. તેમાંથી સચોટમાં સચોટ સાંભરણ
મને સનાળીવાળા સદગત ગગુભાઈની હતી. મળીએ ત્યારે દિવસ-રાત જોડે
ને જોડે ખાઈએ-પીએ, સુઈએ-બેસીએ, ફરીએ-હરીએ ને મોહલ્લત કેળવીએ,
તો જ ચારણહદ્યની ફૂપળો ફૂટે; અને એ ફૂપળો ફૂટે તો જ એના કંઠમાંથી
કથાપસંગો તેમ જ કાવ્યોની પ્રાપ્તિ થાય. એ ન્યાયે સ્વ. ગગુભાઈ સાથે મારે
હદ્યની ગાંઠ બંધાઈ હતી. એમની અખૂટ સાહિત્યભાષા, તેમ જ અથાક
કહેણી; લેશ પજ્ઝ ટિલયોરી વગરની એમની ઉદારતા, તેમ જ મારી મહેનત
પ્રલે એમની મમતા : એ બધાની છાપ મારા મન પર ઊડી પડેલી. એ એક જ
છાપ વિશેપતાવાળી હતી. બીજા ઘણા-ઘણાને મળવા છતાં ટિલની મહોલ્લત
નહીંતી જામી શકી.

એટલે આ 'ફાટેલ પિયાલા'નો નવો ચારણ સાંભળ્યો, ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં જે એક સ્વરૂપ ઊભું થયું હતું, તે મહોબ્બતને લાયક સ્વરૂપ તો નહોંતું જ. હશે કોઈ ઉંડ જડજમદિયો કવિ, ને યોગીમહારાજોની જડીબુડીને નામે હંકવામાં આવતી દવા માફક પોતાની કવિતાને ગુરુ-પ્રસાદીનો ચમત્કાર ગજાવતો હશે, એવું કંઈક કંઈક લાગેલું.

તે પછી ભાવનગરમાં હું રહેવા ગયો. ત્યાંથી શ્રી લક્ષ્મીનાથભાઈ વાસે તેમ જ શ્રી નટવરલાલભાઈ સુરતીએ પણ એમ જ કહું કે, 'હુલા ભગતને તમે મળ્યા છો ? મળવા જેવા ચારણ છે. બડો કવિ છે.'

પછી થોડા સમયમાં શ્રી લક્ષ્મીનાથ વાસની પરસાળમાં જ મને એક માણસની પિછાન કરાવવામાં આવી : 'ત્યો આ હુલા ભગત.'

પાણકોરાનું ધોતિયું, પાણકોરાનો ડગલો, પાણકોરાનો જ ફંટો, ગળે એક પછેડી, કાળી ધારી લાંબી ઢાડી, અને માથા પર કાળા કેશનો ચોટલો; પાણીદાર છતાં પ્રશાન્ત બે આંખો; મેળાપ થયો તેમાં કશી ખાસ ઊલટ નહિ; ચહેરા પર નવા સમાગમનો કોઈ સાચો વા ધારણ કરેલો હર્ષ પણ નહિ. આજ પાછ કરું હું ત્યારે લાગે છે કે દીદારમાં અભિમાન, કડકાઈ અને વધુ પડતી ટાંકાશ પણ નિધાળેલી. કંઈક તો બાવા-સાધુ જેવા ભાસેલ.

રાતે એમજો ફંટો ઉતારી, ચોટલાના કેશ સમા કરી, પછી લક્ષ્મીનાથભાઈના કથા પ્રમાણે પોતાની રચેલી દેવીની, પ્રભુની તેમ જ ચારણ 'આઈઓ'ની સુતિના જડજમદિયા છંદો ગાયા, ત્યારે એમના ધેરા, ગંભીર, મંહિર-દુંમટના ઘંટ-રણકાર શા કંઠનો પરિચય થયો. છંદોની જડબાતોડ શબ્દ-ગુણ્યલીને આસાનીથી રમાઝી એમની જીબની પણ શર્જિત દેખી. વધુમાં વધુ રસની વાત તો મેં એ જાણી લીધી કે આ હુલાભાઈ કોઈ રાજદરબારી કવિ નથી, પણ ઘરધંદી જેડૂત છે, અજાણી ચારણ છે. નિઝાનંદ કાજે કાચો રચે છે.

તે પછી આજ સુધીમાં આઠ વર્ષના તડકાછાંયા આવ્યા-ગયા છે. એ આઠ વર્ષની અમારી ઓળખાણ એકબીજાનાં અંતઃકરણોના સીમાડા ઓળંગને અંતરેગમાં પહોંચી ગઈ છે. મારી નજરમાંથી હુલાભાઈ ચારણ, હુલાભાઈ કવિ, હુલાભાઈ ભગત, હુલાભાઈ પૂજનીય પણ મરી ગયા છે, હુલાભાઈ 'ભાઈ' બન્યા છે. એટલે જ એમના કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખવા બેસતાં પહેલાં મેં દિવસોની જ નહિ માસોની મુંજવણ અનુભવી છે.

ભાવનગરમાં મારો ને એમનો વારંવાર બેટો થયો, ને અમે રોટલા પણ બેળા બેસી જમતા થયા. ગીરમાં છેક તુલસીશામ સુધી અમે બેળા ભયા. ને પંથમાં એમજો ઊટ પર બેઠે બેઠે, ખાતાં-પીતાં તેમ જ સૂતાં-બેસતાં પોતાને સુઝતી જૂની વાતો તથા વિગતો મને સંભળાવ્યા જ કરી. તણાજાથી મહુવા સુધીની સાગરપણી સાથે ખૂંફી. મહુવા-કટપરની ખારવણોના ટીપણી-ગીતો અમે મહુવાની બજારમાં બેળા બેસીને ઉતારી લીધાં.

રાવલ નદીની ભયાનક શૌયાંપ્રેરતી એ રાત : ડાચાફાડ કુંગરાને 'ભોમિયાની ભૂલથાપ'થી વેજલ કંઠો માનીને ચેલા, તે આથમતી સાંજરે એમજો ડાચાફાડ પરથી મને ઉતારતે ઉતારતે ગાયેલ ભજનો : મધુવન મેથળાથી કોટાની વાટે બગડ નદીના સાગર-સંગમ કોટાબારાને કંઠે ભરતીનાં પાણી ઉત્તરવાની વાટ જોઈ બેઠાં બેઠાં આથમકાળના તજી કલાક લગી, હું વેર જઈશ ત્યારે છોકરા 'શું લાવ્યા ?' પૂછશે, તેને સારુ બારાની સમુદ્ર-રેતમાંથી અમે હીરા-મોતી લેખે વીજોલી બહુરંગી અને ઘાટ ઘાટની જીકીમોટી કુંકરીઓ, નીચા કોટામાં અધરાતે આપ ભીલને વેર હોકા પીતાં પીતાં અમે એ (હવે તો ગુજરી ગયેલા) બુજર્ગ ભીલ-પટેલની લથડતી જીભમાંથી જીલેલા જૂની ચાંચિયાઈ મદનગીના સોરઠી હિતિધાસ-દુકડા; ભવાનીમાતાના બુરજ પરથી ઉત્તરીને કટપર સુધીનાં મધુમતી-ખંડિયેર જોતાં જોતાં દરિયાની રેત પર જીવાંને કોતરેલી ચિત્ર-નક્ષીનું અમારું આનંદભર્યુ નિરીક્ષણ : સંભારવા બેસતાં એ માથે નિર્જેલી સુખદુઃખની પળોનો કોઈ સુમાર નથી રહેતો. એ દિવસો જાણે પાછા કઢી ન આવવા જેવું કરીને ગયા છે ! હું જીવન-રણમાં ક્યાંનો ક્યાંય કંકાયો હું !

ભાવનગરના સમુદ્ર-તીર ઉપર, તેમ જ બાબરિયાવાડના એકથી બીજે છેડે, ગામેગામ આ જુવાન ચારણને મેં સાચા ભાવથી સંતકાર પામતો જોયો. ન ઓળખનારાને એની ઓળખ પડતાં જાણે કશું જાણવા જેવું રહી ગયેલું હતું, તે ઓચિંતું જડી આવવા જેટલો આનંદ થતો જોયો. એમની મારફત મને કંઈક ચારણો, કથાકારોનો બેટો થયો. એમની સાથે ફરી ફરી મેં ખસિયા, બાબરિયા, આહીરો, ધાખડા ને સાગરતીરની ભીલ કોમના ભાતભાતના સ્નેહીઓને જોયાજાણ્યા. અફીકી, દારુદિયા, ભારાડી, ખટપટી અને ફાટેલ ખોપરીના પણ અનેક માણસોનો એમની મહોબ્બતનો દાવો રાખે છે. એ પણ કોઈ દોષિતાને પોતાની દોસ્તીમાંથી તારવતા નથી. એવાઓની પણ મને

ઓળખ પડી. એ ઓળખાંકે દુલાભાઈને અધિક અધિક ઓળખાવ્યા—ચિત્રની સાચી શોભા ચિત્રને ફરતી આણીથેરી બોંય વચ્ચેથી જ ઉઠે છે.

તુલસીરથામની મુસાફરીનો એક બનાવ બરાબર યાદ રહ્યો છે : નવા મહંતને જાદી સૌંપાતી હતી. બાબરિયાવાડના ગરાસિયા ભાઈઓનો દાયરો મળ્યો હતો. રોજ રોજ દુલાભાઈને કસુંબો લેવરાવવાની ધર ચાલતી. મનામણાંની રીતો પણ ન્યારી ન્યારી હતી. કોઈ દુલાભ કરતા, કોઈ રોએ કાલવતા, ને કોઈ જાતભાઈ તો વળી એટલી હદ સુધીની ગાળ ભાંડતા કે ‘અંતે તો કાગડો ખરો ને ? કાગડાના મોઢામાં રામ હોય કે દી ?’ (હુલો કાગડો, કેમ કે એની સાખ ‘કાગ’ છે.)

એ તમામના પ્રહારો ખમી ખાતા દુલાભાઈની સામે આખરે મેં એક જુદી જ મૂર્તિ ઊનેલી જોઈ. એક પવિત્ર, પ્રભુપરાયજા અને હારેહાડ પરમાર્થમાં ગળી પડેલ ગરાસદાર : એના મોંમાં અપશંદ નહોતો; પણ – ‘એ ભાઈ ! બાપા ! પાંદડી ઉતારું તારે પગે, મારા બાપ ! કક્ત મારું વેણ રાખ, એક જ છાંટો લે !’

જે ભાવથી મા બાળકને કરગરે તે જ આ ભાવ હતો. ને એ ભાવ દુલાને અફીશ લેવરાવવામાં વપરાતો હતો !

ગાળો દેનારને સામા શબ્દો સંભળાવવાનું કહેલ હતું; પણ આ પાકીનો કણશો ભરીને કસુંબાથી અંજળિ ધરી ઊભા રહેનાર સન્મિત્રની કાકલૂદી સહી લેતાં દુલાભાઈને ખૂબ આકરું પડ્યું. હતાં એમણે કસુંબાનો છાંટો ન લીધો તે ન જ લીધો.

જ્યાં ગામગામ વચ્ચેના સીમાડા હજુ પણ તકરારોનાં લોહીછાંટણાં માગે છે; જ્યાં ગામગામ વચ્ચેનાં વેર કંઈક વર્ષોના અપેયા પળાવે છે; જ્યાં અદીંગ વગર ઈજાજત ન કહેવાય; જ્યાં કસુંબાની અંજળિઓ હાથી જેવા નવજુવાન ગરાસિયાઓના હાડને ભાંગી ભુક્કો કરે છે; જ્યાં મોડી રાત સુધી ચૂલો જાલીને બેસી રહેતી પલ્લીઓ, પરોણાઓ સાથે તેલીને દારુ ઉડાવતા ધળીની વાટ જોતી જોતી જોલે જઈને પોતાની અસ્તવ્યસ્ત લટોને ચૂલાની આંચમાં સળગી જવા હિયે છે; જ્યાં સ્ત્રીઓના આ જાતના ભોગે ચાલી રહેલી રોજના પચીસ પચીસ મહેમાનોની પરોણાચાડરી પતિને અમીરહિલનો, દાનેશરી તેમ જ રોટલે પહોળો લેખાવે છે; જ્યાં મોજમાં આવેલો જમીનદાર પોતાને

જિરદાવનાર ચારણને ‘બાયડી છોકરાં સિવાય’ નું પોતાનું સર્વસ્વ અર્પજી કરવા તૈપાર થામ છે; જ્યાં ઊઘાડા પગે ગૌધનને ચારવાનું નીમ લેનાર દીકરો પોતાના બાપને ‘ભગતડો’ ને ‘ભગડી ગયેલો’ ભાસે છે; એવા ક્રતપરાયજા પુત્રને જ્યાં પિતા પોતે દારુ પિવરાવવા, અખાજ ખવરાવવા અને તરવાર બંધાવી ગ્રાસરૂપ બનાવવા પોતાના મિત્રોની મદદ માગે છે; જ્યાં ગ્રામપ્રજાની નાતિરીતિ નાશ પામેલ છે; ગરાસદારોની કાયાઓનાં હાડકાં હરામનાં બનેલ છે; રંગીબાળને અને બીજી કંઈક જાતની રંગડોને જ્યાં કાયદાના હાથ પહોંચી શકતા નથી; જ્યાં દેવસ્થાનો મહંતપદનાં કલહસ્થાનો બનેલ છે; જ્યાં બહારની દુનિયાના વાયરા પહોંચતા નથી અને પોતાની દુનિયાના વાયરા ગંધાઈ ઉઠ્યા છે; જ્યાં જૂના જીવનનાં ખમીર ખૂબ્યાં છે ને નવા જીવનનું લોહી નીપજેલું નથી; એવી એક અર્ધદર્ઘ, બંને રીતે બ્રષ, ત્રિશંકુ દશા ભોગવતી દુનિયામાં દુલાભાઈનો નિવાસ છે. એમનું પોતાનું લખેલું આત્મચરિત મારી સામે જ પડ્યું છે. ઉપર કહી તે સૃષ્ટિમાંથી દુલાભાઈ શી શી રીતે ઉછર્યા, જ્યાં ને જત્યા, તેનો એમાં રસભયો ચિતાર છે.

પિતાને નામે દુલાભાઈની મથરાવટી મેલી; ચારણ કોમને નામે એમનું નામ શાપ અને વંદનની વચ્ચે સંડોવાયેલું; શોજદારી ગુનાઓમાં ખપે તેવા કણિયાની પણ ધરમેળે પતાવટ કરાવી, અનાડી ગ્રામપ્રજાને કાયદાના વિનાશક શરણપંથથી પાછા વાળવાના એમના પ્રયાસો વહેમ જન્માવે; દેશી રાજ્યોની અમલદારશાદીના આડાઅવળા વહેતા ગુમ પ્રવાહો વચ્ચે ઊભીને એમને ગ્રામહિત સાધવાની વિટેબનાઓ : આ કારણોથી દુલાભાઈ એટલે ઘણાઘણાને મન એક અડળ કોયડો !

શા માટે એક કવિના કાવ્યસંગ્રહનો ઉપોદ્ઘાત લખવામાં હું આ બહુ ચિત્રરામણ કરી રહેલ હું ? એ કવિતાનું જરણું જીવનની અંદરની કંઈ ચિરાડમાંથી નીકળે છે તે જાતાવવા માટે દુલાભાઈ બીજાઓને મનથી માત્ર કવિ હશે; હું એમની કવિત્વ-બાજુને જીવન-બાજુથી નોંધી નથી પાડી શકતો. એમનું કાવ્યજરણું કાલ સુકાઈ જાય, તોપણ હું એમને કવિ કહેતો ન અટકુ. મારી નજેરે દુલાભાઈની ખરી કવિતા એમના જીવનપથમાં પડી છે.

એકલપંથી જનવું એ મોહક વસ્તુ છે. દુલાભાઈના એકલપંથની ભાવના અતિ જોરદાર હશે. એમના જીવનનું એક પણ તત્ત્વ એમની જીવન-સૃષ્ટિની

જોડે મેળ લઈ શકે જ નહિ. તે છતાં દુલાભાઈએ પોતાને જન્મ દેનાર ધરતીની ધૂળ ત્યજી નથી. પોતાને આવઢી તેવી કાવ્યકૃતિઓને એમણે ગામડાંનાં લોકો સામે લલકાર્પા કરી છે. પાંચસોનો દાયરો હોય, તે પાંચ જ જીજા હોય, પણ 'ભગત ! કંક સંભળાવશો ?' એટલું જ વેજા બસ થશે. પાંચસોની સંખ્યાથી પોરસાધા વિના કે પાંચની સંખ્યાથી કંટાણ્યા વગર એ તો હંમેશાની ફિલે ગાયા કરશે.

આમ મૂળ તો જે નિજનંદની કવિતા હતી, તે બની ગઈ લોકસેવાની કવિતા. એક તરફ, લોકજગતની જોડે જગાયેલી જીવન-કરીઓને બીજી બાજુ, નવી દુનિયાના પ્રાણવાયુ પીવાની એમની પિપાસા : એ પિપાસાનો પરિચય મને અમારા મેળાપ પછી તુર્માં જ થવા લાગ્યો. અમારી ઊંટ-ધોડાંની સવારીમાં નાનો એવો એક રસાલો રચાઈ જતો. ભગતની ભેણ ગામતરાં કરવાનો ઘણાધશા ભગતમિત્રોનો મોહ આ ભૂતકાળનાં ખેડેરોના અમારા નિરીક્ષણની નવી દિશિથી ને નવા રસને કારણો વધ્યો હતો. એ રસાલાની અંદર અધૂરાં સાધનોનું, ધડા વગરની મુસાફરીઓનું ને બિનજરૂરી સાહસોનું રોનક મયતું. હસીહસીને ઊંટ પરથી નીચે પટકાવાના પ્રસંગો આવતા. મોજની ને પરિહાસની લહેરો વહેતી. તે બધાની વચ્ચે દુલાભાઈના ઘોળાતા મનોવ્યાપાર કમેકમે બહાર આવતા.

ગાંધીજીનું શું ? અસ્યુશ્પતાનું કેમ ? ધર્મને અને વરણાવરણીને આ શા આંચંકા લાગી રહેલ છે ? તમારી સાહિત્ય-કવિતાનાં શાં રહેસ્યો છે ? પ્રશ્નોનો પાર ન રહેતો. સહેજે દોરવાઈ જનારી એમની વૃત્તિ નહોતી. તર્કો ને દલીલોને તોડ એ તક ને દલીલો વડે જ લાવતા. ઘણી વાર તો એટલા બધા સનાતની લાગતા કે ખીજ ચેડે.

નાનપણથી જ અધ્યાત્મના વાયરા વાયેલા : ઉધાડે પગે રોજ સાઠ સાઈ ધીનુઓને ચારવાનું તેમ જ કુવામાંથી સ્વહસે પાણી બેંચીને પાવાનું પ્રત - નીમ રાખેલું; સ્વામીઓને સાધુઓના સમાગમ કરેલા : પીપાવાવ અને તુલસીશ્યામ જીવાં તીથો જોડે દિવ જગાયેલું : સંસ્કૃત શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો પરિચય કરેલો તથા ગ્રામદુનિયાની રૂઢિગ્રસ્ત જિંદગીમાં જ પુરાવું પડેલું : એવા આ માણસને સનાતની સંસ્કારના ધરેથરો ચક્કા હોય, એમાં શી નવાઈ હોય !

તે વેળા આ પ્રશ્નપરંપરાનો ભીતરી બેદ નહોતો પમાયો. પણ તે પછીનાં બે જ વર્ષોમાં દેખાયું કે નવવિચારોની એ સામગ્રીએ દુલાભાઈના સંસ્કારારોમાં

એક અજાલ રસાયન નિપાત્રયું છે. ભમરીના દરમાં સૂતેલ કિડો જેમ એક દિવસ ઓચિતાનો અંગ મરોડી પાંખો કફડાવી, ભોખ ભેટીને બધાર નીકળી પડે છે, તેમ જ દુલાભાઈનું થયું છે.

ઓચિતાનું જાણ્યું કે દુલાભાઈના ઝડપમટિયા છંદોની જોડા-જોડ સાધા સરલ લોકદાળો પણ જન્મયા છે અને એ હાણોમાં એમણે નવભાવનાની કવિતા ઢાલવી છે; એટલું જ નહિ, ખરા વિસ્મયની વાત તો એ હતી કે એમની કવિતામાં ડેફબંગીનો-સ્પર્શપર્શર્થનો દર્દખર્યો પ્રશ્ન બેદક વાણી ધારણ કરીને દાખલ થયો છે.

'આ બધી નવી કવિતાઓ, ભાઈ ! અમારાં ગામડાંનાં લોકને ગમે છે. શાયા ફારીકારીને એ એકટે સાંભળે છે. વચ્ચે વચ્ચે હું દાખલા દેતો જાઉં છું. આને લીધે ડેફ-બંગિયા સામેની લાગણી બહુ કમી થઈ ગઈ છે.' આ શાબ્દોમાં દુલાભાઈએ પોતાની કવિતાનું નવતર ધર્મકાર્ય સમજાયું.

એ ગીતો નથી, પણ ગીતોમાં ગુંથેલી આખ્યાયિકાઓ છે. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રભાવોને, માતૃભૂમિની મનોવેદનાને, દુલાભાઈએ નાનાં કાવ્યાખ્યાનોમાં ઉતારેલ છે. ચાદ્ર-જગૃતિનો જે ગંગાપ્રવાહ દેશમાં વહે છે, એની અંદરથી નાનીમોટી નહેરો વાળીને લોકનાયકો પોતપોતાના જનસમૂહોમાં લઈ જાય છે. દુલાભાઈએ રાષ્ટ્રગંગાના એ પુનિત નીરને કાબ્ય-નહેરે પોતાના વતનમાં વાળી લીધાં છે. લોકજીવનનાં તરસ્યાં-તાત્યાં ખેતરોમાં એ નાની શી નહેર જટાટ નવો પાક નિપાત્રવી નાખે તેવો સંભવ ભલે ન હોય; પરંતુ એક ચારણહદ્યની કવિતા રાજદરબારી પ્રશંસાની ખાડમાં જવાને બદલે રાષ્ટ્રભાવનાના ક્યારામાં રેલાય, એ હરકોઈ કાવ્યપ્રેમીને ગર્વનો વિષય છે.

દુલાભાઈના માર્ગમાં લાલચો કાઈ ઓછી નહોતી. શ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબની પાસે લઈ જવાનું તેહું તો મારી સમક્ષ જ આવેલું. દુલાભાઈએ જવાબ દીવેલો કે 'મારું એ કામ નહિ.' અર્થ ખેહુશાહી અને અર્થ સાધુઽિયો એમનો લેબાસ બદલાવવા ને ચારણના હંગ ધારણ કરવા એમને અનેક દિશાઓમાંથી દબાણ થયેલું, પણ દુલાને બીજો રંગ ચચ્ચો નહિ. 'અમે જાચનારા. એમાં એક દુલો જ અજાચી રહે ! અમે રાજયશ ગાનારા, એમાં એક દુલો જ પ્રભુપણને ગાનારો રહે ! અમે રાજદરબારની અદબ વાસ્તે પૂરો પોશાક ધારણ કરીએ, દુલો કઈ વાડીનો મૂળો કે પાણડોરાનાં પેરણ-ધોતિયાં પહેરીને રાજાઓને

મળે !' — આવી આવી સાંકડી મનોવૃત્તિએ પણ દુલાને સ્થાનબદ્ધ કરવા હુક્કયું હતો.

તેની સામે નહિ ગર્વથી, નહિ અન્ય સર્વમાં તરી આવવાની વૃત્તિથી કે નહિ કશી તોછડાઈથી, પણ પોતાના જીવનમાં જે વાત સાચેસાચ વસી ગઈ છે, તેની વિરુદ્ધ હુન્યવી દેખાડો ન કરવાની એક માત્ર સરલ નિરભિમાની લાગણીથી દુલાભાઈ ટકી રહ્યા છે.

એવું એમનું છ્યાન-ધર્માત્મા નિધાળી હું મારા અંતરમાં ધૂપી ધૂપી પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યો હતો. (એમની આ 'અજ્ઞાયી' ટેકે એમને જે જે વિટબનાઓમાં ઉતારેલા હતા, તેનો પણ હું સાક્ષી છું.) દરમિયાન સાંભળવામાં આવ્યું કે દુલાભાઈએ તો ભાવનગરના મહારાજા સહેબનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો છે.

મહારાજા કૃષ્ણકુમારને મેં જોયા નથી; એમના સંસ્કારો વિષે સાંભળ્યું છે ખૂબ ખૂબ; છતાં ભય હતો કે રાજ્યદરબારે ચેઢેલો ચારણ સહેલાઈથી રાજ્યદરબારી બની જાય, એવી અત્યારના જમાનાની તાસીર છે. દુલાભાઈને વિષે આ ભય ખોટો પડે એવી આશા રાખું છું. મહારાજા દુલાનું 'દુલાપણું' સલામૃત રહેવા દીધું છે. એના સ્વાભાવિક રંગાંગને બદલવાની ફરજ તો નથી પાડી, પણ વૃત્તિ સુધ્યાંય નથી દાખવી. એ જ વેશપોશાકમાં, એ જ ગ્રામ્ય સ્વાભાવિકતાથી, એ જ સરલ સાચુકલાઈ થકી શોભતા દુલાભાઈ શ્રી કૃષ્ણકુમારના નિર્દેખી નિરાંબરી અને સરલ દિલને ગમી ગયેલ છે. બનેનું સૌંદર્ય એથી કરી વધુ દીપે છે.

દુલાભાઈના કાંયો કાગળ પર ઉતારી એને પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર છેલ્લાં જ્યોંક વર્ષોથી ચાલતો હતો. પણ એક તો આ અલગારી માશસને પોતાની જીનમોજ માટે રચેલું પ્રસિદ્ધ થાય તેની જેવના નહિ; ને બીજું, એમનામાં નવેસરથી ફૂટેલી નવા પુગભાવોની કવિતા વગરનો કોઈ પણ કાવ્યસંગ્રહ નિરૂપયોગી બન્યો હોત. ઉપરાંત દરબારશ્રીની ખુદની જ પ્રેરણા મળી શકી, એ ડિસાને મોડા જાયે લાભ થયો છે.

એમની કવિતાને કાવ્ય-કસોટીએ ચડાવવાનો વખત હજુ હુર છે. હું એમની વાલ વાલ લખીને એમને આત્મભ્રમણ નહિ કરાવું. એમનાં ચારણી ડબનાં છુંદો, ગીતો તો પરાપૂર્વની જગ્જમદિયા શેલીનો જ આશરો લઈ રહ્યા છે. 'ધડ ધડ ધડ ધડ' શેલીની રચનાઓમાં અવાજ હતો, કાવ્ય ન હોઈ શકે.

દુલાભાઈ તો લોકકવિતાની — રાસો, ભજનો અને ગરબાગરબીઓની—મીઠાશ ચાંઝી ચૂકેલા છે. એ સ્વાભાવિક કાવ્યમાધુર્યની સમજ પડ્યા પછી તો એમણે પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન આદ્યા છે. પરંતુ એ અવાજની ઘડાયદીથી મુક્ત રહી, કંઈક કલ્પનાની ભવ્યતા અને શર્દનો ઉઠાવ મેળદાર બને છે. ત્યારે —

પ્રભા ભાનુમે માત તેરી પ્રકાશે,

લખી ઉગ્રતા ઓધ અંધાર નાસે;

તુંહી ચંદ્રિકારૂપ વ્યોમે હસંતી,

ધરી ઓઢણી શેત આબે વસંતી.

તુંહી વાદળાં ખાડ માથે પણાડે,

સરિંતા બની ધૂધવે ધોર ત્રાડે.

અપાડે સુનીલાંબર અંગ ઓડી,

તુંહી જાણીયે પાણિયાં સે'જ પોડી.

આવું કાવ્યરૂપ દુલાભાઈ સર્કુ શકે છે. મને તો શ્રદ્ધા છે કે પરંપરાગત શર્દાંબર, અતિશયોક્તિ, અવાજોના ગડગડાટ હત્યાદ દીખોને ત્યજ દઈ જે દુલાભાઈ ચારણી વાણીના જૂના સામર્થ્ય પર બરોબર હથોટી મેળવી કાઢે, તો એમના લાયે જોરાવર કવિતા નીપણે ને ચારણી વિદ્યા પર સદાનો ઉપકાર ચે. મહાકાવ્યો લખવામાં ચારણી છંદરચનાનો પથાર્થ ઉપયોગ થાય તો ઘડી મદદ મળે.

એ જ મિસાલે દુલાભાઈની ગજલો, કવાલીઓ અને ભજનો વગેરે બધાં બોધક પણો પણ જૂની પ્રાણાલિકામાં ચાલે છે. ગામડાંના ભજનિકોને કવાલીની ધૂન એકતારા પર જાવે છે. પણ દુલાભાઈની ગજલ-કવાલીઓમાં માત્રામેળ બહુ તૂટે છે. રચનાની ફૂન્જિમતા પણ સાલે છે. ભજનો રચવાની એમની કાવ્ય હજુ સંસારની ગસારતા પ્રભોધનારાં પદોમાં જ પુરાઈ રહે છે. એમાં કોઈ કોઈ વાર —

અધૂમાં આખો વડ સંકેલ્યો,

એનાં સુખ ઉંધાં, મોરાર જી ! (૨)....

કીરીનાં આંતર કેમ ઘડીયાં (૨)....

સુણિના સરજણાદાર !

આવી તારી કળા અપરંપારજ.

આ પદો દુલાભાઈને જળે ગવાતી વેળા તો મીઠાં લાગે જ છે. પરંતુ એ સંગીતની મીઠાશ બાદ કરીનેય આપણે એ ગીતોની રચનાનો તોલ કઢવો જોઈએ. મચાર-ગીતો જ્યારે માત્ર વિશેષજ્ઞોની લાંબી ટીપણું સ્વરૂપ ધરે છે, ત્યારે આપણને એટલો કંટાળો આપે છે કે મૂળ વિષય અથવા વ્યક્તિ પ્રત્યેનું આપણું માન પણ અપમાનિત બને છે. આથી ઉલ્લંઘ દુલાભાઈનાં ભજનોમાં કેવળ ગુણવાયક વિશેષજ્ઞોનો ફગલો થવાને બદલે, એ વ્યક્તિના જીવનકાર્યનું, ભક્તિભાવે ભીનું છતાં સુરેખ ચિત્રાંકન છે :

સાદો અને સીધો બાપુ, ગરવો ને ગ્રામઠી જાય...એ;

દ્વારું એની ડગમગ ડગમગ થાય;

આતમનાં જોર એના આસમાને આફળ્યાં રે જ.

લાગી એને હંસિજન બંધુડાની લાય;

મોહન મારો રે તેને દુઃખે દૂખળો રે....જ.

એમ આ આખા પદમાં અંત્યજોનાં દુઃખોનો દર્દભર્યો ચિત્રાર ખેચી નાખ્યો છે.
કેટલે સુધી ?

વગર મજૂરીએ એને, વેણું વ્રેમંડ પડ્યાં વેરે,
અંતરમાં લખતાં અગન ઊભરાય;

પેટમાં પીડ એને માથે મેલ્યા મોટલા રે,

પછી એને કેડ વીયાજણ થાય;

મોહન મારો રે તેને દુઃખે દૂખળો રે....જ.

'વેણુંનાં વ્રેમંડ પડ્યાં' એટલે અંત્યજ સ્ત્રી ઉપર અમલદારોનાં પોટલાં એક ગામથી બીજે ગામ તાણી જવાની વેણું આસમાન તૂટી પડ્યું હોય છે. 'કેડ વીયાજણ થાય' એટલે એ સ્ત્રીને આ અસાધ વેઠ કરતાં કરતાં પ્રસવ થઈ પડે છે. આવા લોકભાષાના પ્રયોગોને કારણે પદ સમજવું કઠિન પડે છે. ધીમે ધીમે દુલાભાઈએ સહુને સમજાય તેવી ભાષા પરનો કાબૂ મેળવવો રહે છે. પરંતુ જો સમજાયે તો તો આ મર્મલેદી બને છે. દુલાભાઈ પોતે ગામડામાં દીઠેલું વર્ણવે છે. હું તો જતઅનુભવનો દોષિત હું. કોલેજોની રજા મહાલવા માચા પોલીસ-અધિકારી પિતાને થાકો જવા માટે મને સ્ટેશનેથી પાંચ-દસ ગાઉની મજલ સારુ ધોરુ મળતું ને મારી ટ્રેકને ઊંચકવા માટે ગામેગામથી ફેફાડામાંથી વાઠિયાં પકડતાં; પછી એ પુરુષ હોય, ઓરત હોય કે છોકરો-છોકરી હોય;
જેવી ફેઠોની સંગવડ.

અને —

જનમ આગળ દૂધ જુગતે,
તે કીધાં તૈયાર જી (૨)....

મોરનાં ઈડાંમાં રંગ, મોહન ! (૨)....
કેમ ભર્યા, કિરતાર ! — એવી૦

આવાં જૂનાં વિસ્તમયો પણ સરલ નવી વાણીમાં ઠીક મુકાઈ જાય છે.

પણ એમના 'રામ રુદ્ધન કરે' ભજનમાં તો સાચું દ્વદ્ય રોયું છે. કારણ લક્ષ્મણ-મૂર્ખાનો એ પ્રસંગ ખરી રીતે તો એમના પોતાના જ નાનેરા ભાઈના મૃત્યુની વેદના ચીતરવા માટે યોજાયો છે. એ ભજન ગાતી વેળા ભગત, સાંભળનારાનાં કલેજાં દલાવે છે. એમાંથી છેલ્લી કરી :

સામું ન જોયું, ક્યારે દલની ન કીધી....રે....
જોડી વિખોડી કીયાં ગોનું જા....ઈ રે !.....
'કાગ' લંકાને રણ રામ પોકા....રે રે....
એક વાર મળ તો મારું મન હરખા.....ય રે....

બહુ વેધક છે. લક્ષ્મણની મૂર્ખાનો મમદ્દાત તો એ છે કે 'સામું ન જોયું, ક્યારે દલની ન કીધી રે.'

'અરે ભાઈ ! તે કદી મારી સાથે દિલની વાત પણ ન કરી : તારા મનમાં ઊડાં દુઃખ, તારી માતા ને પત્નીનાં સ્મરણમાંથી જાગતી તારી આર્તવેદનાઓ, બધાં જ તું સંઘરીને બેકો હતો.'

જીવનમાં અનુભવેલાં દર્દો, કવિતાને કેવી કરુણતાએ ભીજવે છે !

એવો ભજન-રસ એમણે ગાંધીજીના વિષયમાં સીચ્યો છે. ગાંધીજીના ઉપવાસને અવસરે — વિશેષ કરીને તો અંત્યજોની રખા અર્થે આદરેલા એ ઉપવાસો હતા તેથી — એમણે 'ભયંકર પ્રત ભંગાવો'નું ભજન રચ્યું. ગાંધીજીની વિવેકબુદ્ધિયી મોહાઈને 'સંદેશો' ભજન રચ્યું. 'માનો સ્વલ્ભાવ' પણ ગાંધીજીની અંત્યજીવનાનો વિરોધ કરનારી પ્રજ્ઞાને જ મીઠો ઠંપડો આપનારું છે. 'મોહન દૂખળો કેમ ?' અને 'મોહનને ત્રાજવે' એ બે પદો

ગાંધી-ઉપવાસના ભજનમાં ખરો પોકાર એ ઉડે છે કે —

આભ પાતાળ લગી એનાં, આદર્યા અધૂરાં છે રે ભાઈ (૨)

એ જી એનાં રે અટંકીનાં, કોઈ બાર ઉધડાવો રે....

— એનાં કોઈ બેંકર ક્રતાં ભંગાવો રે.....
એવા રે કોઈ ખબર લઈને આવો !

કાવ્ય ગાનારની નજર એ વિક્તિનાં અધૂરાં પડેલાં મહાકાર્યો ઉપર છે,
ગાંધીજીના જીવનનું માર્ભિક તત્ત્વ અહીં પકડાયું છે :

નેણમાં અમીરસ, વેણમાં વશીકરણ (૨);
એને માથડે મેરુ સરખા ભાર રે—
— લડે છે રણમાં સંતોનો સરદાર.

આવી રચનામાં અસલી ભજનોનો ખરોડ છે, માટે મને એ ગમે છે. જૂનાં
ભજનની રચના-કળામાં ધર્મનું સામર્થ્ય છે; પણ તે તો એનો ખરોડ પકડી
જાણારને જ સાધ્ય છે. હુલાભાઈનો હાથ ભારી જામ્યો છે. હજુ જામવાની
જરૂર છે.

સાંભળનારાઓને દિલહર લાગેલું બીજું એક જુમખું પીડિતપદોનું છે;
'દીનદ્યાળુનો વાસ નથી', 'દાણનો દોષ', 'જનેતાના દૂર્ઘટાં ભાગ,' 'હાય
ભરી' અને 'માગ મોહનની મારી' : આ ગીતો પ્રચાર-શૈલીનાં પીડિત-ગીતો
છે. સુણિનાં સૌંદર્ય મહાલવાની ના પાડનાર ગાંધીજીનો મનોભાવ હુલાભાઈ
આ રીતે પકડે છે : ગાંધીજીને લાગે છે કે ખળખળ વહેતા સરિતાજળમાં :

સરિતા જળમાં સારી ભારતની
વિધવા સુકુમારીનાં આંસુ વહે.

થંડમાં ?—

વિષુમાં યમરાજને હાર જતાં
જાણો મિલ-મજૂરોની હાય જરે
તારાઓમાં ?—

વિષ દોષ, ઊંધા વિષ મૂંછડીયું,
જેને ફાંસીની દોરડીયું પડીયું;

તથકે જાણે માવડીના તનની-
ભરી રોષ નિરાશાની આંખડીયું.

આ બધી ઉપમાઓ અર્થવાહક નથી. છતાં ગીત પોતે વેધક છે. કેમ કે
વિષયની અંદર કાવ્ય રચનારના ભાવોની પ્રમાણિકતા સીચાઈ છે.

તીર્થો, દેવમદિરો અને શ્રીમંતાઈ તેમ જ પેંડિતાઈ ઉપર ચાલખા ફટકારનારા
હુલાભાઈએ કોઈ કોઈ ઢકાણો તો કટાશનું ભારી કાતિલ પાનું કાલ્યું છે :
અધ્યાત્મવાદની અટપટી દલીલભાજી કરનારનો આ કેવો ફક્કડ માર્ભિક
ચિત્તાર ! — પ્રભુ કહે છે કે :

મને હોય દીઠો નજરોનજરે,

એવી બાંધું ચડાવીને વાતું કરે;

ભરમાશો નહિ, ભોળાં, માનવીઓ ! એની લૂંખી —

દલીલોમાં સાચ નથી;

કાળા પથ્થર શા એના કાળજમાં, મારો દીન —

દયાળુનો વાસ નથી.

મહુવા-કતપરની ખારવણોને અમે સંગાથે નિહાળી : સંગાથે સાંભળી;
એ બાંગીતૂટી વાતોએ હુલાભાઈના દિલમાં વાસ કરી લીધો. 'સોરઠને તીરે
તીરે' નામની ભારી એ પ્રવાસની ચોપડીમાં મેં એક અંગેજ ગીત ટાંક્યું છે.
એમાં ખલાભીની માતાના મનોભાવ આવેખાયા છે. એમાંથી પ્રેરિત બનીને
હુલાભાઈએ 'મરણની લે'ર' અને 'વેરણ લાગે વાદળી રે' એ બે ભેદક
ગીતો જેંચાં, અંગેજ કવિતાના ભાવોને એમજો આટલી સહેલાઈથી પચાવી
લીધા !

ખારવાના હુંભનું ગાન. મને લાગે છે કે ગુજરાતી કવિતામાં આ સૌથી
પહેલું જ સ્થાન પામે છે. ગુજરાતી કવિની દાણ ત્યાં સુધી પહોંચી જ નથી.
અને ચારણની કવિતા તો ગંધારા ખારવાની માતા, બહેન તેમ જ બાયડીનાં
આંસુમાં પોતાની લેખણ બોળે, એ એકદમ ન મનાય તેવી વાત છે.

મોરલાએ મહ્લાર આરાધ્યો : આખાડ ધૂક્યો : આખું વોમ વાદળીઓથી રૂધાયું : ઈદ શુટે પટે સમશેર ખેલવા લાગ્યા. અને શી સુંદર લોકલ્યના ! —

‘વીજળીના વેલા થયા રે !’

તથા

માથે ઓઢીને કાળાં મહીર,

ક્રેમંડ ચડી વાદળી રે.

લોકલ્યના અંધારા ખૂણામાં પડેલો આ ચારણ પ્રકૃતિનું કેવું કાબ્યમય દર્શન કરી જાણો છે !

એવી ઋતુના તોકાની સમુદ્રમાં પક્ષ પેટને ખાતર ખારવો જુવાન બેધે ગયો છે ને સારા સંસારને મીઠી લાગતી એ પહેલવહેલી મેઘવાદળી એ જુવાનની માતાને, બહેનને તેમ જ પત્નીને દુશ્મન જેવી લાગી. કેમ કે દરિયામાં તોકાન ઊઠવાની એ અંધાણી હતી. ધરતીને જે સુખરૂપ, દરિયાના માનવીને ઘોર આશ્ચર્ય !

એ ગ્રણોની મનોદશાના રંગો દુલાભાઈએ ખરા લોકકાવ્યની ભૂમિકા ઉપર ઉત્તાર્યો છે. બહેનના ભાવને એમણે બે જ પંક્તિમાં પકડ્યો :

એને સમાજો સધળો સંસાર,
વીરાની મીઠી મીઠમાં રે.

અને નમાયાં નભાયાં, બે બાળકોનું વર્જન —

એવાં ધરતી ધાવીને ભાઈ બેન,
નોધારાં મોટાં થયાં રે,

પછી લ્લાનો ચિતાર આવે છે. એ ચિતાર ન ભૂસાય તેવો છે —

એને નો'તી રે સાચું ને નો'તી નશંદ,
પરણાની મહૂલીએ રે,
એમાં રથાં બેઉ એક જ રાત,
સવારે સઢ શક્ષગારીયા રે.

‘દેટાયાને કાજ વળતે દિવસે જ વળાયો હતો;’ ‘આખાડ ધાંધેણ્યો તે આજ જુવો લાગ્યો.’ ‘આતમ-પંખી એનાં ફક્રી ઊઠ્યાં.’ ‘એના પિયુનાં વહાણ પાછાં ન આવ્યાં.’ ‘સમદર એને દાવાનળ થયો.’

આ બેઉ ગીતોની જોડે જ મૂકવા લાયક ગીત ‘સાંભર્યા’ છે. એ ગીતમાં દુલાભાઈ મહુવાથી મુંબઈને જણમાર્ગ આગબોટમાંથી નિહાળેલ સોરઠી ડિનારા પરનાં કેટલાંક સ્થળોનાં તેમ જ પોતાના નિજના — જીવન-ભાવોનાં કરુણ સ્મરણો આપે છે :

જોયું જોયું કાંઈ જુગનું જુનેરું ચાંચ જો,
દરિયાના સાવજ ચાંચ્યૂડાં મને સાંભર્યા.

પીપાવાવ જોયું, પીપો ભગત સાંભર્યા. પછી એની નાનકડી કથાનો ઉલ્લેખ આવે. શિપાળબેટ દેખીને શગાળશાની ધાતકી કથા સ્મરે છે, ને એ પાંખી ધર્મ પર, એ ચંગાવતી માતાનાં આંસુ પર પોતાના ભાવો ઢાલવે છે. ચાંચ્યૂડા મહાદેવની મોરણીની પ્રેમકથા; ગીરના કુંગરાને જોતાં ત્યાં બનેલી પ્રેમઘટનાઓ; અને ગીરની નદીઓના ભયાનક સ્વાનુભાવો; ગીરનાં લોકો પર પડતા ગાસો વગેરે વાતો એમણે સહદ્યતાપૂર્વક ગીતમાં ગુંધી છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણો એમનું પોતાનું સાહસમસ્ત પહાડી જીવન ઊડિયાં કરી જાય છે :

એકલડો કુંગરડે કુંગરડે હું આથડચો.

ને એવી ભયાનક મેઘલી રાતોમાં ગીરની અંદર —

એવી રાત્યુમાં મને ફરવા જાય ધણા કોડ જો,
ધોડલડી પલાણું ‘લખી’ મોરી રોજડી;
એને ઉતારું હું ધેલી નદીઓનાં પૂર જો,
નાનપણના દનડા એ મારા મને સાંભર્યા.

ઈતિહાસ-ભૂગોળને રંગે રંગાયેલી આ કથાકવિતા મને સહુથી વધુ ગમે છે. દુલાભાઈની કવિતાને આથી વધુ સમીક્ષાની સરાણ પર ચડાવવાની મારી ઈચ્છા નથી.

લોકલ્યના પાકા રંગે એ રંગાબેલા છે; લોકસાહિત્યમાં રહેલી ખૂબીઓની પિણાન થયા પછી પોતે એ ગીતો-કથાઓને પોતાના લોહીમાં ઉતારી લીધાં .

છ; ને ગીજું, એમને નવા ચુગની પ્રગતિશીલ દાખિ છે. લોકોનાં હુંખ કોને કહેવાય, એ દુઃખની લાગણીમાં શી શી જીડી વેધકતા પડી છે, કવિતામાં એ વેધકતાને ઉતારવા માટે કેવા સંયમભર્યા શબ્દાવેખનની જરૂર છે વગેરે સાન આ પહાડના બાલને, આ પ્રકૃતિને ઓળે ધાવી રહેલા માનવને ઘણી વહેલી વરી ગઈ છે.

હવે તો એમજો ભાષામાંથી અશુદ્ધિઓને ચૂંટી કાઢવાનું રહે છે. મેં એમને કહું છે કે 'ભાઈ ! ધર્મને બદલે ક્રિમ, વશીકરણને બદલે વશીકર્ણ લોહીને બદલે લોય, જેવા પ્રયોગો ન ચાલે; 'તુદી યુદ્ધમાં' - નો 'તારો યુદ્ધમાં' એવા અર્થ કરી જ બંધ ન બેસારી શકાય. ચારણી છંદોમાં લીધિલી એ છૂટ નવા સાહિત્યમાં ન ચાલે. વળી ગાવામાં તમે લાંબાટુંકા ઉચ્ચારો વડે જ માત્રામેળને તાકીઠુંસી છેડો મેળવી દઈ શકો છો, પણ કાંઈ છાપેલ કવિતા તમારા એ દોપને નહિ ઢાંકી શકે. માટે ખૂબ જૂની લોકસાહિત્યની તેમ જ નવી સાલારી સાહિત્યની બેઉ કવિતાનું પરિશીલન કરતા રહેજો. રસવૃત્તિ જેની સાખૂત છે એવા મનુષ્યને કોઈ પણ કવિતાનું વાચન નડવાનું નથી, પછી ભલે એમાં કચરો ઘણો હોય. શેરડીનો રસ ચુસાયા પછી છોતાં આપોપ ધૂંકાઈ જાય છે.'

ને કવિતાનો જે ખરો ભક્ત હોય તેના નવું નવું જ્ઞાનવા-નિહાળવાના તલવાટાને તો કરી જ પૂર્ણવિરામ નથી મુકાતું. હુલાભાઈ કવિતાના સાચા ઉપાસક બની અથાક આરાધના કર્યા જ કરે એવું હું માગું હું. 'કુવાની દેડકી' તો બધા જ બને છે.

આપણા શાણાશિકણમાં અત્યારે એક સંચુવની-તાવની ખોટ પડી છે : કથકારની, કનિતાકારની ખોટ. આપણે જૂના જમાનાની ભાવાઈ નથી જોઈતી, માટે જ આવા વિવેકી લોકજ્ઞાનીનું ત્યાં ખરું સ્થાન છે.

મુખ્ય : ૩ : ૩ : '૩૫, મહાશિવરાત્રિ

જીવેરચંદ મેધાણી

માનુષીય જીવનની પ્રાણી વિશ્વાસીયા
માનુષીય જીવનની પ્રાણી વિશ્વાસીયા



માનુષીય જીવનની પ્રાણી વિશ્વાસીયા
માનુષીય જીવનની પ્રાણી વિશ્વાસીયા

સાચોસાચ

મારી ઓળખાજી તો શ્રી. મેધાણીભાઈએ બરાબર કરાવી દીધી. કોઈ કોઈ ડેકાણે "અપાઠે શું નીલાંબર અંગ ઓડી", "દીન દ્યાળુનો વાસ નથી.", "અશુમાં આપો વડ સંકેલ્યો" — એવી એવી લીટીઓ વીશે વીશ કરીના છંદોમાંથી પકડી, ભાઈને દાવે પોતે પણ નહિ ધાર્યા હોય એવાં, પદનાં વખાણ થઈ ગયાં છે. એ એમના અંતરાત્માનો અલધારો પક્ષપાત મને લાગે છે. ખરું તો એ છે કે જે વસ્તુને "કવિ" અથવા "કાવ્ય" કહેવાય છે એને અને મારે તો મને લાગે છે કે પૂર્વપદ્ધિમ જેટલું જ છેદું છે.

મારા ઘણા મિત્રોને હું સાચોસાચ ઘણી વાર કહું હું કે મને કવિને બદલે ખેડૂત કહે તો વધારે સારું.

ચોપડીમાં જે ગીતો છે તે તો મારું મન મનાવવા પૂરતાં જ છે; નથી પિંગળનાં માપ કે નથી અલંકાર, કે નથી કોઈ પદલાલિત કે નથી કાંઈ અર્થવાહકતા. "તબકે જાણી માવડીના તમનની ભરી રોષ નિરાશાની આંગ્રીયું" એ લીટી નીચે પિંગળમાં મેધાણીભાઈએ થોડોક પક્ષપાત કરતાં સાપ સાચેસાચું લખી દીધું છે. મારામાં કવિતાનો નિર્મળ ધોય તો નથી જ, પણ નાનું અને ડેળું જરણું કરીઓ મેળવવા પૂરતું હોય તો તે સ્વામી મુક્તાનંદજીની જ પ્રસારી છે.

ચારણી સાહિત્ય, ચારણી ભાષા, સાચોસાચ કોને કહેવાય તેના પૂરા માપની મને ખબર નથી. કયો છંદ કેટલી માત્રાનો કે વર્ષમેળનો કે જણમેળનો બને છે, તે પણ હું જોઈએ તેટલું જાણી નથી શક્યો. શબ્દાંભર અને નાદવૈભવ

મારા ઘણા છંદોમાં આવે છે કે જેમાં કલ્પના નથી હોતી.

કવાલી અને ભજનો તો હું લાંબા રાગચી ગાઉં છું, એટલે ક્યાં કેટલી માત્રા જોઈએ તેની તુટીની મને ખબર નહિ પડી હોય.

આગળ લખાએલ બધાં નવાં ગીતો પૂનઃ મહાત્માજી પ્રત્યે જગેલ પવિત્ર લાગણીઓ પછી જ રચાયાં છે. લખવા તો એ જ માણું છું કે, “ગૌરીંદન ચરાતો લકુટીકો કર ધારિકે”, “પૂર્વને નાતે”ની કવિતામાં (જે હવે ‘કાગવાણી’ ભાગ બીજાની પુરવણીમાં છપાયેલ છે, તેમાં) મેં કહું છે તેમ, હું ગાયો ચારનાર ચારણ છું. પણ ઉધારે પગે અને ઉધારે માયે ચારતો, એ સેવાનું ક્ષે મને કાબ્યરસાદીસ્વરૂપે મળ્યું જણાય છે.

કાબ્યરસમાં બીજાએલ મહાકવિઓની પણ ખામી, વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિવાળા કાહે છે, ત્યારે હું તો કવિના પરદા આડે “સાચોસાચ ખેડૂત.” એટલે મારાં કાબ્યો-ભજનોમાં ખામી હોય એ કંઈ બહુ નવાઈની વાત મને લાગતી નથી. રામાયણના પ્રારંભમાં જ મહાત્મા શ્રી તુલસીદાસજીએ કહું છે કે :

સરસ હોય અથવા અતિ ફીકા;

નિજ કવિત કેહી લાગ ન નીકા.

શ્રી મેધાણીભાઈએ પ્રસ્તાવના લખી મારી ચોપડીને પ્રાણવાળ બનાવી, કારણ કે હું સદાનો તેમનો ભાઈ જ છું માટે.

— દુલા ભાયા કાજ



અનુક્રમણિકા

૧. ગણપતિ-સુતિ	૩
૨. સરસ્વતી-સુતિ	૩
૩. ગુરુ-સુતિ	૪
૪. પોગમાયા અંબાજની સુતિ	૫
૫. દીનદયાળુનો વાસ નથી	૬
૬. દિનિનો દોષ	૧૧
૭. જનેતાના દૂર્ધમાં ભાગ	૧૨
૮. ક્ષોડ દિયા	૧૧
૯. ધૂર પરી	૧૭
૧૦. ભયો ન ભયો	૧૭
૧૧. બાવળનો સ્વભાવ	૧૮
૧૨. જ્યુ ભાનુ હરિ	૧૮
૧૩. તિથારી તરી	૧૯
૧૪. યાદ ભરી	૨૦
૧૫. છત ગયે કિ ધાર ગયે	૨૧
૧૬. ધામ ભરી	૨૨
૧૭. કેનાં નમન	૨૩
૧૮. તુદિયો એક જ રુવે	૨૪
૧૯. માગ ક્ષમા મનમોહનની	૨૭
૨૦. માનો સ્વભાવ	૨૮
૨૧. મોહન દૂલ્ખણો કેમ ?	૩૦
૨૨. ભયંકર પ્રત ભંગાવો	૩૩
૨૩. છોડ દે	૩૪
૨૪. વેરણ લાગે વાદળી	૩૪

૨૫. મરણની લે'ર	૪૦
૨૬. રજપૂતાઙ્ગિની ભૂલ	૪૩
૨૭. સાગરના નીરને	૪૬
૨૮. પ્રવૃત્તિને પંચે	૪૭
૨૯. આંહી આવી જી	૪૮
૩૦. ભાવનાનો વિખારી	૪૯
૩૧. જટાવાળા	૫૦
૩૨. કુળવાન	૫૦
૩૩. જાણ્યા વિના ન જાવું	૫૦
૩૪. જાગીને જો	૫૧
૩૫. કેમ સૂતો	૫૧
૩૬. વેરાગણ થઈ	૫૨
૩૭. રુદ્ધિયો તલખતો	૫૩
૩૮. સ્વભાવમાં વાંસળી	૫૩
૩૯. મોહન ક્ષારે મળશે ?	૫૪
૪૦. રામ રુદ્ધન કરે	૫૫
૪૧. નગણ્યાં સાથે	૫૬
૪૨. અંતકાળે કોણ આવે ?	૫૬
૪૩. કચા કરો ?	૫૭
૪૪. દિલકો ન લગાના	૫૮
૪૫. તે હું નથી	૫૮
૪૬. પાગલ હંસ	૫૯
૪૭. કેદી ભયા	૬૦
૪૮. આઝત આવી પડે છે	૬૦
૪૯. માઠા સમાચાર	૬૧
૫૦. મનનો માનેલ	૬૩
૫૧. મમતાનુ માનવ	૬૪

૫૨. હરવાનું ઠામ	૬૫
૫૩. સાગરમાં બેઢલી	૬૬
૫૪. મનહું ન માને	૬૭
૫૫. આત્માને ભસ	૬૮
૫૬. સાદ સાંભળજે	૬૯
૫૭. આવશે	૭૦
૫૮. અંધારાની વાટે	૭૧
૫૯. બંગળાનો રાજી	૭૨
૬૦. પ્રભુ પૂછશે	૭૩
૬૧. ઊંઘ ક્ષાંથી આવી ?	૭૪
૬૨. વાધિનો વેપાર	૭૫
૬૩. મધ્ય દરિયે	૭૭
૬૪. ફીરી	૭૮
૬૫. કીડીનાં આંતર કેમ થાઉં	૭૯
૬૬. આતમનો ઊંડાપો	૮૦
૬૭. ગોપિયુંને ગમતું નથી રે ગોકુળમાં	૮૧
૬૮. જોણે લેજે માતા ધરણી	૮૨
૬૯. શામળિયાળ ! સંગમાં રે'જો	૮૪
૭૦. આગળના હેવા	૮૫
૭૧. એકલનો બેલી	૮૬
૭૨. મીઠી મોરલીવાળા	૮૭
૭૩. ચીર ઝોંટાશે	૮૮
૭૪. સાંભર્યી	૮૯
૭૫. દશાવત્તાર	૯૦
૭૬. રષાછોડરાયાળ (પીપાવાવ) સુતિ	૯૦૦
૭૭. હાય રે હાય પુકારત	૯૦૫
૭૮. કામપ્રાગણજી નાચ કરે	૯૦૮
૭૯. થડુથંભ	૯૧૧

૮૦. નંદલાલને નામે	૧૧૩
૮૧. જ્યુ તુલસીશ્યામ	૧૧૭
૮૨. વરળ ચમચમ વીજળી	૧૨૧
૮૩. શ્યામનો સંદેશો	૧૨૩
૮૪. પંખી ઊજવું	૧૨૬
૮૫. પ્રાસ્તાવિક છપ્પય	૧૨૮
૮૬. વેરનો બદલો અને બેનો ગુનો	૧૩૨
૮૭. સોરઠી માતના રાજનેતા	૧૩૩

નોંધ : નીચેનાં કાવ્યો તેની સામે દશવિલા ભાગમાં મૂક્યાં છે :

- ★ ધર્મને ધીગાડે : ભા. ૬
- ★ મોહનને ત્રાજવે : ભા. ૬
- ★ સંદેશો : ભા. ૬
- ★ ચામુંડા રાસ રમે : ભા. ૭
- ★ વિકરણ ચામુંડા : ભા. ૭
- ★ આઈ સોનબાઈ : ભા. ૭
- ★ આઈ કાગબાઈ : ભા. ૭
- ★ વીશાહરી વાદેશ્વરી : ભા. ૭
- ★ આઈ નાગબાઈ : ભા. ૭



કાગવાણી



માંગ : ૧



<http://vmgadhavi.blogspot.in>

સં કલન :- વે જાં દ ગઢવી મોટા ભાણ્યા તા.માં છી-કર્ણ

આભાર

ગુજરત અધ્યક્ષ અભિવાદ

૧

ગણપતિ-સ્તુતિ

દોહા

જ્ય ગણેશ જોગી શાં,
મહાઈતિ સૌથી મોર;
એક દંત સોહત અતિ,
કરું વંદન કર જોર. ૧

સદગુણ કર નિમલ સતા, પણમુખ બંધુ ધાર;
પરથમ જ્ય જ્ય નિવિપતિ, નમું ચરણ લખ વાર. ૨
સિદ્ધિપતિ પરથમ સમરીએ, દૂર કરી મન દેખ,
રિદ્ધિનાથ ભાવે રહું, જ્યજ્ય દેવ ગણેશ ! ૩

૨

શરદ્વતી-સ્તુતિ

દોહા

જ્ય શારદ માતા જ્યું, કાપો ખુલ્લિ કરૂ;
ગુણભાની મા જ્ય જિરા, ધરું મસ્તક પદ ધૂર. ૧
વાણી અમળ આપો વહું, ફુલા સુગુણ કર જોરી;
તુમ બોલાવો ઈ તવાં, મતિ ન પોંચત મોરી. ૨
ખ્રબતનયા ! જ્યજ્ય ભણું, કરવી માતા કૃપાય;
કર હરન દસ્તિ કરો, થૂળ પૂરણ મન થાય. ૩
જીભ માત ! મું છે જરા, વણ જલે વાચાણ;
આપતણી એવી સતા, ખ્રબતનયા ! કર ભાણ. ૪
સહુ ગ્રંથારંભ શારદા, શારદ હી સમરાત;
શારદ પદરં 'કાળ' હું, જ્યજ્ય શારદ માત ! ૫

३

गुरु-स्तुति

दोहा

वंदन कुं गुरुदेवनुं, दरशावी हरि दिश
शान कुं गीतात्मुं, चरण धरुं मम शीश. १

पामर हुं महा पातडी, जाही भनावी जाण;
परथम पातक परहरी, नमुं गुरुवर नाराण. २

ताप उप एक ज तमुं, सोही बतावुं सार;
सहु तज्ज परथम गुरुचरन, वंदन कुं लभ वार. ३

जेनी इपाथी जाणियुं, निर्भय पद निरवाण;
तन मन धन अरपण कुं, पद गुरु अरपण प्राण. ४

उप गुरु अक्षपार छे, भूरति जाण महेश;
धूरि चरण मम शिर धरुं, ओम् गुरु आदेश. ५

भाव थडी निगम भक्षो, समजातो नहि सार;
गुरु विक्ष शान भणे नहि, पक्ष कोटी परकार. ६

कोटि दीपक परगट करो, भिडिर समान न थाय;
ज्यां लगी सूर प्रगटे नहि, त्यां लगी तिभिर न ज्ञाय. ७

ओम कर्म खडु आदरो, समजो निगम सार;
गुरु-मुख शान मण्युं नहि, आवे नहि भवपार. ८

कोटि कोस वेता करो, धरकी ज्ञ न धराय;
नीर भेद वरस्युं नहि, भूमि तृप्त नव थाय. ९

दास होई करता रहो, आशा तार वध ज्ञाय;
गुरु-मुख ज्ञ पीदुं नहि, त्यां लगी घास न ज्ञाय. १०

जेम श्रेष्ठ नभतर शशि, दुर श्रेष्ठ शिवराय;
तेम मंत्र अदु तत्परां, गुरुवर श्रेष्ठ गणाय. ११

जेम श्रेष्ठ वीर सुरपति, सरिता सुरसरी श्रेष्ठ;
तेम मंत्र अदु तत्परां, गुरु आभर हुहि जेष्ठ. १२

तरङ्ग आप भव तारता, जरङ्ग भिटावङ्ग जाण;
इरङ्ग ज्व भव इंद्रां, मुक्ति करङ्ग तनकाण. १३

परमानंद गुरु उप हे, नित आनंद निरवाण;
'मुक्तानंद' गुरु तत्त्व मह, कमा दया धन खाण. १४

तोय अधिष्ठ तरंग सम, करो प्रभाण सदाय;
गुरुवर के उपकार सन, तो उचिंत् गणाय. १५

४

योगभाया अंबाजुनी स्तुति

दोहा

शांतिकरण जगभरण तुं, धड़ण धङ्गा भवधाट;
नमो आध नारायणी, विश्वउप वेराट.

(छंद-भुजंगी)

नमो भ्रवशक्ति महाविश्वभाया,
नमो धारनी कोटि भ्रह्मांड काया;
नमो वेद वेदांत में शेष वरनी, १
नमो राज का रंकपे ज्ञ धरनी.
नमो पौनरुपी महा प्राणदाता,
नमो जगतभक्ति प्रवे ज्व धाता;
नमो दामनी तार तोरा उपाणा, २
नमो गाजती कालिका भेदभाणा.
२मे रास तुं व्योम बाणा हुलासी.
पूरे साथिया के'क रंगे प्रकाशी;

લહે તાલ ખનાંડ એકી અવાજે,
તુંહારાં અનોઠાંડ વાજિંત્ર વાજે. ૩
નિશા શામળી કામળી ઓઢ કાળી,
તુંહી કાળરાતી નમામી કરાળી;
તુંહી તારલે જ્યોત જીણી જબૂકે;
ફરે આમ કા પંથ ફેરા ન ચૂકે. ૪
પ્રભા ભાનુમે માત તોરી પ્રકારો,
લખી ઉત્ત્રતા ઓઘ અંધાર નારો;
તુંહી ચંદ્રિકા રૂપ વ્યોમે હસંતી,
ધરી ઓછણી શેત આભે લસંતી. ૫
દિશા-કાલ કે બેદ તોરા ન દિસે,
નમો સેવની ખ્રબ રુંડ હરિસે;
તુંહી આખ ઔકાશ કેતા નિપાવે,
મધે માનવી થાહ તોરા ન પાવે. ૬
તુંહી સાયરાં નીર ગંભીર જાજે,
ભીડે આંકડા વાંકડા નાટ સાજે;
ધકે હાલતા લોઢ લેતા ડિલોળા,
કરંતી જળાં બોળ અંગે ડિલોળા. ૭
તુંહી વાદળાં પા'ડ માથે પછાડે,
સરિતા બની ધૂધવે ઘોર ત્રાડે;
અધાડે સુ નીલંબરં અંગ ઓઢી,
તુંહી જાણિયે પાણિયાં સેજ પોડી. ૮
હિમંતે અનોધા હિમાણા હલાવે;
તુંહી પૌનમાં શીતળાં ગીત ગાવે;
વસંતે તુંહી માત હેતે હુલાસી,
લતા ઝાડમાં ફૂલ ફૂલે પ્રકાશી. ૯

૧. ભડી દાવનાં સાથ ખુલ્લી ભુજાળી;
૨. અખાડે અર્દ અામળા દીધ ટાળી;
૩. પવડે ટલા પ્રેતરી વાર લીધા,
રણે પ્રોભિયાંરે સરે રેશ દીધા. ૧૦
તહી વાર કાળી ધરી હાથ કાતાં,
રંગ્યાં રાખસાં લોઈ બંબોળ રાતાં;
ભવાની અસાં ભારથાં કે'ક કીધાં.
પછાડી ધણ્યાં દાનવાં હેર પીધાં. ૧૧
તુંહી લોહ ખાંડાં ધરી વીશ હાથે,
મંડી ખેદ વાદેશરી હેત માથે;
વડા પા'ડ શા આવતા રાહ આડા,
ધકી વેદકે ત્રોડિયાં કંધ જાડા. ૧૨
પછાડ્યો જળાં સોવળાં હેત ઘાતી,
ધરા દીધ રાખી રસાતાળ જાતી;
કહે સેવકાં પાહિ તોહિ સરાહી,
નમો વિશગ્રાહી અગ્રાહી વરાહી. ૧૩
તુંહી ટેર પ્રેલાદરી સુણ ધ્રોહી;
તમંકી બણી સિંહણી થંબ ત્રોહી;
હણી દીધ તે રામરો હેત ત્રોહી,
નમો નારસિંહી અસુરાં વિમોહી. ૧૪
ફનેકાર નેતા તિહારા ફુરુકે,
જ્યે સૂર માળા તુંહી પાવ જૂકે;
તુંહી હેક ચંડી મહા માન મંડી,
વિખંડી દળાં દાનવાં લોક મંડી. ૧૫

તુંહી શાસ-ઉસાસરી હાથ દોરી,
કણા કોણા જાણો તિહારી અધોરી;
સુણી સાઠને અંભિકા ધાય વારે,
કરો સેવકાં જા'જ માતા કિનારે. ૧૬

તુંહી કારણી મારણી મોહ માયા,
તુંહી તારણી જે શેરે ક્રીધ દાયા;
તુંહી જગત નિભાવણી વિશકાયા,
નમો રાજરાજેશ્વરી યોગમાયા. ૧૭

ભરી પૂર્ણ ભ્રમાંડમાં પૂર્ણ પાસે,
અણુ બીજમાં તું અનેરી પ્રકાશે;
તુંહી જોગણી બોગણી જીવ જાયા,
નમો સાત દીપેશ્વરી વજ કાયા. ૧૮

તુંહી ભ્રમવિદ્યા અવિદ્યા પરેધી,
તુંહી તુલ્ય દટિ તુંહી ઉગ દેખી;
પરા પશ્યતી મધ્યમા, વૈખવાની,
ન જાની ગતિ જાય ગંભીર જ્ઞાની. ૧૯

ખનુ એક તું કે'ક ભ્રમાંડ થાપે;
ખનુ એકમે કે'ક લોકાં અથાપે;
તુંહી તું તુંહી તું તુંહી તું જ જાની,
મતિ હે યથા મોરી એતી બખાની. ૨૦

નમો માત કાગેશ્વરી ભક્તકાળી,
કણા સોળ ધારી રૂપાળી રૂપાળી,
દ્વા દીઠ સે દાસ અંગે નિહારો,
ભરોસો મુંહી એક અંબા ! તિહારો. ૨૧

સંવત શ્રેષ્ઠ ઉગનીસ, સાલ નેવું સુખદાઈ,
શુકલ બીજ બુધવાર, માસ વૈશાખ સુહાઈ;
ઝેહપુરી કરિ વાસ, અતિ હિયમે હુલસાયો,
લક્ષ્મીનાથકે ભવન, મુનિ રહી કે ગુન ગાયો.

તન વ્યાધિ હરન તારનતરન,
જળ થળ રૂપ જિયરો બધ્યો;
'કાગ' લગ્યો તૂટે નહિ,
તાર એક અંબા તણો.

૫

દીનદયાળુનો વાસ નથી

(રાગ - સવેયાની ચાલ)

શ્રીમંતો

મરવાનું બધા મનથી વીસર્યા,
અને ઉર અતિ અહંકાર ભર્યા-
મારા ઘોફથી લેશ હિલે ન ડર્યા;
સહુ રંકજનોનાં રુદ્ધિર પીતાં, એ શ્રીમંતોને કોઈનો ગાસ નથી...
એવા રાવણારાજના મહેલ વિશે, મારો દીનદયાળુનો વાસ નથી. ૧

દેવમંહિર

મૃગ છાલ નહીં એને ગાઢી ગમે,
એના ડેયામાં વાસ કર્યો હુકમે-
એને રોમેય રોમેય સ્વાર્થ રમે;
ઓળાં મેલુંડાં માનવીને જરીયે, એના સ્થાનકમાં અવકાશ નથી....
એવાં પાપીવિલાસીના મંદિરમાં, મારો દીનદયાળુનો વાસ નથી. ૨

વિદ્વાનો

ભાષાજ્ઞાન તથાં અભિમાન ભર્યા,
મેલાં માનવીનાં અપમાન કર્યા-
મીઠા મોદકથી નિત્ય પેટ ભર્યા;
ભૂખ્યાં કોણ હશે આજ ભારતમાં, એના હૈયાની હાય કહી ન કર્યી.....
એ પુરાણીના શબ્દોની જ્ઞાનમહીં, મારો દીનદયાળુનો વાસ નથી. ૩

તીર્થ

ત્યાં તો રંગિલ ધાન વેચાઈ રહ્યાં,
ત્યાં તો શાસ્ત્ર-પુરાણોનાં હાટ થયાં-
મારા નામથી ઢોંગ પૂજાઈ રહ્યા;
પરપીડ સુણી જેનાં હિલ ન રડ્યાં, એવો કોઈ જ્યાં મારો દાસ નથી.....
એવા ફોગટ તીરથના જ્ઞાનમાં, મારો દીનદયાળુનો વાસ નથી. ૪

ખોટા દલીલખોર

જીવને નથી પુષ્ય કે પાપ જરે
મને હોય હીઠો નજરોનજરે-
એવી બાંધું ચડાવીને વાતો કરે;
ભરમારો નહિ ભોળાં માનવીઓ, એની ખોટા દલીલોમાં સાચ નથી....
કણા પથ્યરશા એવા કણજમાં, મારો દીનદયાળુનો વાસ નથી. ૫

મારો વાસ

એને શ્રીમંતનાં અભિમાન નથી,
એનાં કોઈ હરામમાં ધ્યાન નથી-
એને માન એને અપમાન નથી;
એને કોઈની આશ નહિ ઉરમાં, મન મોજ નથી કર્વી ઘરીએ.....
મને ગોત્રાહારા તીયાં મળજો, મારા રંક જનોનીય જુંપડીએ-
એવા દીન સુદામાની જુંપડીએ. ૬

૬

દેણિનો દોષ

સંધ્યા આદિ કુદરતના સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરવા કહેનાર એક સાક્ષરને પૂજ્ય
મહાત્માજીએ આપેલો જવાબ.

નદી

નીરખી તટની વેલી દુંગરની,
કેનાં વજ ડેયાં એને કેમ ઘડી-
જાણે રૂઠિની બેખડયું આભ અડી;
મારી પાગલની નજ્રનું બદલી, મારું ચિત મજા એમાં કેમ લહે ?
સરિતા જ્ઞાનમાં સારી ભારતની, વિદ્યવા સુહુમારીનાં આંસુ વહે. ૧

ચંદ્રમા

સહુ કે' એને અમૃતનો ભરિયો,
ઉછણે એને જોઈ મહાદરિયો-
ખુશી થાય એને જોઈ ભારતીઓ;
કૂરી ચાંદનીમાં ન સુધા વરસે, રૂઢી રાત નથી દીસતી નજરે....
વિદ્યુતમાં ધમરાજને દ્વાર જતાં, જાણે મિલમજૂરોની હાય ઝે. ૨

તારાઓ

પડ્યો દણિમાં દોષ ન કાઢી શકું,
ઉંચા આભમાં તારલિયા નીરખું-
મારા હૈયામાં કેમ કરી હરખું ?
વિષ દોષ, ઊંચા વિષ મુંદિયું, જેને ફાંસીની દોરડિયું પડિયું.....
તથકે જાણી માવડીના તનની, ભરી રોષ, નિરાશાની આંખડિયું. ૩

શક્ર મંદિર

ધરે થાણ પૂજારી ત્યાં બેઠ સમે,
વા'લો એકલો એકલો કેમ જમે-
એતું દીનદયાળુને કેમ ગમે ?
મારા શક્રરની જુઓ પાછળથી ભૂખ્યાં પ્રેત સમાં કોઈ હાથ ધરે....
જેનાં ભૂખથી પેટ પતાળ પૂર્યાં, મન મંદિરમાં નજરે ઈ તરે.

૪

થણી

એવાં ભાડું હજારો જો ગામદિયાં,
જન્મ્યા પછી રોગનાં ભોગ થયાં-
એને આંગણો કોઈ ન વૈદ ગયા;
કોઈએ દફનાં દુઃખ પૂછ્યાં નથી, વિષાકાળ જેઓ મૃત્યુને વળગે....
મને યશમાં તો નજરે ચડતી, એવા દીનજનોની ચિત્તા સળગે.

૫

સંદ્યા

એને જોઈ ઘડી નીરખી નીરખી,
હિયમાંય ઘણું હરખી હરખી-
એનાં પાપ હવે હું ગયો પરખી,
મુખે ભાંભરડા કરતી કરતી, કામદીનુને રોજ કસાઈ પીસે.....
ઉંડી હાયલર્યા લાખો ગાય તણા, રાતા રક્તના સંધ્યામાં રંગ દીસે.

૬

૬

જનોતાના દૂધમાં ભાગ

જુનાગઢના રાજ ડિયાસને મારીને ગુજરાતના સોલંકી રાજની આખાદાઓ
જુનાશાના તમત પર ફરેછે. જીતના મદ્દથી મદ્દોન્મત થયેલ સોલંકીઓ રાજમહેલ
કંબજે કરવા જાપ છે. રજૂપુતાણીઓ ચિત્તા તૈયાર કરી જળી મરવા તૈયાર થાય
કે. પરમાર રાણીને પેટ અવતરેલ ગંગાજળિયા રા'ના વંશનો એક જ નાનો

દીવો રા' નવઘણ વરસદિવસનો બાળક છે. પરમાર રાણીએ મામા, મોસાણ,
ભાયાત વગેરે રજૂપુતોમાં નજર નાખીને પાછી હૈયામાં સમાવી દીધી. પોતાના
બાળકને કાળજાળ સોલંકીની તરવારમાંથી તેઓ બચાવશે, એમ માના આત્માએ
સાંકી પૂરી નહિ.

એની નજર કરી એક ધરધણીને ઝૂપડે : ગીરના અડીખંબ પહાડ અને
મહાસાગરની વચ્ચે કાયમી લીલી ઓફેલ લીલુડી નાથેર ધરતીના હેયા
પર; દૃધીની છોખ્યોથી હસતાં નાનકડાં બાળ સમાં પથરાયેલ ગામડાંમાંદેથી
આડીદરબોડીદર નામના ગામમાં દેવાત બોઢલ આયરને નેસડે. અહા !
રાજરાણીએ એ આયરનું હેયું ક્યારે વાંચ્યું હશે ?

ઝના પોલમાં બાળકને સુવાડી છેલ્લી વખતની બે બચીઓ લઈ દાસીને સોંપીને
આડીદર ગામે મોકલી. પતિયિંદોણી બાળવિજોગણ પરમાર રાણી સતી થાય છે.

દેવાત પોતાની ઘરવાળી આયરાણીને બાળક સોંપે છે. તે વખતે જાહેલ
નામની તેની દીકરી માને સ્ત્રોમને ધાવી રહી છે.

રાજનું બાળક છે માટે નહિ, પણ મા-વિખૂદું બાળ છે એ માટે પોતાની
દીકરીને છેટી ફગાવી, આયરાણી રા' નવઘણને ધવરાવે છે. સોલંકી નવઘણની
ગોતણ કરે છે. દેવાતને બોલાવી 'નવઘણ છે?' એમ પૂછતાં દેવાત હા પાડે છે
અને પોતાના એકના એક દીકરા વાહણને શણગારી આયરાણી જુનાગઢ મોકલે
છે. સોલંકીની કરપીણ તરવારનો ભોગ થાય છે. આશરાધર્મ પાળવા દેવાત
અને આયરાણી ઉસ્તે મોકે તે સહન કરે છે.

એ વાતને વીશ વીશ વરસ વીતી જાય છે. હવે તો દેવાતને એક જ દીકરી
જાહેલ રહી છે. એનાં લગ્ન આરંભે છે.

દેવાતનો હાથ પકડી આયરાણી કહે છે : "આયર ! મારે તો હજુ વાહણનો
સોગ છે ! માબાપ વિનાનો નવઘણ હજુ આપણે આંગણો આંટા મારે છે. મારી
દીકરીનો જવ-તલિયો કેણ ?"

જવ-તલિયો તો જુનાશાનો ધંધી રા'નવઘણ ; અને રા' નવઘણ પોતાના
ભાપની ગાડીએ બેસે પાછી જાહેલના લગ્નમાં આવે ત્યારે મારી દીકરીનો વિવા
રૂપો લાગે.

સોરઠની ધરતીનાં આંકડાં ધાવણ ધાવેલા, ઘોચા અને દ્વારકા વચ્ચેના દસબાર જજીર આયર ભેળા થયા — દેવાત બોદ્લને આંગણે.

‘પોતાના ધણી રા’ નવધણને હથિયાર બંધાવી બુઢી દેવાત બાર જજીર આયરોને લઈ જુનાગઢ પર ચંચ્ચો, દિવસ-રાત ઘોર લડાઈ ચાલી. હજારો આશાભયાં જુવાન આયરોનાં લોહીની નદીઓ વહી. નવધણની જીતનાં નગારાં વાગ્યાં, બાવડે પકડી બુઢા આયરે નવધણને ગાદીએ બેસારી પોતાનો ધર્મ પૂરો કર્યો.

જીદુલ કેરા ફરે છે. નવધણ જવ-તલ હોમે છે. દાથધરણાનો સમય થયો. નવધણ વિચારે છે : બેનને શું આપું ?

“બેન, બોલ, ગામ, પરગણું, કે’ તો જુનાગઢની ગાદી, અને કે’ તો માયું — જે માગે તે હું તારા કાપડામાં આપું !”

દેવાતની દીકરી ગામ-ગરાસની બૂખી ન હતી. એણે એટલું જ કહું : “જરૂર પડરો ત્યારે કાપું માગીશ.”

વર્ખો વીતી ગયાં, ભાઈનો તો પહેલો જ ભગ્રીસો ચડાવી દીધો હતો. આભને ઓઠીગજી આપે એવો બાપ લાંબે ગામતરે ગયો છે. પોતાના મામાના દીકરા સાથે જાહેલનાં લગ્ન થયાં છે. માલધારી માણસ છે. દેવાત બોદ્લના વંશની નિશાનીમાં જાહેલ એક જ છે. ભયંકર દુકાળ સોરઠ ધરામાં પડ્યો. મા બાળકને ભરખે અને ગાયું મંકોડા ભરખે એવો વખત આવ્યો. સૌ માલધારી પોતાનાં હોર લઈ સિંધમાં ગયાં. સિંધનો હમીર સુમરો સોરઠિયાણી જાહેલનાં ગુઢાં રૂપ પર મોહિત થયો. જાહેલે ત્રણ માસ પછી તે શરત કબૂલ કરી.

પોતાના ધણી સાંસત્યાને કાગળ લખી આપી જીમના માનેલ ભાઈ નવધણ પાસે કાપડાની છેલ્લી માગણી કરવા મોકલ્યો. છેવટે એમ લખ્યું કે એટલા મહિનાની અવધિ કરી છે તે પછી એક જ દિવસ પણ જો મોડો આવીશ તો તો ગુંપડીમાં મારી લાશ પડી હશે, માટે કાપું લાવીશ નહિ, પણ અશાનની સેજના ચૂંદી લાવજે !

જનેતાના દૂધમાં ભાગ

(રાગ - સવૈયાની ચાલ)

જાડો આલ્લીરડાંનાંય જૂથ કરી,
ગુજરેશ્વર સામવી બાથ ભરી.....
લીલાં માથલડાં કુરબાન કરી.....

જેને જોરે કરી ગરવા ગઢમાં, તારી જીતની નોભત ઘોર રડી;
કરવી એની વાર, ડિયાસ તણા ! એવા બાપ વિનાનીને ભીડ પડી. ૧

નવ સોરઠનાં શિરછન ફરે,
લાખો આજ તને ખમકાર કરે....
વીરા ! વેરણ રાતને ચાદ કરે....

તારે કાજ મને તરછોડી હતી, તે દી થાને જનેતાને નો'તી ઠરી;
જેનાં આડાંથી દૂધડિયાં ઝડપ્યાં, એની લાજમાં આજ જો લૂંટ પડી. ૨

નો'તો કોઈ એણે જગ કોડ કર્યો.
નો'તો બેનને માંડવે હોમ કર્યો.....
એવો વીરો અમારો જો આશાભયો.....

કેને, કાજ, વીરા ! મારા માજણ્યાને, કુષો કાંધ સોણકીની તેગ પડી;
એની બેનની એકલદી સિંધમાં, મારી લાજમાં આજ જો લૂંટ પડી. ૩

કેનાં માત-પિતા તરછોડી ગયાં ?
કેને આભ-જમીનના માંકારા થયાં ?
એને કોણ ગ્રહે ? કેનાં પ્રજ હૈયાં ?

એની તેગ સામાં ગુજરેશરનાં, દળ ઘોર હતાં એનાં મૂલ ગયાં;
એની જાહેલના, સિંધમોમ ભણી, કુડા રૂપનાં આજ જો મૂલ થયાં. ૪

તે દી’ ગામ ગરાસ મેં નો'તો લીધો,
તારો ભીડ પડ્યાનો મેં કોલ લીધો....
મારા માંડવા હેઠળ બોલ દીધો....
હું દેવાત તણી, વીરા ! જાહેલને, માથે હુઃખ તણા દરિયા ફરિયા,
સુણજે, નવ સોરઠના નૃપતિ ! મારી જીમના માનેલ મામેરિયા ! ૫

मारा बाप तड़ा गङ्गा-पाड़ गया,
मारा माझल्यानं भले शीश गयां....
मारा ए भदला तो पताण गया....
तारा देशठियानी तो लाज जशे, वीरा ! ऐटली वातने काने धरे;
हुं तुं सोरठ भोम तड़ां जनम्यां, मारी सोरठियाणीनी वार करे. ६

मारी आई भलेच्छोनी शोज फरी,
मन सिंधमां सुमरे केंद करी....
तड़ा मासनी में अवधि जो करी...
हुं नबापी अरेरे नभाई, वीरा ! मने जाणी नोधारी ने ऐकली;
ऐथी सिंधतड़ा नुपतिने गमी, मारी सोरठियाणीनी सेजली. ७

विधि लेखे नो'तुं जरी-तार भर्यु,
अमां कोमण देशमये न धर्यु.....
वीरा ! कापुं मादुं दुविरभर्यु.....
अवधि जो वीत्या पछी आवीश तो, ओटी कापडकोरनी वातली;
मारी लाश परे तुं ओढाडी देजे, समशाननी सेजनी चूंडली ! ८

८

क्यों छोड दिया

(राग - भैरवी गङ्गल)

मातुभूमि भय हरन अंबिका ! शूल भवानी ! क्यों छोड दिया ?
अभयदानप्रद वाम हस्तमें, क्यों जननी ! ठिरपाण लिया ? १५
सोहती स्वर्गकी समर भूमिमें, परदा क्यों कर पहन लिया ?
भयहरनी ! भयभीत बनी क्यों, अभयमंत्र क्यों छोड दिया ? १
नियमभंगक्रत नसनस भासत, भीष्म नियम क्यों छोड दिया ?
शुद्ध हृदय क्यों हो गई, सबला ? सागरक्रत क्यों छोड दिया ? २
त्रिभुवन पोषती संपत्ति पर्यसे, हुग्ध, मात ! क्यों सूख गया ?
कलबल भानी कल न परत है, विरवाणी क्यों छोड दिया ? ३

आलसमें रसबस ठिन रजनी, भगीरथ व्रत क्यों छोड दिया ?
अनंत पथमें हुई उदासी, तत् त्वमसि क्यों छोड दिया ? ४
भडिषासुरमहिनी भडामाया ! कायरता क्यों धार लिया ?
पेटबरी क्यों हो गई, भारती ? रंतिहेव व्रत छोड दिया. ५

९

धूर परी

(राग - भैरवी गङ्गल)

उर्ध भयो जिसको निज भलको, बंधु जनसे वैर करी;
त्रास हियो नाइक निर्बल को, वो भुजभलमें धूर परी. १
सार असार श्रवन सुनी सुनीके, समज्यो सार विचार करी;
दंभ उियो निज दोष तज्यो ना, वो समजनमें धूर परी. २
देखा प्रसन्न हृदय दुष्मियनको, नारी परकी नयन भरी;
संत पुदुधमें औगुन देखा, वो अजियनमें धूर परी. ३
ज्वाल लगी गृहमें निज बालक, टेरत आरत नाई करी;
बेठ रह्यो धीरज उर धरिके, वो धीरज में धूर परी. ४
उंच नीच की भिटी न विषमता, मनकी भमता नाहि भरी;
स्वार्थ ज्वाल अंतरमें जगती, वो भगतिमें धूर परी. ५

१०

भयो न भयो

(राग - भौंरवी गङ्गल)

दृष्टि भयो न जहां दुष्मियनको, कबहुँ न न्यायमंदिर गयो;
मजामेमको पात्र भयो ना, वो नरपाल भयो न भयो. १

કામ ટર્યો ના કોષ ટર્યો ના, શાન ભયો ના લોખ ગયો;
બેદ રહ્યો જિસકે ઘટ ભીતર, વો નર સાધુ ભયો ન ભયો. ૨
દીન-હુંખીકો દોસ્ત ભયો ના, મોહન ગુનમે ન મસ્ત ભયો;
પેટ ભર્યો ખુશામત કર કર, વો કવિરાજ ભયો ન ભયો. ૩
ધનવાનોં સે મિલ્યો ધાયકે, દીનનકો નહિ દાદ દિયો;
દેત વિકાર પ્રજાજન જિસકો, વો અવિકારી ભયો ન ભયો. ૪
રંકનપે હિલ રહ્યમ ભઈ ના, વો ધનવાન ભયો ન ભયો;
દેશકી દાદ જગી ના દિલમે, વો ઠનસાન ભયો ન ભયો. ૫

૧૧

બાવળનો સ્વભાવ

(રાગ - ભૈરવી ગઝલ)

મેરે આંગનમે બબુલ^૧ વૃક્ષ હૈ, મૈં ઉપથાર અનેક ડિયો;
કીન સ્વભાવ ભર્યો ઉસ બીજમે કંટકો વીધી નહિ ગયો. ૧
કોમલ કંટક સહિત અવનીમે, હક દિન ઉસકો ઉદ્ય ભયો;
કંટકરહિત કરન ઉસ તરુ પર, મો મનમે અતિ ભાવ ભયો. ૨
કોમલ શૂલ કરનસે કાટિકે દિન દિન દુઃખકો પાન દિયો;
શૈશવતાકો છોડી ચપટમે જોબનવંત વિશાલ ભયો. ૩
પેડ^૨ ભયો અતિ પુષ્ટ તાહી વિધિ, કંટક ધોર કરાલ ભયો;
કાટી શૂલ ત્યો ઓર બઢી બહુ, પયકો રૂપ પલટાઈ ગયો. ૪
થી હિંચા સુહુમાર કરનકી, જાતિ સ્વભાવ સો નહિ ગયો;
જિન કર ઉસકા રથન^૩ કિયા થા, ઉન કર કંટક પેઠ ગયો ! ૫

૧૨

જય ભાનુ હરિ

(રાગ - ભૈરવી ગઝલ)

થોર ગઈ સાગરકી સંપત્તિ, બાદરિયાં મન મોદ ભરી;
દુહુ કર જોરી દિવકરસે વો, સાગરને ફરિયાદ કરી. ૨૫
અવ વંદિત ગગનકે ભૂપતિ ! તિમિર હરત ત્રય ભુવન ફરી;
રાવરે રાજ ભયો અંધિયારો, તસકરકો નહિ ત્રાસ જરી. ૧
ઉધ્રા ભયો સુનિકે અંબરેશ્વર, મારુતકો હી રજાય ધરી;
જોખ^૪ ચલ્યો બલ પ્રભલ પ્રભંજન, બાદલકો લ્યાયો પકરી. ૨
કિકર પક્ષ કરન સજી સેના, ધાયો ઈદ ધનુષ્ય ધરી;
દુહુ દલકી સમશોર ચલી જો, કારી ઘટામે આગ ઝરી. ૩
ધરની ધડક પર કડક ગગનકે, શુક મિહિર કી હાક પરી;
દેખી^૫ દધિ ઉછલ્યો હદ છાંડી, ધોર ભયંકર નાદ કરી. ૪
દાવાનલ સમ દિનકર કોપે, પ્રલયકાલ સમ કિરન પરી;
સાગરકો^૬ જલ લે ચલી નદિયાં, જગ હરથ્યો જય ભાનુ હરિ ! ૫

૧૩

તિહારી તરી

સંસારસાગરમાં અનેક પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષોની ચારિત્રણી નાવડીઓમાં,
ચાલતાં ચાલતાં, કલંકરુપી ગાબડાં પડી ગયાનું સાંભળેલ છે. એક બહુ જ
ધીરજવાળી નાવડી એ જ દરિયામાં ચાલી આવે છે. કોઈ સ્વાર્થરુપી કલંકનું
ગાબડું તેને પડ્યું નથી, એવો આ કાવ્યનો ભાવ છે.

૧. જેઠ ચાસમાં બહુ જ પવન વાય છે અને ચાદ્યાંનોને પકડી લાયે છે. જે સૂર્યન છે.
૨. પોતાના માટે સૂર્ય અને ઈન્દ્રલોક છે એ જેઠી સમુક આકાશ તરફ ઊછળે છે. (ચોમસાગરના દરિયો બહુ જ ઊછળે.)
૩. દરિયાનું પાણી ચાદ્યાંનો પાસેથી પડાવીને નદીઓ લાટે પાણું ચોખું.

(राग-भैरवी गङ्गल)

जो सागर नाव तरी नहीं किसकी, आवत नाव तिहारी तरी;
धीरज्जवंत चलत परकत ना, भार उदार अपार भरी. ३५
बिलपति द्रीपही हुए सभा बिय, देख रथो वृद्ध धर्म धरी;
पुरुष अर्थको को दास बतायो, भीष्म अयंकर भूल करी.

जो सागर० १

सुयोगन की समुआहटसे कारण बिनु 'मुनि क्रोध करी;
बोले पांडुनसे "भोजन देउ न तो, देत शाप मैं ईसी धरी."

जो सागर० २

मंथन मैं ईतिहास करो तो, हे कोउ ईक हुमान हरि;^१
परहित-तरनी तेरी सो भोडन ! स्वार्थ तरंग गये सु ठरी.

जो सागर० ३

१४

याद भरी

(राग - भैरवी गङ्गल)

देखो मैं दिनकरकी डिरने, उनमें तेरी याद भरी;
याद करो न करो मनमोहन, घटघट तेरी याद भरी. ३५
पेडों के पातों पातों मैं, हाकिम ! तेरी हठिश^२ भरी;
शेरोंके^३ झुँझोंमें साहब, उनमें तेरी याद भरी. १
रत्नाकरकी लहरलहरमें, सांपन के जहरोंमें भरी;
मशकनकी^४ गुनगुनमें मालिक ! मैंने सुनी तेरी याद भरी. २

१. हवासा मुनि. २. वानर. ३. क्षया. ४. सावध. ५. मग्नुर.

गीधमकी अति उषा ज्वालमें, मेघमालमें याद भरी;
कारी घटामें दामिनी दमके, उसमें भी तेरी याद भरी. ३
नटियों के जलमें, जरनों में, गिरि-गुहामें याद भरी;
कुरंगशिशु^१ पर्यपान करत है, उसमें तेरी याद भरी. ४
धान्यपूर्ण क्षेत्रमें, धरमें, करे "काग" मैं याद भरी;
पृथ्वी के भीतर पानीमें, प्रभुज ! तेरी याद भरी. ५

१५

ज्ञत गये कि हार गये

(राग — भैरवी गङ्गल)

कोउ ज्ञत गये कोउ हार गये, जो ज्ञत गये सोई हार गये;
कछु न परे कल क्या कारन है ? ज्यु-अज्य के संसार भये, —३५.
संपत्ति भवन सहित तन अबला, धूतमें पांडव हार गये;
भारत में क्रोरव सब आभिर, ज्ञत गये कि हार गये ? १
भांडव हठन गडन भल पारथ, भीष्म द्रोनको ज्ञत दिये;
अंत समय डालों से अरजुन, ज्ञत गये कि हार गये ? २
मिरी भुजबल योहान शाहसे, उससे भीन बुलाय दिये;
शाहबुद्दीन से अंतमें पेथल, ज्ञत गये कि हार गये ? ३
भोगलकी समरोर से क्षत्रिय, सारे छिंदके कांप गये;
अंग्रेजों से भोगल ईक दिन, ज्ञत गये कि हार गये ? ४
शाह के शाह नृपन के नृपति, भारत भूप नमाय दिये;
शाह के शाह वो सत्याग्रहसे, ज्ञत गये कि हार गये ? ५

१. क्षरक. २. जुआरम्ब.

૧૬

હાય ભરી

(રાગ-સર્વેયાની ચાલ)

એના હાથમાં પાવમાં હાય ભરી,
ઉડા પેટ ને કાળજમાંથી ભરી.....
એનાં આંતરડાંમાં અથાડ ભરી.....

એના કાનમણી કચરીને ભરી, એના ખ્યાલમાં વા'લમાં હાય ભરી;
એને ધીરે ધીરે ડગલે ડગલે, એમાં રંક ગરીબોની હાય ભરી. ૧

એની મોટરના પદ્ધિડામાં ભરી,
એની ગાડી ને ઘોડામાં હાય ભરી.....
એના કોમળ જોડામાં હાય ભરી....

ધૂત ગોરસ ને મીઠાં દૂધઉયાં, એને ધૂટકે ધૂટકે હાય ભરી;
એના મીહુડા લાહુને કોળિયેકોળિયે, રંક ગરીબોની હાય ભરી. ૨

એના પાઠમાં ઠાઠમાં ખૂબ ભરી,
એના સોનાના ટેવમાં હાય ભરી...
એના ધૂપ ધૂવાડામાં હાય ભરી....

એના શાનમાં ધ્યાનમાં એ જ ભરી, એના શુષ્ક સિદ્ધાંતોમાં હાય ભરી;
કુરી માળાતણે મણકે મણકે, એમાં રંક ગરીબોની હાય ભરી. ૩

એના ભાષ્યકમાં વિશ્વ પાર ભરી,
એના ફૂલા પલંગોમાં હાય ભરી....
એના ગુમ વિચારોમાં હાય ભરી;

આધે આબે અડી એની ઊંચી હવેલીને, કાંગરે કાંગરે હાય ભરી;
એના પાયામાં કેઠ પાતાળ સુધી, એમાં રંક ગરીબોની હાય ભરી. ૪

૧૭

કેનાં નમન

દીહો

હુઃખિયો દીનની દાજથી, ભજિ ભર્યો ભરપૂર;
શરીર સુદામો શોભતો, (તને) નમો હિંદના નૂર. ૧

(છંદ-ભુજંગી)

સુદામાપુરી ખંડ સૌરાષ્ટ્ર સારા,
જહાં જન્મિયો માત મુજિ કિનારા;
સદાચારિણી યોગમાયા સમેતા,
નામો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૧

તુંધી માતના ધોર હુઃખે ઘવાયો.
મહા યુદ્ધની તું હરોલે મંડાયો;
સૂતા મોહનિદ્રા કિયા તે સચેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૨

તુંધી યુદ્ધમાં નાહિ તોપાં ધડકા,
કટે હાડ નાહિ ન તેગાં કડકા;
નહીં માંસ વેરી તણાં ગીધ લેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૩

સુધન્વા સમો તું કડામાં તળાણો,
જરા મુખ બાહુ ન થો, જંખવાણો;
ધીસે લાઈ બે ઉષ્ણ શાસા ન લેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૪

૧. ચીયુડાને જેમ ને લાઈ હોય છે અને સામસામી ફરી શેરીને પીલી નાખે છે, એમ તને પણ એક તરફ લોકો અને બીજી તરફ જાતા બન્ને પાલે છે.

તુંહી મહેલ 'હુઃશાસને ના અંજાણો;
તુંહી રાત વિહુર પાસે રોકાણો;
સહ્યાં કોરવી વેણ શાંતિ સમેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા । ૫

ભૂખ્યાં બાળ કે' મા મને ભાત ટે ને,
તપે જવાળ માતા કહે વેણ તેને;
વહે આપણે કાજ બુહો વિજેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૬

મહાશક્તિનો ધોધી, તું ! બંધ જડા,
તને રેકવા 'દોખિયે બાંધ આડા;
ચીરી ત્યાંય પાથાણ સરવાણ જેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૭

તુંહી દૂબળો બાપ પાતાળ ડોસો,
રહ્યો હુઃખ્યાંને તુંહારો ભરોસો;
વિસામો દલીતો તલો તત્વવેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૮

તુંહી નાળ જંજાળનાં બાળ સાધી,
તુંહી રંકના રોટલા કાજ બાધી;
તને નિંદ નાવે રુવે છે જેનેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા । ૯

તુંહી મૌલવી દીનનીર બાંગ દીધી
લગી અર્થ અલ્લા નવે ખંડ વીધી;
ડુંયાં હૈત્ય સિંહાસનો ત્રાસ ટેતા,
નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા ! ૧૦

૧. કૃષ્ણ જેમ હુઃશાસનના મહેલમાં ના ઊત્તરાં વિહુર પાસે રોકાણ હતા, તેમ મહાત્માજી વિલાયત જ્યાં ત્યારે એક ગરીબ લગામાં ઊત્થ્ય હતા.
૨. દુરમનને. ૩. જરણા. ૪. તેં સ્વતંત્રતાની જેવી બાંગ દીધી કે ઈશ્વરના સિંહાસન પાસે પહોંચી ગઈ.

૧૮

રુદિયો એક જ રુવે

દોઢા

સુષ્ઠિ હસી જ્રજે, અભિલ અનાદિ અનંત,
હિય નવરંગ માય હસે, કાલ હસે કરી અંત.

(છંદ - લીલાવતી)

હસતી આ અભિલ સુષ્ઠિમાં હરદમ,
રુદિયો એક જ રુંદન કરે.... જ્યા... રુદિયો એક જ રુંદન કરે.

હસતું વન ગગન મગન હુઈ મનમન,
ઉડગન કર કર ખમન હસે,
હિય પ્રગટ અનળ હડહડ હસતો,
નભમંડળ ધવળ હસી ચંદ લસે.
હસતો જલનિધિ કુમુદિની હસતી,
ચાંદની હસી પટ ધવલ ધરે. હસતી ૦ ૧

હસતાં ખળખળ સરિતાજળ નિર્મળ,
વનવન સુમન કળી હસતી.

હસતી વસત સહુ વૃષધટા,
હસી પુષ્યસુગંધ પવન ધસતી,
ખ્યે પ્રગટ ભાનુ હસતો મુખ ખળખળ.
રજની હસી પટ પીત ધરે. હસતી ૦ ૨

ધરી શ્યામ વસ્ત્ર વર્ધામહી જળદળ,
અંહાસ્ય કરી અંભર જ્રજે,
ભરી નવરંગ મધવા-ધનુ હસતું,
ધરણી નીલાંભર હસતી સજે,
તડિતા હસતી વિધુરદન સ્વતંત્ર,
કરતી ગૃત્ય ધન શિખર પરે. હસતી ૦ ૩

સુનિ બીજ સ્વર મૃગ હસ્તલસત બને,
પુંગી ભનક સુની, પનગ હસે,
મદઝર ઉર હસ્ત ધસત સુ મસત મન,
હસ્ત પતંગ અંગ દીપ દેશે,
થહ રીત અરતખંડ પુત્ર હસે,
હસ્તી જલરાણી સ્વતંત્ર સ્વરે. હસ્તીં ૪

સણુંયો ભા લઘુવય વેશ અમંગળ,
હક વિશ્વ તાત ભવન હતે,
ભય ગ્રસિત રોગ ફૂષિકર અધભૂષ્યા;
વસત રાતદિન વનવગડે,
બલવંત કરિ પોન હરખી મન મદભર,
રમત કરત ઉનકે રુધિરે, હસ્તીં ૫

કરપીણ હે હિંદુ ! નાશ કિનારે,
ખડુગ ધરો કાં દલિત પરે;
આતમવત્ત સરવ ભૂત પ્રતિ અર્જુન,
કૃષ્ણ જુવો પોકાર કરે,
સુણી રામકથા સુણવા ડરતાં મન,
ઓમ્ર રામ મરતાં ઉચરે. હસ્તીં ૬

છપ્પય

રંક ભાત કરિ પ્રેમ, ધર્મ સુણવા મન ધારે,
કહી કહી શબ્દ કઠોર, હિંદુ તેને હડકારે;
ખુલ વેશ્ય કાનિય, ભળેલા એક જ ભાણે,
હદ પુરુષોત્તમ રામ, જમ્યા ઘર શૂદ્ર વખાણે.
ગંભીર જલધિ સમ જે હતો,
હિંદુ ધર્મ હાથે હણ્યો;
સત રક્ત ટ્યક આંસુ રૂવે,
તે દુદિયો મોહન તણો. ૧

૧૮

માગ કામા મનમોહનની

તતકાળ હવે એનાં પાપ તજી, તુંચે માગ કામા મનમોહનની,
જીએ માગ કામા મનમોહનની. ૩૫

ધર્મગુરુઓ

ઉત્ત્યો દધિ પાર પુરાણ તણો,
તેમ વેશ કર્યો ભગવો તનનો,
ઉત્ત્યો નહિ માતની હાકલમાં,
તું તો ભાર હથો ભૂમિ ભારતનો;
ઉપદેશ કર્યો, બહુ દેશ ફર્યો,
થિર નાહી હથો, તૃષ્ણા ધનની. તતકાળી ૧

ચારણ આદિ કવિઓ

અટકચો નહિ, ચારણ ! અંત લગી,
ભટકચો તું હી ભીખતણા રણમાં;
નથી સ્વાદ પરાધીન થાળ મહી,
ઢેવો સ્વાદ છે મહેનતના કણમાં;
જનની તણી પીડા રટ્યો ન કવિ
રટિયો કીત રાકસ રાજનની. તતકાળી ૨

રાજાઓ

સુણિયાં ગીત સાગર પાર જઈ,
સુણિયાં નહિ દીન તણાં દુઃખડાં;
નૃપ ! નાચ અનેક દીઠા ન દીઠા,
અન્નના કદી ઝૂંપડીના ઝઘડા,
ખૂબ પાર શિકાર પૂછયા ન પૂછી,
કથની દુખિયારાં પ્રજાજનની. તતકાળી ૩

શિક્ષકો

ઈતિહાસ કલ્યા તે વિદેશ તણ્ણ,
ન કલ્યા ઈતિહાસ ભગીરથના;
પરદેશીની ટેક ધર્ષી શીખવી,
ન કલ્યા કોઈ નિશ્ચય ભીખમના;
નદી રાવલમાં રહી રાત સુષ્પાવી ન,
સાવજ હુંક મહા વનની. તતકાળી૦૪

(ગીરમાં રાવલ નામની નહીં છે; જ્યાં સાવજો હુંકતા હોય, ત્યાં સ્કાઉટવાળા છોકરાને લઈ જવા જોઈએ; હેઠાં કઠણ કરવા એમને એવા ધોર પ્રદેશમાં ફેરવવા જોઈએ.)

વેપારીઓ

અતિ લાંઘણિયા ભૂરા સાવજના,
તમે નો'ર કરાલ કઠોર થયા;
શોધી લોહીને પારકાં પેટ ભર્યા,
એનાં કોમળ કાળજડાં ચૂંધિયા;
પે'લાં દૂધ પીધાં પછી લોહી પીધાં,
તોય છાપ ધરી કેમ મા'જનની. તતકાળી૦૫

નોકરો

એક પાપિયા પેટને કારણિયે,
તમે લોહીના હાય પગાર લીધા;
ઉસ્તે મુખ્યે ખૂલે હાથ ખડા,
કુંક ગોળીયે માતાના પુત્ર વીધા;
વય બાળ મૃત્યુ અણી મોકલિયા,
એં આખડિયે જુળ ને અન્નની. તતકાળી૦૬

જ્યયંદ થયો જે કનોજ ગઢે,
એણે માતના દ્રોહમાં ભાગ લીધો;
સુણે નામ ત્યાં લોહી તપે સહુનાં,
જેણો પૃથ્વીરાજ શિર દંડ દીધો;
જ્યયંદ હજારોને જન્મ દીધા પછી,
નાગણી કાં ન બની, જનની ? તતકાળી૦૭

૨૦

માનો સ્વભાવ

(કર મન ભજનનો વેપાર, ધર્ષી ! તારા નામનો આધાર,
કર મન ભજનનો વેપાર જી – એ રાગ)

એવો કાં સ્વભાવ, માડી ! તને પાછળથી પસતાવ,
માડી ! તારો એવો કાં સ્વભાવ જી ? ટેક
રાધવ જેવા રાજવીને તે,
અવળા કરિયા ધાવ જી (૨)
સતી સીતાને રામના કર્દી (૨);
મરતાં ન થયા મેળાવ. માંડી !૦ ૧
કાળયવનને નોતરિયો તે,
દીયલા માંડ્યા દાવ જી (૨);
શામળિયાને ચોર ગળિયો (૨).
અને ગીતાજી હવે ગાવ. માંડી !૦ ૨
મર્યા પછી એનાં મંદિર માંડીને,
પૂજ્યા એના પાવ જી. (૨);

જવતાં એને જાણ્યાં નહીં (૨);
 તારો કેવોક ભાષાવો ભાવ ? મારી !૦ ૩
 સત્ય-ઉપાસક મોહન સામો તારો.
 તેને જ પાપે જો, જનેતા ! તારું (૨),
 તોશાને ચાદિયું નાવ. મારી !૦ ૪

૨૧

મોહન દૂબળો કેમ ?

(મોગરાની માણા લટકતી લાવજો રે.... છ - એ રાગ)

મોહન મારો રે તેને હુંખે દૂબળો રે.... છ,
 ડેડામાં પ્રગતી હુતાશન થાય;
 અનાથુંનો બેલી એને અંગ અંગે વેદના રે.... છ,
 ઘટડામાં લાગ્યા દલિતુંના થાય. મોહન૦ ૧
 અગનિમાં અંગડાં બાપે હસી હસી હોમિયાં રે.... છ,
 તેનીશ કોડાનો તારણહાર;
 ધર લઈને હાલ્યો ધોરી ધરમને ધોંસાર..... છ,
 ભેંકર કેડા ને નીછળા ભાર મોહન૦ ૨
 સાઢો ને સીધો બાપુ ગરવો ને ગામઠી..... છ,
 દેયુંં એની ડગમગ ડગમગ થાય;
 આતમાનાં જોર એનાં આસમાને આફળ્યાં રે.... છ,
 લાગી એને હરિજન બંધુડાંની લાય. મોહન૦ ૩
 વિગતું એ સમજો કોઈ હિંદતણા વેદિયા રે.... છ,
 ક્યો તમે હીઠો એવડો દોષ;

વાડા કરીને એને છેવાડાં વસાવિયાં રે.... છ,
 રુદ્ધિયાનો ઉજ્જ્વલ્યો ગયો નહિ રોષ. મોહન૦ ૪

અડતા નથી પણ એના ઓછાયાથી આભડો રે.... છ,
 જુદો તોય નેંબુમાં જાણાં જેર;
 તોય માબાપ કહી કહી તમને માથડાં નમાવતાં રે.... છ,
 મનડામાં ના'વી માનુષી મેર. મોહન૦ ૫

હડી હસીને એ વિશ્વાસ વાળતો રે.... છ,
 મૂવા પછી ઢરે છે આપણાં હોર;
 ચામડાં સુધારે ત્યારે પગે પગે શોભતાં રે.... છ,
 નથી તેના તનડામાં મોટપનો તોર... મોહન૦ ૬

વગર મજૂરીએ એને વેછયુંનાં ક્રેમંડ પડ્યાં રે.... છ,
 અંતરમાં લખતાં અગન ઊભરાય;
 પેટમાં પીડ એને માણે મેલ્યા મોટલા રે.... છ,
 પછી એને કેડે વીયાજજી થાય. મોહન૦ ૭

રામનાં મંદિર તો એણે ઘરે ઘરે રોપિયાં રે.... છ,
 ફળિયામાં તુળશીનાં વનડાં ફોરાય;
 લગન લખે ને રૂડા ચંદન લલાટમાં રે.... છ,
 ભાંડુ એ તો આપણાલાં ભણાય. મોહન૦ ૮

જણકાર જણકે મીઠા તંબુરાના તારના રે.... છ,
 નરશીનું મનંડુ સુણી લલચાય;
 વેદ્ધાવ સાચા રે હરિજન હીરલા રે.... છ,
 બીજાને સંકટે ધણોરાં, દુભાય. મોહન૦ ૯

પર રોઈદાસ તણ્ણ ગંગાએ પખાળિયા રે.... જ,
બ્રહ્મનો કરાવ્યો મીરાનેય ભાસ;
રસોઈ બનાવી તેદી પાંડવોની રાણીએ રે.... જ,
અનો તમે કેમ ભૂલ્યા ઈતિહાસ ? મોહન૦ ૧૦
ઊંચ ને નીચ ઈ તો મનડાની માન્યતા રે.... જ,
વીર જુઓ ચંડાળણી તણી વાત,
ભેદ ભૂલીને ભાઈઓ માફી અની માગીએ રે.... જ,
તેદી કાંઈ રીજશે આપણો તાત. મોહન૦ ૧૧
મ્લેચ્છ કસાઈ એને બથમાં ઘાલી મળો રે.... જ,
તીયાં નથી ગોવધનો જરા ત્રાસ;
ધરનાં વગ્નોણાં હું તો જાણાં લખતો નથી રે.... જ,
અંતરમાં એકતાનો આવો ઉજાસ. મોહન૦ ૧૨
વાદળાં વીજાણાં વીરા દંભતણાં બ્યોમભાં રે.... જ,
અજવાણાં પડિયાં સૂરજનાં આજ;
નેજા કરુક્યા હવે નકળંકી નાથજી રે.... જ,
પુષ્ય તણી જુઓ ને બંધાતી આવે પાજ. મોહન૦ ૧૩

મા જણ્યા માટે વીરા મંદિર ખુલ્લાં મૂકીએ રે.... જ,
બંદીખાનેથી વીનવે દૂબળો બાપ;
દેવળનો દેવ નહી તો સમજાને દંડશે રે.... જ,
તેને હવે લાગે છે બંધુદાનો તાપ. મોહન૦ ૧૪
તનતણા 'વારસા ને અબળાના વારસા રે.... જ,
સુધી નથી પ્રભુતણા વારસાની વાત;
રામ તણા વારસા તો હરણાકંશે રાખિયા રે.... જ,
એમાંથી કેવો થયો ઉત્પાત ? મોહન૦ ૧૫
ચૌદે રતન લીધાં સાગરમાંથી શામળે રે.... જ,
પંદરમું હળાહળ જેર પ્રકાશ,
રામનું ધનુષ અને ચક્કર શામળિયા તણું રે.... જ,
એવા છે 'બાપુ' તણા ઉપવાસ. મોહન૦ ૧૬

૨૨

ભયંકર પ્રત ભંગાવો

૫ ટાઇટ

માનો સંત-કુંવર આજે કેમ રિસાણો છે ? કેવાં ધોર રિસામણાં લીધાં છે એણો ! ઉપવાસ આદર્યા છે. એને નેણો જનેતાનો નભાવ છે. અન્નનાં ભૂખ્યાં હજુ એની વાત જોઈ રહ્યાં છે. એનો દૂબળો દેહ કરી ઉપવાસ સહન કરશે ? કોઈ એનાં ભયંકર પ્રત ભંગાવી એવા અખર લઈને મા પાસે આવે, એમ વાટ જોઈ રહેલ માતા આર્તનાદે પોકાર કરે છે.

૧. યમાર રોઈદાસ થઈ ગયા, એમણે મોકલેલ ચૂંદી અને મોડીઓ ગંગાણાં ડાઢોલાય લીધાં હતાં. તેઓ મ્રસિદ મીરાબાઈના ચુરુ હતા. (ભક્તમાળમાંથી)
૨. પાંડવોના પણ વખતે ઋષિ, મુનિ આદિ તમામ માઝસો જન્મી રહ્યા, પછની પૂજાહૃતિના ચિદ્ધનરૂપે રાખેલો પાંચજન્ય શંખ બોલ્યો નહિ. પછી દૂર્ઘણા કહેવાયી ભીમ એક ચંગણ બક્તને હસ્તિનાપુરમાં લઈ આવ્યો. જતી દ્રોપદીએ સ્વહસે રસોઈ બનાવી તેને જમાજ્યો કે તરત જ તે પાંચજન્ય શંખ બોલ્યો. (મધ્યભારત)
૩. રજસ્વલા ચંગણજી માથે માંસના પોટલા સહિત રસે ચાલતી ચાલતી પાણી છાંઠી અપવિત્ર રસો પદ્ધિત થાપ એમ મંત્ર ભજાતી હતી. તે જોઈ કોઈ ઋષિને પુછું કે બધી અપવિત્ર સામગ્રીચાણી તું વળી આ હું પદ્ધિત કરે છે ? ત્યારે ચંગણજીએ કહું કે કન્યાવિકય કરનાર કોઈ માસસ આ રસે ચાલ્યો દોષ તો તેથી અપવિત્ર થયેલ રહ્યાને પદ્ધિત કરું છું. (પુરાણ)

૧. વારસો = ઉક્ક-સાંના, (હરિજનોના શરીર ઉપર તેમ જ તેમના માનેલા ઈશ્વર પર પણ સત્તા ભોગવવા સુધી આપણે પહોંચી ગયા છીએ !)

ભજન

(એક વાર ગોકુળમાં રે આવો- એ પરજનો રાગ)

એવા ખબર લઈને રે આવો.....

એ જા... એનાં કર્દી બેંકર બ્રતડાં બંગાવો.... રે ૨૫

કોણ કારણિયે મારો રામ રિસાણો રે (૨);

એ જા... મારા એ માનદેલાને મનાવો.... રે એવાં ૧

'મરમાણે મોઢે એણો નેણો નભાવ છે કે રે (૨);

એ જા... મારા સંત કુંવરને સમજાવો.... રે. એવાં ૨

અનડાંનાં ભૂખ્યાં એની વાટ જુવે છે રે (૨)

એ જા... મારા ખંતીલાને કોઈ ખવરાવો.... એવાં ૩

આભ-પાતળ લગી એનાં આદર્યો અધૂરાં છે (૨);

એ જા... એનાં 'રે 'અટંકીનાં બાર ઉઘડાવો... એવાં ૪

અંગડે અંગડે મુને આગ્યું પરજળિયું રે (૨);

એ જા... એના ઉપવાસ કોઈ 'અળસાવો.... એવાં ૫

૨૩

૭૦૯ દે

છોડ હે સંસારમે, અસત્યકી ઉપાસના;
ઘટાઈ હે ઘટમે ભરી, બઢી હુઈ કુવાસના.

સાખી

સુકૃતકી જડ સત્ય હૈ, કરતી ઉર ઉજાસ;
બિન સત્ય બલવંતકા આધિર હોત વિનાશ.

મન મસ્ત સત્ય મેં, સત્તાતી કોઉ આશ ના. છોડ હે ૦૧

૧. મીઠાશવાળું. ૨. ટેડીલાના. ૩. બંધ કરાવો.

સાખી

સત્ય-દીપક કો હદ્યમે, જિસકે પર્યા પ્રકાશ;

પાપ-તિમિરકા ના રહે, ઉસકે ઘટ અવકાશ;

અસત્યમે મત દિલ લગા, તૂ છોડ હે કુવાસના. છોડ હે ૦૨

સાખી

સત્ય જંગલકા માર્ગ વો, બિકટ કરાલ કઠોર;

સ્વારથ 'કરિ, 'કેહરિ ગર્જત અતિ મદ ધોર.

મજબૂત દિલ ચલ તું હી હોવે કબી ઉપહાસ ના. છોડ હે ૦૩

સાખી

સખી ક્યો ચિંતાં કરે, તૂ તેરી સંભાલ;

'કાગ' ચડા દિલ કાટ જો, ઉસકે પ્રથમ ઉજાલ.

ઉસકે બિના તુજ આત્મકા, પરે કષુ પ્રકાશ ના. છોડ હે ૦૪

૨૪

વેરણ લાગે વાદળી રે

વહાણવહું એ આપડા દેશનો ધણો જ જૂનો અને આકરો ધધો છે. આપડા ખારવાનાં સાહસ, એનાં સુખ-હુન્દ, એની રહેણીકરણી, એનાં હૈયાની વેદનાનાં ટીપણાં ને ટીપણાં ઉખેળતાં એનાં લોકગીત, એ બધું જાણવા, મેળવવા અને સમજવા કોણ મથે છે ?

દુઃખથી દાઢેલ એના હદ્યનાં પાનાં કોણ ઉખેળવા નવરું હોય ? કવિ કે લેખક અથવા જે પોતે સમજુને સમાજની આગળ સાચી રીતે મૂકી શકે એવાને એ મેલાધેલા ખારવાઓની પડી પણ શું હોય ?

અમે કાડિયાવાડને કિનારે કિનારે કરી કરીને દિવસોના દિવસો અને રાતોની રાતો તેઓની સાથે રહીને એમના સાચા દુઃખની કથની મેળવી છે; હજ પણ એમાંથી મળે એવું ધણું જ છે; અને એ જગતને કામ લાગે એવું હોય છે, પણ અત્યારે તો એ વાત એમના હૈયામાં જ સચ્ચવાયેલી પડી છે.

૧. હાલ્યી. ૨. સિંહ

ખારવો એ શુદ્ધ સાહસની મૂર્તિ છે. સોરઠના ખારવાએ સિલોન, એડન અને જવા સુધીની ખેપો-લૂટો કરેલ છે. એની દરિયાઈ લડાઈ રૂવાડાં ખડાં કરે એવી અજ્ઞબ વીરરસવાળી છે. પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં કિરંગી અને વહંદાઓની તોપોનાં મોડાં સામે રહી દિવસ-રાત દરિયામાં એણો લડેલી એ લડાઈઓની વિગતો અને જંજબળોના જવાણામુખી જેવા ગોળાઓ સામે પોતાનાં વહાણ હંકારી, તોપોના કાનમાં ખીલા જડી તેઓને જીવતા પકડી લીધાની હડીકતો મળે છે. કોઈ જાણીતી કવિતામાંથી એ વાતો મળતી નથી, પણ જેમાં રચનારનું નામ મળતું નથી એવા એમનાં લોકગીતોમાંથી એ મળે છે.

એના જીવનની સાદી રીતભાત, વરસ દહાડામાં એને ઘેર રહેવાનો ફક્ત એકાદ માસ, એ રીતે એની આખી જિંદગી દરિયામાં — સાચોસાચ કહીએ તો કાળના ડાચામાં — વીતતી હોય છે.

એના લગ્નનો માસ અખાડ. કારણ કે વૈશાખ-જેઠમાં વહાણ હાલતાં ચાલતાં બંધ થાય ત્યારે જ એ ખારવાસમાજનો સંસારહેવાર મંડાય. અખાડ માસમાં કે શ્રાવણ માસમાં એનાં લગ્ન થાય અને શ્રાવણ સુદ્ધ પૂનમ(બળેવ)ને દિવસે તો ખારવો પોતાનું વહાણ દરિયામાં વહેતું કરી મૂકે. પરણે બે-પાંચ દિવસ થયા હોય ત્યાં એને દરિયો ખેડવાનો વખત આવે. આશાભર્યો ખારવો રીતે ઘેર મૂકી વહાણે ચડી જાય ત્યારે એને દેહમાંથી જીવ જાય એટલું વસમું લાગે. એ દરિયામાં શ્રીઝણ નાખી વહાણ હંકારે, અને આગળ ગીતમાં આવે છે તેમ :

“સવારે સઠ શાણગારિયા રે.”

ખારવો દારુ પીને ગાંડો બને, એનું કારણ એ કે દારુમાં બેભાન બનાને પોતાની રીતે ભૂલી જઈને પોતાનું વહાણ હંકારી મૂકે છે. એ વહાણ હંકારનું શરૂ કરે ત્યારે રીતોનાં ટોળેટોણાં એને વળાવવા જાય. અને એ નારી-સમાજ દરિયાની બેખડ પર બેસે. દરિયાની સપાટી પરથી સફની છેલ્લી ટીશી દેખાતી બંધ થાય ત્યાં સુધી ત્યાં બેસે, ગીત ગાય અને દરિયાહેવને એની ભાષામાં વીનવે કે, ‘હે રત્નાકર સાગર ! હે મોટા પેટવાળા દેવતા ! અમારા માનવી અમે તારે ખોળે મૂક્યાછે. એને હેમખેમ ઘેર પાછા લાવજે. મીઠોમીઠો વાવડો દેજે. અમારા કાળા માથાના માનવીના – અવગુણ સામું જોઈશ મા !’

એ રીતે સાગર રાણાને મનાવી ખારવણો ઘરે આવે, દરિયામાં આઠ-દશ મહિના વહાણ ચાલે. દરેક વહાણ મોડામાં મોંટું જેઠ સુદ્ધ ગીજે તો પોતાને ઘરે

આવી જ જાય. ત્યાર પછી જે વહાણ ન આવ્યું હોય તેનું તો નવ્યાસું ટકા જોખમ, કારણ કે દરિયામાં તોકાન જાણે.

હવે આખા જેઠ માસ અને અખાડ માસ સુધી જે વહાણ ન આવ્યું હોય, એકનો એક દીકરો કે બાઈ અથવા પતિ તે વહાણમાં હોય, વરસાદ પણ અખાડ સુદ્ધ પૂનમ સુધી ન આવ્યો હોય, પૃદ્ધ ખારવણ દોશી અરથાં નળિયાં તથા અરથાં નાળિયેરીનાં પાનથી છાજેલ પોતાના ઝૂંપામાં સૂઈ હોય, ચંદ્રમા અરથાં આભમાં ચક્કો હોય, સંસાર મેધચાજાનાં સ્વનાં સેવતો સૂઈ ગયો હોય, તે વખતે મા તો અર્ધનીદરમાં દરિયાના લોડ જેટલાં ખોળિયાં ધારણ કરી પોતાના દીકરાના વહાણને શોથતી હોય, છાજેલ ઝૂંપડીમાં ચંદ્રમાનાં તિરણોનાં ચાંદરડાં પડતાં હોય, કાગાનીદરમાં એને જોતી હોય, ત્યાં ઓળિંતાં એ ચાંદરડાં દેખાતાં બંધ થાય.

અને આભમાં ‘એક વાદળી ચડી છે’ એમ અનુમાન કરી બયભીત બનેલ મા બહાર નીકળે. એ આભ સામી મીટ માંડી જુબે છે, ત્યાં તો એક જ વાદળી નહીં પણ આવ્યું આભ વાદળાને સાંકું થતું લાગે છે ! અને એનું અંતર પોતાના કળજાની કોર જેવા, વંશવેલા વર્ધારનારના કેમકુશણને નાદેલ જોખમની ચિંતાથી થાંધું બની જાય છે અને એમાંથી વેદનાના સૂર ઘૂંટાવા લાગે છે. એ વેદના કો સંવેદનશીલ કવિની વાણીમાં જિલાઈને લોકહદ્ય સુધી પહોંચી જાય છે. જેવી કો’ક માતાની આ વેદના છે, એવી જ કો’ક બેનડીની કે પરખેતરની વેદના કવિદિલને સ્પર્શી જાય છે.

મા

(સખી કોઈ રે આવે ન કોઈ જાય કાગળિયો મારા નાથનો રે – એ રાગ)

સખી મોરે.... ‘આરાધ્યો.... મહ્લા..... ૨-,

અખાડ ધૂડુકિયો રે.....;

એનું વાદળે.... રૂધ્યાસું.... આ.... ખું વ્યો.... મ-,

પૂનમ ચાંદો ધૂપિયો રે.....

સખી ! આજ ધૂટે..... પટે... શમશે.... ૨.....

ઈદર લાગ્યો વીજવા રે....;

૧. ઉપાસ્યો, ગાયો. ૨. ગાજ્યો. ૩. વેરાસું. ૪. ચારે ભાજુને રોકટોક વિના, ખુલ્લાંપુલ્લા.

પડિયા આભા રે.... મંડળમાં ઉજ..... સ,
વીજળીના વેલા થયા રે.... ૨
તાચા અનોધા.... ઉનાણા.... ના તા...૫ -
કુંગરડાને ઠારવા રે....;
માથે ઓઢીને - ક્રાં મલી.... ૨,
ક્રેમંડ ચડી વાદળી રે.... ૩
એને નીરખી જગતભરમાં આ....૪ -,
આનંદ દરિયા રેલિયા રે....,
એક ૪ હેડાને કાળો....કે....૨,
વેરણ લાગી વાદળી રે.... ૪
સખી ! જેણે રાંગીરોળાનો.... ઉજે.... રી -
એકલને મોટો ક્ર્યો રે....,
(એને) નેણે જનેતાનો....નિભા....૧,
અંધાની જાણો લાકડી રે.... ૫
“બેટા ! નથી રે જાવું.... દરિયાની.... એ....૩ -,
અલેણાં એનાં આપણો રે....;
દળી દળી ભરીશ હું તારું.... પે....૨,
બાળુડા ! જાવા નઈ ટિયું રે.” ૬
સખી ! એ તો રતાકરનો રમના....રો -,
ભુજબળે એને જીવતું રે....,
એવું માની....મજૂરીએ જીવત....૨,
એને લાગ્યું આકું રે.... ૭

સખી ! એવો આશાભ્રા બાળે રે.... શ,
વણ પરણ્યો વા'ણે ગયો રે....,
સખી ! એની જનેતા..... ને આ.... ૪,
વેરણ લાગે વાદળી રે.... ૮

બહેન

સખી ! એની બાળુડી વયમાં મા ને.... બા.... ૫ -
મેલીને મરી ગયાં રે....,
એવાં ધરતી ધાવીને ભા...ઈ બે....૧,
નોધારાં મોટાં થયાં રે.... ૯
સખી ! એને સમાણો સધળો સંસા.... ૨ -
વીરાની મીઠી મીટમાં રે....,
એવાં કરતાં રોજ.... ડિલો....૬,
ગુંપડીએ બે મા-જણ્યાં રે.... ૧૦
સખી ! એ તો જળ રે રાજાનો.... જુવા.... ૧ -
દરિયા તો એને ખેડવા રે....,
આજ કરુણા જરતીયે માંડીને મી....૨.
વીરાની જુવે વાટડી રે.... ૧૧
સખી ! “જવતલ હોમીને માંડવ હે....૬ -
માલશ્યે મારો માજણ્યો રે”....,
એવી કોઈ અભાગણી બેનડીને આ.... ૪,
વેરણ લાગે વાદળી રે.... ૧૨

લ્રી

સખી ! એનો નો'તી રે સાણુ કે નો'તી નજાં....૬,
પરણ્યાની મહુલીએ રે....
એમાં રહ્યાં બેઠ એક... જ રા.... ત,
 સવારે સઢ શાંકારિયા રે.... ૧૩
સખી ! પેટડિયાને રે કાજ-,
 વળતે દી' વળાવિયો રે....;
એવું જોતાં રે જોતાંમાં એ... નું જા'.... જ,
 સાગરમાં સમાઈ ગયું રે... ૧૪
સખી ! આવ્યો 'ગોઝરો મે... ઘ.,
 પિયુડો મારો કયાં હશે રે... ?
એથે બાજ ધણોણ્યો... અધા....૬,
 આતમ પંખી ફડફડાં રે.... ૧૫
સખી ! સંસાર થયો એને 'સા...પ.,
 સમદર દાવાનળ થયો રે....;
જેના પિયુનાં ન આવ્યાં વા'.... જા,
 (એને) વેરણ લાગે વાદળી રે.... ૧૬

૨૫

મરણાની લે'ર

વાદળાં ચડચાં. પૂનમની રાત દૂરના ફીજા જેવી જોજળી મટી જઈને હબસીના
મોઢા જેવી કાળી મેધલી બની ગઈ. તળિયાથી કોઈએ તપાવ્યો હોય, એમ દરિયો
ઉદ્ઘારે ચડચાં, ગાંડો થયો. માથાભર લોઠ પછડાવા મંડ્યા. ખારવાને લે'ર લાગી.
એની ?

૧. હંયારો - ફૂર. ૨. 'બાજ' નામનું એક શિકારી પક્ષી. ૩. સર્દ.

લાગી લાગી મરણાની લે'....૨,
આસમાને મોજાં આકળે રે....;
આજ દેવ રે મટીને થયો.... હે....૬,
ગાંડો થઈને ગડગડે રે.... ૧

નીરખી નીરખી વાદળીના ના....ચ-,
તરંગ જોધા ખળભળ્યા રે....;
લેવા લેવા ગગનનાં.... રા....૪,
હાકલ હાકલ હાઠને હુકળ્યા રે... ૨

મેલી મેલી બધી મરણા....૬,
બેંકારી વાયા વાવડા રે....,
દેલા સમદરિયાની.... મા....ચ,
નોધારી એક નાવડી રે.... ૩

તુટચા તુટચા શાડિયાના દો...૨,
ફૂપાના ફૂપાના કટકા થયો રે....;
એના 'જાજરા' જા'જ.... મોગા....૨,
પાણીડાં એ પરવર્યા રે.... ૪

એણો અંગડાંના જ્યાગા ઉતા...ચ-
ઉડાની હિમત નવ ખસી રે....;
જોધો 'ત્રાપે થયો અસવા....૨,
લંગોટે કમર કસી રે.... ૫

નાખ્યો ત્રાપો સાગરિયાની મા....ચ-
મોઢામાં લીધી પોટલી રે....;
એમાં બેનીનાં લગનિયાં....ના ભા....૨,
સાણુડા ચુંદી રે... ૬

૧. દૂરાંભ-વધાણનો મોટો થંબ ૨. મોખરા. ૩. કપડા. ૪. ખારવો વાંસડાનો જરૂરો ત્રાપો
રાખે છે તે.

જાણે હુંગર નમ્મા દશ વી....શ-,
લોફડિયા ખાંગા થયા રે....;
તુટચા તુટચા રે આશાના એ.... ના તા....ર,
આતમ ઉદાસી થયા રે.... ૧

એની ખોવાણી સધળી હા....મ,
મીટડલી આતે અડી રે....;
એને સાંભરી દિલડા.... ની મા....ય,
ગલ્ભરૂડી નાની બેનડી રે.... ૨

“તારે નથી રે માલવડી કે બા....૪,
માંડવ કોણ રોપશે રે....?
તારે નથી રે માવડીજા... યો.... વી.... ૨,
કાપડ કોણ વો'રશે રે....? ૩

“હસતે મોહે અરેરે ! દુખિયા....રીના-,
જવતલ કોણ હોમશે રે.... ?
ધૂસકે રોશે ના....ની બા....ળ,
અંસુડાં કોણ લુછશે રે....? ૪

“તુને ‘નભાઈ’ કહીને કોક દી નણા....૬,
મેણાં કડવાં મારશે રે....”
એમ જ્યાં જંખતો અંતરમાં.... જુવા.... ન,
દરિયાનાં દળ ફરી વધ્યાં રે....! ૫

૧૦ ૧૧

૨૬

રજ્યુતાણીની ભૂલ

અરધી રાત ભાંગી ગઈ છે. એકબીજાને ભાગ્યે આંખ ઊંઘે એવી પ્રીતિવાળાં જે માણસ એક પથારીમાં સૂતાં છે — રજ્યુત અને રજ્યુતાણી. રજ્યુતાણીના હાથ પર રજ્યુતનું માથું છે. બેઠ ભરનીદરમાં છે. રજ્યુતાણીએ ઊંઘમાં હાથ જેંચ્યો. હાથે પહેરેલ ચૂડીની ચીપટીમાં રજ્યુતનો કાન આવી ગયો. ‘ઊંઘંઘંઘં’ એમ કહી રજ્યુત બેઠો થઈ ગયો.

ચારે આંખો સામસામી મળી. રજ્યુતાણીના હેંયામાં એક જ વાત આવી કે, “અરે ! આવો કાયર કંથ મારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી માંડયો હશે ! જેણે એક ચૂડીની ચીપટીથી રાડ પાડી, તે રણસર્વામ વખતે શું ધાડ મારશે ?”

રજ્યુતાણીના હેંયાની વાત રજ્યુત વાંચી ગયો, પણ બંને મનમાં મનમાં જ સમજ્યાં.

* * *

એ વાતને સાત વરસ વીત્યાં. બાદશાહનાં દળ આવ્યાં. દરેક રજ્યુતને પોતાના ધર્મ ધીગાણામાં જવા પડકાર કર્યો. સિંહુડાના સુર ગાજ્યા. ત્રંબણુ ઢોલ ગડગડાયા. ધોડાની સરકુ (ગળે બાંધેલ ઢોરણુ) તલવારોથી કપાડી. ધેર ધેરથી રજ્યુત ભેણા થયા.

રજ્યુતે બખતર પહેરવા માંગ્યું. વીરરસના પોરસથી એનું શરીર ફૂલી ગયું છે. એક કદી ભીડે છે, ત્યાં ભીજુ તૂટી જાય છે.

બખતર પહેરી, હવિયાર બાંધી રજ્યુત થોડેસવાર થયો. પાણું વાળીને જોયું તો ભાલું ભીલીએ રહી ગયું છે. રજ્યુત બોલ્યો : “રજ્યુતાણી, જરા ભાલું અંબાવજો !”

થોડુંક હસીને રજ્યુતાણીએ મીહુ પણ કાળજું કાપી નાખે એવું મેળું માર્યું કે “રજ્યુત ! ભાર ઘણો થઈ ગયો છે ! ભાલાથી શું વિરોધતા છે ?” દાસીએ ભાલું અંબાવ્યું.

ધોર ધીગાણું ચાલ્યું. રણમાં રજ્યુત અને મુસલમાન દળના શૂરવીર કપાણા. રજ્યુતને ઝંવાડે ઝા પડવા છે, ધોડે પણ થાંચે વેતરાઈ ગયો છે. રજ્યુતની નજર પડી, હાથી પર બેઠેલા સૂભા માયે. ધોડાને ફેટાવ્યો. “આવો, એ આવ્યો.” એવી હાકલ થઈ.

૧. કાપાઈ ૨. એડી મારી ઢોડાવ્યો.

સુબાના બાર બાર અંગરક્ષકો બેઠું બાજુ તોળેલ ભાલે તૈયાર હતા. ચોવીશ ભાલાં છુટ્યાં. મોરલે કણા પૂરી હોય તેમ રજ્જૂતના શરીર સોંસરવાં સામસામાં ભાલાં પરોવાઈ ગયાં.

૧૦ નિઃપ્રિયાર્જ

ધોડો ઝૂદ્યો. આગલા ફળ હાથીના કુભસ્યળ પર માંડ્યા. રજ્જૂત ડેક્ઝો, સુખ પાસે પહોંચ્યો. જમણા હાથમાં લાગી ગયેલ તલવારનું હુંહુ હતું તે એણે સુબાના કાળજા સોંસરવું પેસારી દીધું.

ધીગાજાના સધવેલ હાથીએ મસ્તક પર સુંદ કેરવીને રજ્જૂતને પકડ્યો, આભમાં ઉછાયો અને સામા દાંત ધર્યા. આભમાંથી ઊંઘ માથે આવતા ભાંગી ગયેલ તલવારના હુંકા સહિત રજ્જૂતનો હાથ કુભસ્યળમાં પરોવાઈ ગયો. રજ્જૂત સીધી પડ્યો ગજરાજના દંતુશળ ઉપર ! રજ્જૂતની છાતી વાંધી પીઠ પાછળ નીકળેલો ગજરાજનો દંતુશળ જડભામાંથી ભાંગી ગયો.

સુખો પડ્યો, હાથી પડ્યો અને રજ્જૂત પડ્યો — હાથીના દંતુશળથી પરોવાયેલી છાતીએ !

દંતુશળનો ટેકો લઈને રજ્જૂત બેઠો છે. આંતરગંનો ઢગલો ખોળામાં પડ્યો છે. જીવને અને યમરાજને વાદ ચાલે છે. એ વખત રજ્જૂતને એક વાત પાદ આવે છે કે “ક્યાંયથી રજ્જૂતાણી આવે !”

દેરદેરથી રથ જોડી, પાણીના વાસણ લઈ પતિનું શબ અને માથું દેવા રજ્જૂતાણીઓ રણમેદાન તરફ ચાલી.

દાસીએ કહ્યું, “બા ! ચાલો, આપણે પણ જઈએ.”

રજ્જૂતાણીએ જવાબ આપ્યો, “આપણે જવાની જરૂર નથી. આ ધડીએ રજ્જૂત નલોઈએ, સાજે સીંગ દેર આવશે. મને એનો વિશ્વાસ છે.”

દાસીએ સમજાયું, “બા, આવે વખતે ન જઈએ તો હાંસી થાય, માટે જરૂ જોઈએ.”

* * *

રણકેતના મધ્ય ભાગમાં આવીને રજ્જૂતાણી જુબે છે, તો રજ્જૂત પડ્યો છે ભાલાં અને દંતુશળથી વાધાઈને ! રજ્જૂતાણી પોતાની ભૂલ સમજી, પસ્તાડી. પણ હવે શું થાય ? હવે એનું પ્રાયશ્ચિત કરવું રહ્યું, રજ્જૂત સામે ઊભી રહીને એ બોલી :

નિઃપ્રિયાર્જ લાગ મનુષ્યું રહેશે

(કાને વનથી વગ્નારી રે ભીડી ભીડી મોરલી - એ રાગ)

ત દી ચૂઈને ચીપે....રે,

કષકણિયો હું વાલા ધણી;

ઉદ્ધું સમજ અમાગણ..... હું,

થઈ મોરી ભૂલ ધણી. તે દીઠો ટેક

દ્વારાણ દીખીનાં ધોર મણ્યાં,

નર કાયરનાં એથી ગાત્ર ગળ્યાં,

રજ્જૂત ધીંગાણામાં ઘાયે મણ્યાં;

બેલ્યો મેલ ખાંડાનાં....રે,

રહી રણધેલો બણી. તે દીઠો ૧

તૂઠી ટોપ લાંસળી લોહ કરી,

કેતી માથલે તલવાર પડી,

એવી વજ વિધાતાએ ટેક ધરી;

તારી ભૂખી ભવાનીરે,

લોઈયે તરબોળ બણી. તે દીઠો ૩

જીલ્યા ધાવ ભયેકર સાંગ તણા,

દુલ્લાલો ભાંગિયો દેહમાં ધોર ધણા,

વીધાં કાળજડાં અવળાં સવળાં,

સામી છાતીએ જીલ્યારે,

ગુલાબનાં ફૂલ ગણી. તે દીઠો ૩

તારે અંગે રુધિર ધણ્યાં ખળકે,

રજ્જૂતિનો રંગ મુખે જળકે,

છૂટા શામળા કેશ ધરા ઢળકે;

જીલ્યા તેડામાં હાથીનાં....રે,

દંતુશળ કેમ ધણી ? તે દીઠો ૪

૧. વેરીનાં હું પ્રદેશનાં નિઃપ્રિયાર્જ નિઃપ્રિયાર્જ ! રજ્જૂતાણી રજ્જૂતાણી

ખાલા ટેહમાં પ્રાણ જરાય નથી,
જમદૂત શી ભાસત વક ગતિ,
પે'લી ચીધણી દૂર રહી રતની;
ધોળી જુદ્ધને રંગે....રે,
કસુંખલ આંખલડી. તે દીઠો ૫

એનું એ રણ ટેખી ન દલ રક્ખું
“ખાલા ! વાટાયે બહુ છેઠું પદ્ધયું”
એની ભૂલનું પ્રાણીત એ જ જર્ખું;
ખોળે માથડાં માંડી....રે,
બળી ‘રણછોડ’ ભણી. તે દીઠો ૬

૨૭

સાગરના નીરને

આગભોટના પાછલા ભાગ ઉપર ઊભા રહીને મહાસાગર ભણી મીટ માંડી જોયું કે દરિયાના લોકને આગભોટ જુદા પાડી ટેતી હતી. પણ દૂર દૂર એ લોં પાછળ પાછા મળી જતા હતા. તે જોઈ અંતર બોલી ઊક્કું : “હે સાગરના નીર ! તું સાગરથી જુદું પડીશ મા ! કદાચ જુદું પડી ઊચે ચીરી તું વાઢણી બનીશ, પવનના હીંચકામાં હીંચકીશ અને મોટા પહાડો પર તું પડીશ, પણ ત્યાં તને કોઈ રાખશે નહીએ, છેવટે તારી ગતિ સાગરમાં જ છે.

(સવૈયા અથવા ત્રોટક છંદની ચાલ)

કદી શાન્ત થજે, હળવે વહેજે;
કદી ધોર પ્રચંડ તરંગ થજે,
કદી બિન્દુ બની અને ઊછળજે,
કદી દોડી જઈ બહુ દૂર તટે, ઊચી બેખડમાં તું છિ આથડજે;
પણ સાગરનીર ! કુસંપ કરી, કદી સાગરથી ન જુદું પડજે. ૧

કદી લાલ થજે, કદી શ્યામ થજે.
કદી ભૂખરું ને કદી શ્યામ થજે,
કદી છીછરું ને તું અગાધ થજે,
કદી વક બની ગ્રજના કરજે, મોટા જા'જને આથડી ધૂઘવજે;
પણ સાગરનીર ! કુસંપ કરી, કદી સાગરથી ન જુદું પડજે. ૨

કદી હાર કતાર કરોડ થજે,
કદી રાસ તું ધૂમરનો રમજે,
કદી ચૂપ થજે, તળેયે શમજે,
કદી આભમાં ચાંદદિયો નીરખી, તું થજે રમતે ચડજે;
પણ સાગરનીર ! કુસંપ કરી, કદી સાગરથી ન જુદું પડજે. ૩

કદી વજશી બેખડને કરજે,
તટથી હળવે હળવે હટજે,
કદી કૂલડિયાંનો તું હાર થજે,
કદી જા'જ જુદાઈ કરે મળીને, એની મૂરખતા પર તું હસજે;
પણ સાગરનીર ! કુસંપ કરી, કદી સાગરથી ન જુદું પડજે. ૪

ભૂલી સ્થાન તું વાદળમાંડિ જશે,
ભલે વાયુને હીંચકે હીંચકશે,
તુંને ત્યાં નહિ કાયમ સંઘરશે,
અપમાન સહી સહી કુંગરનાં, નિજ દેશ તણે રસ્તે ચડજે;
માટે સાગરનીર ! કુસંપ કરી, કદી સાગરથી ન જુદું પડજે. ૫

૨૮

પ્રવૃત્તિને પંથે

(ગજલ)

પ્રવૃત્તિ પંથમાં પ્રાણી ! ભજનનો ભેદ ભૂલ્યો છે ૩૬

મર્યાદા સંતની મૂકી, જગતમાં છુવ રહ્યો જૂકી;

સિદ્ધાંતો વેદના ચૂકી, હુબજી માંય ઝૂલ્યો છે.

૩૦ ૧

તપાસ્યે રૂપ તું તારું નથી કાઈ બ્રબદ્ધી ન્યારું;
મૂડી હું અને મારું, કદમ્બ કેમ કૂલ્યો છે? ૫૦ ૨

પ્રમેશ્વર પાસ જાંપૂરો, સદા તું સિંહ છે શૂરો; નિઃ કે વૈ
ખદો આ ખેલ છું બૂરો, જગતમાં શીદ ભૂલ્યો છે? ૫૦ ૩
દિલમાં 'આળ' હંસ દેજો, બધું આ 'કાગ' ને કેજો;
ત્રિપુરી સંગમાં રે'જો, મરદ તું કોડમૂલો છે. ૫૦ ૪

૨૬

આંહી આવી જા

પ્રભુ પાસે ગયેલ એવો શાની, કોઈ અચાનીને નાના ભાઈ તરીકે સંબોધાને
કહે છે ૧
૨
૩
૪
(ગંગા)

પ્રભુના પુત્ર હે પ્રારા! હવે તું આંહી આવી જા! ૨૫

જબર નિરાથી જાગીને, તાપ ત્રય મોહ ત્યાગીને;
સુવનનાં રાગ ભાંગીને, પ્રેમરસ ખૂબ તું પી જા! પ્રભુ ૦ ૧
સબળ મન પાપ ચૂકીને, મફતનું માન મૂડીને;
કૃષ્ણને પાપ જૂકીને, દ્વારાનું દાન તું દઈ જા! પ્રભુ ૦ ૨
પ્રતિશા લઈ પ્રભુ પાસે, વિટેલો વેણ ગભવાસે;
ભજન ભૂલ્યો વૃથા ભાસે, જપી ભગવાન શવી જા! પ્રભુ ૦ ૩
કરું હું સાદ કુણ દેજે, 'કાગ' તું 'કૃષ્ણ' મુખ કેજે;
સદા રાવિશને સ્હેજે, ભગત થઈ ખૂબ ભાવી જા! પ્રભુ ૦ ૪

૩૬

ભાવનાનો નિખારી

(ગંગા)

બટકતો ખૂખનો ખોગી, નિખારી હિભાવનો છું. ૨૫
અટકતો અંતમાં આવી, અજાણ્યો આપણી હું છું. ૨૬
તમારો તાર ત્યાગીને, પરાધીન પાપથી હું છું. બટકતો ૦ ૧
અમાયો ખૂત બોળો હું, વિગત આણ્યા વિનાનો છું;
મુંજાયો મોહ-માચામાં, દ્વારા ચાહું દીવાનો છું. બટકતો ૦ ૨
અરે હે નાથ! ઉગારો, તમારો પુત્ર નાનો છું;
પદ્ધારો ચિત્તમાં પ્યારા! સેહ-જળ ચાખવાનો છું. બટકતો ૦ ૩
વહુ હું મૌરલીવાળા! મરણભય ટાળ, મરમાણ!
કૃપા કર 'કાગ' પર કાળા! હદ્યમાં રાખવાનો છું. બટકતો ૦ ૪

૩૭

જટાવણા

(ગંગા) (ગંગા) (ગંગા) (ગંગા) (ગંગા)

૧ નગન અબધૂત નિહાણ્યા, જબર જોગી જટાવણા ૨
૨ ધરી શિર ગંગની ધારા, પરમ છો લક્ષ્ણને પ્યારા; ૩
૩ હમેશાં કષ્ટ હરનારા, મુંડની છી જાણો માણા. ૪
૪ નિશ્ચળ કર કોપ કરનારા, લલાટે ચેંદ ધરનારા; ૫
૫ જહેરને આપ જમનારા, લિયેકર દેવ ભુજાણા. ૬
૬ દદ્દ દદ ઇમ્રદુ બાજે, ગઠાગડ ચણ ભુવન જાજે; ૭
૭ લડથડી દેત્ય ગણ લાજે, જણહળે નેત્રમાં જવાણા. ૮
૮ અધોરી કેફના ધારી, વિકટ વન ધોર વિહારી; ૯
૯ ભજન કર 'કાગ' મયહારી, નિરંજન દેવ નભતાણા. ૧૦

૩૨

કુળવાન

(ગંગલ)

ખરો કુળવાન એ નર છે, જબર ગુજ જેહમાં જગત
સદા નિજ ધર્મ સંભાળે, પ્રબળ જે રાંકને પાળે;
કહું તે ના કરે કાળે, હદ્ય છે જેહનું રાજા. ખરો૦ ૧

ભુજાબળ ને ક્ષમા ભરિયો, દિલ જેનું સદા દરિયો;
વધારે કીરતિ, વરિયો, મુગટ ભટ દેશની માજા. ખરો૦ ૨

અમંગળ બોલ નહીં અનાં, જબર તપ બીજી સમ જેનાં;
હદ્ય વર સત્ય-રાવીના, ખાય નહિ જે અખજ ખાજા. ખરો૦ ૩

મિત્ર નિજ જેહને થાપે, અટકમાં શીશ પણ આપે;
'કાગ' પરદુઃખને કાપે, કરે શુભ જગતમાં કાજા. ખરો૦ ૪

૩૩

જાણ્યા વિના ન જવું

(સુનતા નહિ બજે હે, શિર કાલકા નગારા — એ રાગ)

જે પંથ છે અજાણ્યો, જાણ્યા વિના ન જવું પંથ
આવી ગયા અજાણો, કોઈ પંચમાં પરાણો;
મન માન ધારી મોઢું, થાય્યા વિના ન થાવું. પંથ૦ ૧

હદ્યે ભરોસો રાખે, દિલની સદાય દાખે;
તત્કાળ જેર તેને, ઘાલો ભરી ન પાવું. પંથ૦ ૨

ચિતમાંથી ધીર છૂટે, નટકી ભ્રલાંડ તુટે;
અરિ લાજ વાસ લૂંટે ખપતું નથી ન ખાવું. પંથ૦ ૩

રાજા જરૂર રોગી, જગમાન્ય તત્ત જોગી;
ક્રે રીસ 'કાગ' કો દી, તેનાથી ના તપાવું. પંથ૦ ૪

૩૪

જાગીને જો

(સુનતા નહીં બજે હે શિર કાલકા નગારા — એ રાગ)

જન ! જાગીને જો જગતમે, મન સ્વાર્થકી હે માયા. જન
નિજ તાત ભાત તેરા, માતા કહે તન મેરા;
વહ હે નહિ કો તેરા, ભરપૂર ક્ષ્યો ભ્રમાયા ? જન૦ ૧

પરમ તિહારી ઘારી, નર ! હે સદા જો નારી;
દિન એક હોગી ન્યારી, જુબ આયેંગે જમરાયા. જન૦ ૨

નર અંગ રોગ લાગે, ભય પાય બંધુ ભાગે;
તબ મિત્ર સંગ ત્યાગે, ઈક નાથ હે સહાયા. જન૦ ૩

મન ! માન મેરા મત તૂ સબ જન જૂઠ જગ તૂ;
ભરપૂર બન ભગત તૂ, જનની તો 'કાગ' જાયા. જન૦ ૪

૩૫

કેમ સૂતો

(રાગ - પરભાતી)

જાગ ને જીતવા ! રજની જાતી રહી (૨);
સુરજ ઊંઘ્યો ને હજુ કેમ સૂતો ? કેમ
આકરી ઊંઘ તે..... ઘોર લીધી ઘણી..... (૨),
કપટનાં કામ તે ખૂબ કીધાં....;
લોભથી કેકને.... ગ્રાસ લગાડિયો.... (૨),
હુખ તે દીનને ખૂબ દીધાં. જાગને૦ ૧

ગેબના ભેદથી... શાન ખૂલી ગયો.... (૨),
માનથી 'આનને દૂર મૂકી....;
તોરમાં ભ્રમાણો... જગતના તાલમાં....(૨),
સતગુરુતણી વળી સાન ચૂકી. જાગને૦ ૨

ખલકનો ખેલ તે.... બાજુ આજીગરતણી.... (૨),
મોહનાં દોરડાં જુઠ માયા....;
એક દી કાળનો.... નિપાટો ઓવશે.... (૨),
કોધથી ફાળશે પ્યારી કાયા, જીગને૦ ત

વેણુ આપેલ તે.... કિ 'કાગ' ચ્યાલવાસમાં.... (૨), ૧૦ | ૧૫
ભરમથી ભાઈ ન ! તું સાવ બુલ્યો.... એ જી એ
ધરી લે ધ્યાન તું.... કાન કાળા તણું.... (૨), ૧૧ કિ ૧૫
મનખો નહીં મળે કિડ મલો જગતે

39

વેરાગણ થઈ
 (આતમો ઉદાસી થયો રેણુરાણાણ !
 આજ મારો જીવડો મુસાહર થયો — એ રાગ)

વિજોગે વેરાગણ થઈ રે... સાહેલી !
 કનુડાને વિજોગે વેરાગણ થઈ રે... સાહેલી ! ૧૫
 ગાજ રે અમારા ભૂલી.... અંયથી જીવા છે એ તો.... (૨),
 હાલ ફરીરી અમુને દઈ રે... સાહેલી ! ૧૬
 શ્યામ અધર ધરી.... વાંસળી સુશાવી તે દી.... (૨),
 કુળની મરજાહું... ની'તી રે... સાહેલી ! ૧૭
 ઓધવળ ! હરિ.... પ્રાજ્ઞ રે અમરા એ તો.... (૨);
 લટકાણો ગીયલ સંગે લઈ રે.... સાહેલી ! ૧૮
 પ્રીત રે કરીને પછી.... જરીયે ન પાળી અમું.... (૨)
 કપટી ગીયલ ખોટું કઈ રે.... સાહેલી ! ૧૯
 'કાગ' અંતરની.... તમુચે વિનાતી, ઓધા !.... (૨)
 કેનીયે આગળ નથી કઈ રે... સાહેલી ! ૨૦

36

રૂદિયો તલખતો

(આતમો ઉદાહરિયાને ગાયાજી !

આજ મારો જીવનો મુસાફર થયો — એ રૂગ)

નેડલો લગાડી ગિયો રે.... શુદ્ધ માર્ગમાં
 ઓધાળુ ! વાલો મુને નેડલો લગાડી ગિયો ટેક
 શામળો ગિયાની ઓધા ! વાતું સાંભળી ને એ તો (૨);
 થર થર એ છુવડો શિયો રેની ઓ૦ ૧

રાસ રે મંડળમાં, હેતે તો રમાયી અમુ (૨);
દંગો રે ઓચિંઠો એ હિયો રે ઓ(૨)

કાનુંડા સારુ રે અમે, કટભ તજ્યું છે ઓધા ! (૨);

‘કાળ’ દ્વારા એક કથા પણનો ઓધા ! (૨):

કુટિયો તલખતો રિયો રે. ...ઓ ૪

36

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

(હજુ કેર્મનાવ્યા મારો... ના!... થિયેન્દ્ર કૃપા પરાદીએ)

(આશાઓ અમને દઈએ, નેત્રાનું તૈયાર એ રાગ) ૧૫

સુતીતી સયના...મોજા....૨,

वास्तविक वाद... ५॥१॥

सभणास्त्रा धरा धरा सु.... २,
अनंत जी श्रीयल अहो गी ३

१. अभारो (च्छरक्षी प्रथोग).

એજ—જીણી જીણી જુગના ઓધા.... રે,
વનમાંયે જીણી વા....ગી....રે;
મૂકી મેં તો કુળની મરજા....૬,
ભ્રમશામાં હું ભા....ગી....રે. સૂતીતી ૦ ૧
એજ.... ધ્રોડી ધ્રોડી ન રહી થી....૨,
વિજોગ વેરા ... ગી રે;
શામળાના પૂછું.... સમાચા.... ૨,
લાજુંને હું ત્યાં ગી.... રે.... સૂતીતી ૦ ૨
એજ.... ભટકી હું વનમાં ભેકા.... ૨,
લાગે એ આધી આ....થી.... રે;
હેડું થયું હાલકલો... ૩,
(અ) પ્રીતલરીમાં પા....ગી....રે.... સૂતીતી ૦ ૩
એજ.... આંખડિયું 'કાગ' થીયું અધી.... ૨,
લટકણા સરમી લા.... ગી.... રે;
હરિએ કર્યો જ્યાં લાંબો હા.... થ,
જબકીને ત્યાં હું જા.... ગી.... રે. સૂતીતી ૦ ૪

૩૬

મોહન ક્યારે મળશે ?

(રંગરસિયાજી મારા દિલડામાં વસિયા.... જી....

આંઈયાં રઈ જાઓ રે મોહન રંગરસિયા — એ રાગ)

આશા મ દઈ જાઓ ઓધા ! ભોળા લઈ જા.... ઓ જી,
મુને કઈ જા.... ઓ રે, મોહન..... ક્યારે મળશે ? ૩૫
વેણ વગાડી એમાં, હેડાં વીધા.... લાં રે (૨);
તનડાની જાણું રે ઓધા ! કેદી ટળશે.... જી ? મુને૦ ૧
છેલી રે 'સનંધનો ઓધા ! સાદ સુણી... ને રે (૨);
ગોવિંદાનું હેડું, ઓ તો કેદી ગળશે.... જી ? મુને૦ ૨

અંગડામાં વ્યાધિ, રે' છે મનનું ઉદા....સી રે (૨);
વનનો વિહારી, પાછો કે દી વળશે.... જી ? મુને૦ ઉ
'કાગ' કાનુંડો કાળો, દલડાનો કા.... લો રે (૨);
'પંડનું ભણેલું, વાલો કેદી પાળશે.... જી ? મુને૦ ૪

૪૦

રામ રુદન કરે

(જીગો ને મનવા ચેતો આતમારા.... મ. — એ રાગ)

લાગાં રે બાણ જેને, મુરછાઉ આવી રે,
રુદન કરે રણ રઘુરા...ઈ રે;
બાર બાર વરસ મોરી, ૨ પ્રતમાના પાળનારા,
જાગ જોગંધર મારા જતી ભાઈ રે. ૩૫
ચાલતી વેળાએ તારો, હાથ જ સોંઘો રે,
મન થરથરતી તે દી સુમિત્રા મા...ઈ રે;
ધ્રોડી ધ્રોડીને તારા, ખબર જ પૂછશે રે,
શું રે ઉત્તર હું તેને દિયું એ જા...ઈ રે ? લાગાં ૦ ૧

૩કફરાં દાનવનાં હજી, વેર છે મા.... થે રે,
રણમાં એકલડો તારો રામ ભા.... ઈ રે;
વસમી વેળામાં મોરી, જનેતાના જાયા રે,
સવારે કોણ મોરી કરશે, સહા.... ઈ રે ? લાગાં ૦ ૨

તપસ્યાઉ કરિયલ, તાતાં પાણી પીધાં રે,
સુખની વેળામાં વેઠાં હુંખડાં ભા.... ઈ રે !
કોઈ દી લખમણ ! તે માનું દલહું હુભાવું નઈ,
વપતની વખતે કાં તું સૂતો આ.... ઈ રે. લાગાં ૦ ૩

સામું ન જોયું ક્ષારે, દલની ન કીધી રે,
જોડી વીખોરી કિયાં જોઈ જ.... ઈ રે;
'કાગ' લંકાને, રણ, રામ પોકારે રે,
એક વાર મળ તો મારું મન હરખા... ઈ રે. લાગાં ૦૪

૪૧

નગણાં સાથે

(વહાશવટી બેડલી હંકારો મારે બેટ જાવું — એ રાગ)

(નગણાં — સાથે રે માનવ કફરાં સા... રે)

એ મારા ભોળા મન.... !
નેડલો કીધો એ રૂતે તો નગણાં સા.... રે, ટેક
તન મન ધન રે, અરપણ કરિયલ ભાઈ ! (૨);
એજીએ... એના તુદમાં નથી તારું 'આથે.એમારાં ૧
હાથ હાલંતાં એને, તો ખૂબ ખવરાયું, એ ભાઈ !(૨);
એજીએ... દામ તો ખૂટ્યા ને ગિયલ બીજે ભાથે.એ મારાં ૨
માન વધારી એને, તે મોટાપ દીધી, એ ભાઈ ! (૨);
એજીએ... મોટો રે થઈને પગ માંદેલ માથે..., એ મારાં ૩
'કાગ' જાણેલ નઈ એનાં, કાળજીં છે કાળાં, ભાઈ !(૨);
એજીએ.... હળવો ગિયલ તું જીવ ! તારે હાથે... એ મારાં ૪

૪૨

અંતકાળો કોણ આવે

(વહાશવટી ! બેડલી હંકારો મારે જાવું — એ રાગ)

કોણ તો આવે રે બીજો કોણ આ.... રે ?
હું મન !.... અંતકાળો;

આવ વિના બીજો કોણ આવે ?

માત ને રે તાત તારાં, સાચાં સ્નેહી, ભાઈ ! (૨);
એજીએ.... પ્રીતડી બંધાણી બે દી નઈએ ખાવે. ડે મન ૦ ૧
દેયુંના રોગ જ્યારે, દોયલા જિમટશે, ભાઈ !(૨);
એજીએ... જમડાને જોઈને જીવ થરથર થાવે. ડે મન ૦ ૨
જાવાને હુકમે કોઈની, એ ટાંકી ન લાગે. ભાઈ !(૨)
એજીએ.... ધોરીને ધનંતર ભલે દવા લાવે.. ડે મન ૦ ૩
'કાગ' આંસુડાં પાડીને, માથાં ફૂટશે, ભાઈ ! (૨);
એજીએ..... છેટાં રઈને તુને સળગાવે. ડે મન ૦ ૪

૪૩

ક્યાં કરો ?

(લેરવી - ગંગા)

મિત્રતી ડે વો તો આખસે, જો જો લગે ઘર ગાંવમે;
બુઝતી નહીં મૈં ક્યા કરો ? આગ લગી દરિયાવમે ટેક
કંપે બડાસા બંગલા તો, થંબ વહાં લે કે ધરો;
સાતોં તબક જો લર્જે તો, ઈલાજ ફિર મૈં ક્યા કરો ? બુઝો ૧
હુશ્મન ફિટે આંસુન નહીં, બદલા ઉસે ખમશોરકા;
(અગર) ધાર અપના જો કિટા, ઈલાજ ક્યા ફિર વેરકા ? બુઝો ૨
કુછ ભી રહા જો હોય તો, ફુલ-ફુલ લગતા આખિરે;
જો પેડ જડસે ગિર પડા, પાની ઉસીકો ક્યા કરે ? બુઝો ૩
ઈલાજ ડે ના મિત્રકા, હુઃખ મૈં અભી કિસકા ધરો ?
દિલ 'કાગ' કહ લૂટાત ડે, ફરિયાદ મૈં કિસકો કરો ? બુઝો ૪

૪૪

દિલકો ન લગોના

(બેરવી - ગજલ)

દિલકો કિસીસે ના લગા, દમદાર વહ કાયમ નહીં;
હર ચીજ મેં દિલ જા લગા, નજીદીક વહ આતી નહીં. ૨૫

ઘાસા પપીછા ઘારમે, વહ ઓર જલ પીતા નહીં;
મગર યાર કો કિટકાર કિ, મેઘકે મનમે નહીં. ૨૬

ભય મૌતકા ના ભુંગકો તો કમલમે જા ફસા;
પૂછા કમલકો ભુંગ ક્યા? તથ તો વહી ખડખડ હસા. ૨૭

ઓરકો મિલતી 'સમર વહ, હરિનકો મિલતી નહીં;
વહ મરગ મરતા દીડકે, બોલે ન વહ ચાલે નહીં. ૨૮

દિલ જો લગા તો 'કાગ'! તુ, નિષ્પાપ ન્યારે નાથસે;
કેને ખલકુસે ચલ ગયે, ઘારે તિહારે નાથસે. ૨૯

૪૫

તે હું નથી

(બેરવી—ગજલ)

આગળ હતો તે હું નથી, સૌ સ્વાધીઓ છેટા ખસ્યા;
વા'લા થઈ જે સાથ વસતા, તે હવે દૂર જઈ વસ્યા. ૩૦

હું કામનો જ્યારે હતો, બાપુ કહી બોલાવતા;
તે તો મને ત્યાંગી ગયા, આંયાં નથી કોઈ આવતા. આં ૧

ઘરબારનો સ્વામી હતો, સૌ મુખું નિહાળતા;
તે તો બધા બદલી ગયા, આશા નથી કોઈ પાળતા. આં ૨

શું તત્ત્વ મારામાં હતું? તે તત્ત્વ શું જતું રહ્યું?
ના ભાંગતું લોભી હદ્ય, ધક્કા બાહુ ખાતું રહ્યું! આં ૨
કોઈ 'કાગ' કે કાયમ વસો, ભાડું કશું લેતો નથી;
સૂનું હદ્ય હમણાં બન્યું, ત્યાં કોઈ પણ રહેતું નથી. આં ૪

૪૬

પાગલ હંસ

તળાવ સુકાઈ જાય છે, બધાં પક્ષી ચાલ્યાં જાય છે. કક્તા એક જ હંસ બાકી
રહે છે. અને કાંકરી વીશીવીશીને ખાય છે. બીજો હંસ આવે છે, તે કહે છે કે:
"તું ગાંડો થઈ ગયો લાગે છે! બીજે પાણીવાળે તળાવે ચાલ, જ્યાં લાખો હંસો
મોતી ચરે છે." ત્યારે પહેલો હંસ ઉત્તર આપે છે: "જે તળાવે ખૂબ મોતી ખવરાવ્યા
તેને મૂકીને મારાથી ત્યાં અવાય નહિ. જરા જોતો ખરો, મારા માટે આ સરોવરનું
હદ્ય પણ ફાટી ગયું છે." (પાણી સુકાય ત્યારે કાદવ ફાટી જાય છે.)

(બેરવી—ગજલ)

"ક્યા હંસ તુ પાગલ ભયા, ચુન ચુન કે કંકરી ખાત હે?
ચહ તો સરોવર સૂખ ગયા, અબ ક્યોં ન તુ ઊડ જાત હે?" ૩૫

ભૂખા રહા પિંજર ભયા, અબ ક્યોં ન માનતા હે કહા?
સંગી તિહારે ચલ ગયે, કિસ સ્વાદસે ઈસ ઠાં રહા અબ૦ ૧

ચલ તુ હમારે સંગમે, લાખો મરાલ સુ જહ વસે;
દિલદાર 'સરકા યાર વહ, હંસા તભી મનમે હસે. અબ૦ ૨

"તુમ ક્યા પિછાનો ઘાર કો, હમ ના કલ્ભી ઈસકો હને;
મેરે લિયે યહ ફટ ગયા, વહ છોડના કેસે બને? અબ૦ ૩

મોતી વ ખાને કો દિયો, પાની જિસી કા મેં પિયા;
જ્ય 'કાગ' ઉસકો છોડ દુંગા, ના મેરા જિયા. અબ૦ ૪

૪૭

કેદી ભયા

(બૈરલી-ગજલ)

‘એદી ભયા ઈનસાન તૂ ! વે દિન તિહારે ચલ ગયે;
ઘરબારકા કેદી ભયા, શિરપે સફેદી છા ગયે — ૨૫
જ્ઞતે સભી યમ હાથમે, આતા નહીં તવ ખ્યાલમે;
નાદાન જર છોડા નહીં, દોડા કિરા જંજાલમે. એદી૦ ૧
ચલતે થે જિન કે દલ બડે, વે ભી અચલ નાંહી રહે;
ના જિંદગી કી કલ પરે, પલપલમે વહ ઘટતી રહે. એદી૦ ૨
સમશાન કો સોચા નહીં, ના તો કબી તોષા લિયા;
ચલતા હે જાનકે લિયે, દમકા ભરોસા ક્યો કિયા ? એદી૦ ૩
આલમ સભી જો ચલ રહી, ક્યો આત ના તેરે હિયે ?
બેગમ વહી બેગમ નહીં, અથ ‘કાગ’ તુમું બે-ગમ બયે. એદી૦ ૪

૪૮

આફત આવી પડે છે

(ઉત્તમ કુળને ભરોસે રહીશ મા — એ રાગ)

આતમ આફત આવી પે છે ૨૫
નૃપતિ હરિશ્ચંદ, નીચ બનેલો (૨);
ભૂમિપતિને પણ, ભાગ્ય નડે છે. (૨) આતમ૦ ૧
માન દઈ જેને, મહીપતિ ચાહે (૨);
જોગે કરમને, બેરી જરે છે. (૨) આતમ૦ ૨

૧. આગસ્ટ. ૨. બેઝબર.

અરજુન સંગે, અબળા લુંટાણી (૨);
ભારત જત્યું તેને, ભાગતું પડે છે. (૨) આતમ૦ ૩
સુખ ગયું ને ભલે, સંકટ આવે (૨);
રમત હરિની ઓમાં, ‘કાગ’ શું રડે છે ? (૨) આતમ૦ ૪

૪૯

માઠા સમાચાર

સોરઠની સંપત્તિ સમાન ગીર પ્રદેશમાં શ્રી તુલશીશ્યામનું ધામ છે. મારા એક સાધુ-મિત્ર રહેતા હતા. તે મધ્ય દિનસ્તાનના હતા. કર્મજોગે મારે તેમની સાથે ગાઢ મિત્રતા બંધાણી હતી. મારાથી નાનો ભાઈ સંવત ૧૯૮૮ના જેઠ મહિનામાં ગુજરી ગયેલ. તેનો અજીન દજુ બળતો હતો ત્યાં તો, તે પછી નીસ જ દિવસે, તે જુવાન તપસ્થી ગુજરી ગયાના સમાચાર મને રાતે ભજન ગાતી વખતે મળ્યા ! પ્રભુના ભજન થંભી ગયાં અને —

‘અગની હતી મારા ઉરમાં ઘણી, ત્યાં તો
સાંભળ્યા માઠા સમાચાર રે — એ ભજન ચાલ્યું.

(સોરઠો)

અંતરમાં બળતી આગ, અધ્ય ઘડીએ ઓલાતી નઈ;
(ત્યાંતો) જો જોકી જગ તાગ, આજ ભાવે બાથ ભરી.

(ભજન)

(જાગજો રે તમે ચેતજો ને રે છેલ્લી અનંધનો પોકાર — એ રાગ)

અગનિ હતી મારા ઉરમાં ઘણી ત્યાં તો —

સાંભળ્યા માઠા સમા.... ચાર રે....;

શામનો પૂજારી એક સ્વામી હતો એ મારા —

આતમરામનો આ.... ધાર રે. ૨૫

ભોમિની કોઈ દી આપણે બેળપ નોતી ને,
કેવું બન્યું આ કરતૂત રે;
નસીબને જોગે મુને નેડલો લગાડીને તું,
એકલો ગીયલ છો અબધૂત રે. અગનિ૦ ૧

જાંન રે નો તું હમણાં, બાળુડા જોગી ! તું તો,
વયમાં હતો બાળે વેશ રે;
પરદેશી પંખી ! મુને પ્રીતદી લગાડીને તે,
પરિયાણ કીધાં જઈ પરદેશ રે. અગનિ૦ ૨

રામનું અમુને તું તો રટન કરાવતો ને,
હેતે બાંધ્યા થા ભેળા હાથ રે;
સંકટ પડ્યે તું તો શ્રોડતો 'ચોંપથી ને,
છોડી કાં દીધો એ મારો સાથ રે ? અગનિ૦ ૩

જોગ કમાવેલ તે તો બાળુડા જોગી ને,
'મું સું બાધલ એ તારું મન રે;
વિપત્ત અમાઙ્ઘી તુને વસમી એ લાગી તેવી,
ત્યાગી દીધલ તે 'તાયલું તને રે. અગનિ૦ ૪

ભૂંડાં રે લાગે મુને ભવજળ ખારાં ને,
વિશ્વ તો થીયલ છે વનરાય રે;
સાન કરીથી એમાં સમજ્યો રે નઈ અનો,
ઘટડામાં લાગલ ઊંડો થાય રે. અગનિ૦ ૫

નાનેરિયાને તું તો નજરુંમાં રાખજે રે,
એ પણ ગિયલ છે મનખા ત્યાગ રે,
ગોવિંદની પાસે જોગી પોગી ગયો તું તો,
કે'માં લોભાણો ભૂંડા 'કાગ' રે ? અગનિ૦ ૬

૧. અતાવળધી. ૨. મારી સાચે. ૩. અમારી. ૪. તારું.

મનનો માનેલ

(જગો ને મનવા, તમે ચેતો આતમારામ !
દેખો નજર પાછળ કેરી રે ! - એ રાગ)

મણજો રે મણજો મારા... મનડાના માનેલ રે,
જેનાં નેણુંમાં સાચાં નૂર વરસે રે,
હરિયે ભજનમાં મુને ડેત કરા... વેને,
તેને જોવાને મારો તુદિયો તરસે રે. ૨૬

એજુઅને... ફૂડાં માયાનાં જેઝો... બંધન કા... ખાં રે,
મનમાં નથી જેને મારુંતારું રે;
આતમરામનું જેને.... ચિયું ઓળખાણું ને.
દલમાં એ લાગલ એને ભજવળ ખા.... કું રે ૨૭
મણજો ૧

એજુઅને... અંતરમાં જેને.... જાંનાં અંધા....રાં રે,
દેયુંમાં અસતના જેને પડિયલ ડા.... ધા રે;
દુઃખિયાંને જોઈને જેનાં.... દલડાં હુભાણાં નઈ,
આતમધાતી એવાં રે'જો આ.... ધા રે. ૨૮
મણજો ૨

એજુઅને.. ફૂના જે કાચા સ્વામી !.. વેજના જે સ.ચારે,
જવન ભજયા ને જેણે ટાળેલ 'જાજું રે;
ધરતી ડોલે પણ જની ધારણા ન ડોલે ને,
નેહનીઉ ભરેલ છે જેની બોંતેર નાજું રે. ૨૯
મણજો ૩

એજુઅને.. કામનાને વેળે જેનાં.. કાળજાં વીધા...ધાં રે,
તુદિયો ન હરબે ભલે હોય રૂડાં રે;
કાળા કરસનજી એ છે માગણી... ભવોભવ,
'કાગ' ન મણજો એવા નર જે ફૂડા રે. ૩૦
મણજો ૪

૫૧

મમતાળુ માનવ

(જગ્યો ને મનવા, તમે ચેતો આતમરામ !

દેખો નજર પાછળ કેરારે ! — એ રાગ)

એજાએ... મમતાળુ મનવા, મારાં... પાણીડાંને મથ મા રે,
 એમાંથી કાંઈ નઈ તારે... હા... થ આ... વે રે;
 મોંઘામૂલી કાયા.... કાલ પલ... ટશે ને,
 કેરો એ તારો એમાં નઈ શ.... વે રે. ૩૫

એજાએ... બાળગરે તારી નજરુને બાંધી રે,
 સાચું ખોટું તુને કાંઈ ન સૂ.... જે રે;
 જગીને જોઈ લે મારા... જનમ સંગા.... થી રે,
 બેડલી ડોલે પણ તુને કાંઈ ન બૂજે રે. મમતાળુ ૧

એજાએ... આજકાલ કરતાં તારો.... વાયદો આવ્યો રે,
 ખાઉં ખાઉં કરતો માથે કા.... ન ગુ.... જે રે;
 ધોળિયું ધજાયું તારે... અંગડે ફુ.... કિયું ને,
 ગઢપણ આવ્યું તારાં ગાતર ધૂ.... જે રે. મમતાળુ ૨

એજાએ... ભોગવ્યા તે ભોગ જાઝા... જૂના ભેડુ રે,
 તૃપતિ થઈ નઈ લોભી તોય તું.... ને રે;
 નિતનિત નવા નવા... વિષય વદી... છે ને,
 માયલા સમજ હવે તાર મુ.... ને રે. મમતાળુ ૩

એજાએ 'કાગ' ! કુમત તું તારી.... દૂર કરી દેને રે,
 ખોટ વણજમાં તું ને ખૂ.... બ લાગી રે;
 કાળા કરસનજી તથું... રટણ કરી લે તો,
 ભે આ ભવનો તારો જાય ભાં.... ગી રે. મમતાળુ ૪

૫૨

દરવાનું ઠામ

(મારો વાલમ જુવો લાલ્યો જાય જી,
 જ કામળિયાં ઓલ્યાં કોઈ કરીને — એ રાગ)

એ મારી દેયુંને તું દરવાનું ઠા... મ રે,
 મારા અંગડાના આતમ રા... મ જી;
 જ પાંડવના ભેડુ.... હું કેમ વિસારું રે ? ૩૫

ધૂજતી થર થર ધૂપતી,
 અભણ કયો ઉચા.... ર;
 પ્રણસો ગાઉથી ત્રિકમા,

એ તે દી શામળિયા ! ત..... લીધિલ સા.... ૨ જ. જ પાંડવ૦ ૧

સાગર દળ કીરવ તણાં,
 ભીખ ચડ્યા ભારા... થ,
 પ્રત તજીને, વિષલા!

એ તે દી હરિ ! લીધુ.... પૈંડુ તે હા... થ જ. જ પાંડવ૦ ૨

બાળ ભગતને બે' બહુ,
 પિતા કીષ્યો વણ પા ૨;
 નરસંગ થઈને, નાયજી!

એ તેંતો દીધિલ, વા'લા ! ખંખમાં દીદા.... ૨ જ. જ પાંડવ૦ ૩

'કાગ'ને ન વિસાર્યે કોઈ દી,
 એક 'તોસું બાંધ્યા તા..... ૨;
 કાળા કરસનજી ! તું વન્યા,

એ મારે એકે બીજો.... ન મળે આધા... ૨ જ. જ પાંડવ૦ ૪

૫૩

સાગરમાં બેડલી

(મારો વાલમ જુવો હાત્યો જાય છુ,
જુ કામદિયાં અંદ્રાં કોઈ કરીને — એ રાગ)

તે હી ભજનુંનાં ભાન ખુલા...ય રે,
બેણી આતમની ઓળખાણું જાય છુ,
જુ સાગરમાં જે દી.... આ બેડલી તુંધાશે રે. ૨૫

તનનો સઢ તો તુટશે,
પછે કોણો ચડાવવા જા.... ય;
દરદ વમળમાં ડગમગ થાશે;

એ તે હી વા પડી નત.... વાય જુ જુ સાગરમાં૦ ૧
સુકાનને ચાળનારો
મન થકી મુંજા ય;
ટંડેલ હેયુંનો તે ઘડી,

એ મારો આતમરાજ.... બઉ અકળા.... ય જુ. જુ સાગરમાં૦ ૨
મોહ મહા દરિયા મધ્યે,
લઈ જઈને હરખા.... ય;
અવળાં કર્મના જડ થકી,

એ જે હી રાધાવર.... કંઠો તુંધા.... ય જુ જુ સાગરમાં૦ ૩
સારા કરમની શામળા,
ભોગી નહિ ભળા.... ય;
કાળા કૃષ્ણજુ 'કાગ'ની

એ તે હી બેલીડા તુ.... પકડ્યે બા.... ય જુ. જુ સાગરમાં૦ ૪

૧. ખૂબ જોરવાળા.

૫૪

મનહું ન માને

(એજ રે લાખા ! તારા મહેલમાં અત્તર બુદે જુ — એ રાગ)

એ જુ રે બાપુ ! મનહું ન માને એને કેમ મનાવું.... જુ ?

એ તો દફ્તા વિનાનું જ્યાં ત્યાં શ્રી..... તે.... હા;

એ જુ રે બાપુ ! સાચાંની સંગાથે મુને વેર બંધારે.... જુ,
પ્રીતદી મૂરખ સાથે જો.... તે.... હા. ૨૫

એ જુ રે બાપુ ! અમરત છોડી એ તો વિખડાં આરોગે.... જુ,
તેમ કોઈનું ન માને કે' વે.... હા,

એ જુ રે બાપુ ! કરમધીણ કેરી તણો ત્યાગ કરીને.... જુ,
એ તો 'આકોલિયાંને જે... વે હા એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૧

એ જુ રે બાપુ ! એકાંતે બેસીને જ્યાં હું હરિને આરાધું.... જુ,
ત્યાં તો દેશ-વિદેશ જઈને ડો...વે.... હા;

એ જુ રે બાપુ ! વેણના પરમારથમાં એ મુનિવ્રત ધારે.... જુ,
પાછો તુદિયો અભાગી સાથે, ખો.... લે.... હા. એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૨

એ જુ કે બાપુ ! વિષય તણો છે એને સંગડો વધા.... રે જુ,
અને દેવને ઝડા દરસા...વે....હા;

એ જુ રે બાપુ ! આનંદના વખતમાં મુને કરે ઉદા....સી જુ,
અને રોવાને સમે તો હસા...વે....હા. એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૩

એ જુ રે બાપુ ! કરજો ભજન એનો ભરોસો ન કરજો....જુ,
અને દુઃખ તો અનાશુંનાં હરજો...હા;

એ જુ રે બાપુ ! 'કાગ' રે વૃત્તિનો તમે ત્યાગ કરીને...જુ,
ધારણા હંસ તણી ધરજો...હા. એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૪

૧. અકડાનાં ફળ

૫૫

આત્માને ભરુ

(એ જુ રે લાખા ! તારા રે મહેલોમાં અજર બુકે જુ — એ રાગ)

એ જુ રે બાપુ ! ભોળા તમને એક ભરુ એ ચીએલ ને...જુ,
એ તો ઉજું દૂધ જ બા....નો....હાં;

એ જુ રે બાપુ ! મીઠું મટીને જાંસ વિખડાં વધાં છે....જુ,
તોય લાગી રહ્યો મધ....લા....નો....હાં. ૨૫

એ જુ રે બાપુ ! જેની રે આંખુંમાં અમીરસ જરતો....જુ,
ત્યાં તો વિખડાં હળાદળ વરસે હાં;

એ જુ રે બાપુ ! આગુની હતી તે સાંભરી ઓળખા...ઝું....જુ,
તોય હેઠું તેને દેખીને હરખે....હાં. એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૧

એ જુ રે બાપુ ! નદિયુંનાં નીર જ્યારે સાગરમાં સમા...ણાં જુ
એનો અનુભવ કરો તો લાગે ખારું....હાં

એ જુ રે બાપુ ! મીઠાં રે કરીને એ પાણીડાંને પીવા....જુ,
હવે મફત મથે છે મન મારું....હાં. એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૨

એ જુ રે બાપુ ! દેવગ્રાખ ધારીને જેનો જંગડો કરિયો...જુ,
ત્યાં તો બાવળ બને અણાધા.... યું.... હાં;

એ જુ રે બાપુ ! હાથ નવ આવે એવા ખેલ છે હજારું... જુ,
તોય મનનું રટે છે મારું મારું.... હાં. એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૩

એ જુ રે બાપુ ! આપણો પૂરવની મળી છે ઓળખા..ઝું..જુ,
તુને સતનો ઉપાસી મે જાણ્યો....હાં;

એ જુ રે બાપુ ! ગળી રે છધૂંદર જેમ સરપ વેરા... ણો.... જુ,
એમ મનથી હું 'કાગ' મુંજાણો.... હાં. એ જુ રે બાપુ ! ૦ ૪.

૧. આગણની. ૨. ડાયવૃદ્ધ

૫૬

સાદ સાંભળજે

(ભજનનો વેપાર, ધણી ! તારા નામનો આધાર,
કર મન ભજનનો વેપાર જુ — એ રાગ)

સાંભળ્યે તું સાદ પ્રભુ ! તુને ક્યો નહે છે બાદ ?
'સરવા સાંભળ્યે તું સાદ જુ. ૨૫.

પે'લી દલ ઢંબતાને પકડું,
વાધી ખૂબ વિવાદ જુ (૨);
મોહન તારી મોહમાયા મુને (૨),
મુક્કવે મ ૨ જા ૬. સરવાં ૧

કામના બહુ જોર કરતી,
ઉર કરે ઉનમાદ જુ (૨);
અમૃતમાં વિષ બેળીને આપે (૨),
એવી છે ઉસ્તાદ. સરવાં ૨

વાસના એ વેરી છે વસમો,
અકળાવે અણાદાદ જુ (૨);
સમરણ તારું શામળા ! મુને (૨),
રે'વા દિયે નહિ યાદ. સરવાં ૩

કોધ કાળાં હુઃખનો હરિ !
વરસાવે વરસાદ જુ (૨);
આતમો અકળાય છે બધી (૨);
મુંજાય છે મુરાદ. સરવાં ૪

બિરદ તારું દીનબંધુ,
મારી 'કેદુની ફરિયાદ જુ. (૨);
'કાગ' તુને સૌ કે' કૃપાળ (૨),
પણ.... હેતો કાં નથી દાદ ? સરવાં ૫

૧. જીશામાં જીશો અવાજ સાંભળી શકે એવા. ૨. કેટલાક દિવસની.

૫૭

આવશો

(બજનનો વેપાર, ધણી ! તારો નામનો આધાર,
કર્મ મન બજનનો વેપાર જુ — એ રાગ)

આવશો નિરધાર, એ છે નોંધારાનો આધાર,
ધણી તારો આવશો નિરધાર જુ ટેક
ચિત્ત રાખ્યે સાવ સાચું,
તે રૂપી તરવાર જુ (૨);
મોહ મનનો મારજે પણ (૨)
હિંમત કોઈ દી ન હાર. ધણી૦ ૧
મત ઘણાનું મથન કર મા,
ઉંડું દલ ન ઉતાર જુ (૨);
પ્રથમ જીવ જેણો પ્રગટિયા અનો (૨),
પ્રેમેથી કરજે પોકાર. ધણી૦ ૨
માફ કરશે ગુના માલિક !
મર કર્યા વણપાર જુ (૨);
(પણ) કાળાં કામાં ભૂલી જાજે અને (૨),
હવેથી રે'જે હોશિયાર. ધણી૦ ૩
દીન જન તારું રૂપ સમજુને,
'ઓપે લેજે અની સાર જુ (૨);
અનાથુને આપજે પણ (૨),
આણીશ મા અહેંકાર. ધણી૦ ૪
રાત-દી અનું રટણ કરજે,
એ છે ખૂબ ઉદારજુ (૨);
'કાગ' તું કલ્યાંત કર મા (૨);
'કોઈ' રાખ કરાર. ધણી૦ ૫

૧. ઉતારણે, ૨. કૃદયમાં.

૫૮

અંધારાની વાટે

(મને સાથે લેતા જાજે ભોળા ભરથરી — એ રાગ)

(એજ) દોયલા જમડાની સાથે,
વસમી અંધારાની વાટે (૨);
એવો ઊપડ્યો અસુરો લોભી આતમો. ટેક

કાળાં નગારાં બાપુ ! ગડગડયાં,
ધૂજ્યો જીવડો અધમી (૨);
હાકલે રાજા હાલી નીકળ્યો,
કે'વાતો હુનિયામાં કર્મી (૨). એવો ઊપડ્યો ૧

દલડા ભીતર ધોડાં દડવડયાં,
હેખત લાગી મોટી હીકે (૨);
આશા રે ભર્યો ઊઠી નીકળ્યો,
થર થર થીઓ અની બીકે (૨). એવો ઊપડ્યો ૨

કાયા રાણી કે' “સ્વામી ! ક્યાં હાલ્યા ?
મૂકી દીધી કેમ માયા ? (૨)
અમુને અગનમાં પરજાળશે,
હેત કરી જગત હસાયા (૨).” એવો ઊપડ્યો ૩

સુકૃતના ગઢ બાપુ ! ચણાવજો,
તો કાંઈક થીરતાયું ચાશે (૨);
'કાગ' છે જ્યાટો માથે કાળનો,
એક દી પાટણ પલટાશે (૨). એવો ઊપડ્યો ૪

૫૮

બંગાળાનો રાજ

ગૌડ બંગાળાનો રાજ ગોપીયંદ નહાવા બેઠો છે. રાણીએ અંગ ઘસે છે. મહેલ પરથી માતા મીનાવતી દીકરાનું શરીર જુઓ છે. તુરત એની આખમાં આંસુ આવે છે. એ આંસુ ગોપીયંદના વાંસા પર પડે છે. રાજ ગોપીયંદ ઉચ્ચ જુઓ છે. માતા રોતાં દેખાય છે. ‘માતાજી, તમે શા કારણથી રુદ્ધ કરો છો?’ ગોપીયંદ પૂછ્યું. ઉત્તરમાં માતા થોડીક જ વાત કરે છે: ‘બેટા, તારા બાપનું શરીર બરાબર તારા જેવું જ હતું. તે પણ બળને ભર્સ થઈ ગયું.’ રાજ્યવૈભવમાં પણ ‘છેવટે મરી જવાનું તો છે જ’ એ વાતનું ભૂલેલા ગોપીયંદને તરત શાન થાય છે એને એ રાજ્યપાટ છોડી ચાલી નીકળે છે.

(મને સાથે લેતા જાજો ભોળા ભરથરી — એ રાગ)

દાકા બંગાળાનો રાજ, ગૌડ બંગાળાનો રાજ;
એવી લીધી રે ફીરી રાજ ગોપીયંદ. ટેક
નાવણું કેર ને નારી અંગ ઘસે,
જણમાંય અતર વલોયાં (૨);
ઉનાં રે આંસું અંગ પર પડ્યાં,
‘માતુ! તમે કિયે દુઃખે રોયાં?’ એવી લીધી૦ ૧
આવી દેયું હતી રે તારા તાતની,
જઈ સમસાંકો પરજાળી (૨);
દેયુંના ભરોસા નથી દીકરા !
ઘણું મેં તો જોયું છે નિહાળી (૨). એવી લીધી૦ ૨
બૂરો આ સંસાર મારા બેટા !
બૂરો નર ભજન વિનાનો (૨);
ઉરમાં એંકાર બેટા ! અતિ બૂરો,
બૂરો દંભી જે દાનો (૨). એવી લીધી૦ ૩

બૂરું રે બંધન છે જી લોભનું
તનડાને ઘણું તરસાવે (૨);
જીવતાં નરક એને જાણજે,
મૂવે મુગતી નવ પાવે (૨). એવી લીધી૦ ૪
માતાની શિખામણ મન ધરી,
હાથ જોરીને હરખાયો (૨);
એ ને એ સમે ઊરી નીકળ્યો,
જંગલમાં અલખ જગાયો (૨) એવી લીધી૦ ૫
એક રે ધડીમાં ઉપદેશ લાગ્યો,
ભલા એ તો નર ભાગ્યવાળા (૨);
કઈ રે સંપત તુને ગળે પડી,
કોણો તુને રોક્યો ‘કાગ’ કાળા? (૨) એવી લીધી૦ ૬

૬૦

પ્રભુ પૂછશે

(તારો વિવા કરવા ટાકો, વળજે લખધીર ! વરાણે — એ રાગ)

વાંલા ! તે દી ધૂજશે વાણી,
પ્રભુ તુને પૂછશે પ્રાણી ટેક
આંખ દીધી એને ઓળખવા,
વળી શુલ્લ જોવાને કા...જ (૨);
એ.... દોષ જોયા દુનિયા તણ્ણ રે તેં તો,
અંદું કર્યું અકાજ;
સદા રિયો નેણ ચડાવી;
નિરમળતા આંખમાં ના વી. વા લાઠો-૧
કર દીધા તુને સુહૃત કરવા,
દીનને દેવા દાન... (૨);

એ.... ભજ્યા નહિ ભગવાનને રે તેં તો.

જાણ લીધીલ જાન;

હાથે હરામ તે ચાખ્યાં;

માળા સાથે રૂસજ્ઞાં રાખ્યાં.

વા લાઠ-૨

જબ દીધી જપવાને કારણ

કે'વાને રૂડાં કે'..... ણ (૨);

એ... વેણથકી ગળાં વાઢિયાં એ તારી,

જબ કરી જીવલેણ;

એને હરામ ચખાડયું.

બીજાનું બઉ બગાડયું.

વા લાઠ-૩

ઓચિતાના જમ આવશે ત્યારે,

રે'વા નઈ દે રા... ત. (૨);

એ.... સાંજ બપોરે સાચવીને વળી,

પ્રેમ કરી પરભાત,

હજ મન ભજ હરિને,

હેયા મધ હામ ધરીને.

વા લાઠ-૪

કામ કર્યા તે કોપ કરામજા,

જવ ! હવે તું જા... ણ (૨);

એ... એક દી તારે ઉહદું જોશે,

કાંક કરી લે ને 'કાગ';

તારા માફ કરશે ગુના,

કૃપાળુ નાથ કેદુના.

વા લાઠ-૫

૬૧

ઉંઘ ક્યાંથી આવી ?

(હુંખડાં દિયે છે દાડી દાડી, કાનુંડા ! તારી મોરલી રે,
મને હુંખડાં દિયે છે દાડી દાડી — એ રાગ)

ઉંઘ ક્યાંથી તુને આવી, જગતમાં થોડાં જીવજ્ઞાં રે;
નર ! ઉંઘ ક્યાંથી તું ને આવી ? ટેક

ધૂન ધંધાની તને અનહદ લાગી,
તે કેકને લીધા ઇસાવી;
રુદ્ધિયામાં ક્રોઈ દી એનું રટણ કર્યું નઈ,
આતમ ઠેઠ અટકાવી. જગતમાં૦૧

સારપની રે તું તો ખૂબ સુવાસું રે,
જગતમાં લેજે જમાવી;
પાપનું મૂળ જે પે'હું હું-પણું એને તું
ઉદ્રમાંથી દેજે ઉડાવી. જગતમાં૦૨

પરદેશમાં કોઈનો ભરોસો ન કરીએ,
નિદ્રાને દેજે નસાવી;
હુંખડાં એ વેઠીને મૂડી કરી એને,
તસ્કર જીશે ઉડાવી. જગતમાં૦૩

ખેલ રે જોજે તું તો ખરા રે ખરીનો રે,
લગાની એ 'કાગ' લગાવી;
નાટક જોદું તેમાં નિદ્રા ન લેવી એ,
ગાંઠનું ગરથ ગુમાવી. જગતમાં૦૪

૬૨

વ્યાધિનો વેપાર

(લઈ લે તું ભાતાં કેરો ભાર, જીએ જેસલ રાજ !
એક દી' જાવું છે ભવપાર જી — એ રાગ)

હું કેમ ઉત્તું ભવ પાર, જીએ ગોકુળવાળા !
એ અંગડે વિયાવિનો વેપાર જી. ૨૫
હરદા રૂપી હાટડીમાં ભરિયલ પાપનો ભાર જી,
ચાત-દી મનું મારું એમાં રમે છે, વા લા !
તનડાનો લાગલ તેમાં તા.....૨ જી. જી એ ગોકુળ૦૧
અવગુણ પારકા ખૂબ ખરીદા ને,
હઈડામાં રાખ્યા હજાર જી;
રાંકને રોળવાના દાણા તણો, વા લા !
કફરો ભરિયો કોઠા.... ૨ જી. જી એ ગોકુળ૦૨
લોભની વણજમાં કાંઈકને લૂટેલ,
ધોળે 'હિસાણે ધરાર જી;
માયાવી જીવડો મારો કોઈનું ન માને,
એને આંધી ચડી છે અપા..... ૨ જી. જી એ ગોકુળ૦૩
વેપાર ભાંગો મારે વ્યાધિ તણો,
એવી કરજે હૃપા ડિરતાર જી;
'કાગ' રટણ હું તારું કોઈ દી ન મેલું,
તને રાખું રુદ્ધિયા... મોઝા.... ૨ જી. જી એ ગોકુળ૦૪

૧. દિવસે. ૨. કઈ રીતે.

૬૩

મદ્ય દરિયે

(લઈ લે તું ભાતાં કેરો ભાર, જીએ જેસલ રાજ !
એક દી' જાવું છે ભવપાર જી — એ રાગ)

૧. સઈવધ ઉતરે પેલે પાર, જીએ ગોકુળવાળા !
એ બેડલી સાગરિયા મોઝાર જી — ૨૫
તુષ્ણા તણા એમાં તોર કરીને ને,
ઉછણે છે લોઢ અપાર જી;
આજરાં છે પાટિયાં ને જોખમ ઘણું,
આજ મોરી નાવલરી છે નોથા....૨ જી. જી એ ગોકુળ ૦૧
મેલ મનડારો ભમરી છે મોટી ને,
વમળે ચડેલ છે અણવાર જી;
ઉંચો આભ નીચે અનગળ પાણી,
મારું હઈનું પામી ગ્યું છે હા.... ૨જી. જી એ ગોકુળ૦૨
હાજ એ લાભ તણો વાવડો હાલ્યો ને,
અવળો નોધારાના આદાર જી;
બેંકર કામ રૂપી મગર ભમે છે મુને,
એની છે ભીડ અપાર.... જી. જી એ ગોકુળ૦૩
લોઠના થપાટામાં ડોલવાને લાગ્યું,
'કાગ'નું વાણ ડિરતાર જી;
કાળા કરસનજી ! તું છેલી 'સનધનો વા'લા !
સાંભળજે રે પો....કાર જી. જી એ ગોકુળ૦૪

૧. કઈ રીતે ૨. વાયત.

૬૪

ફુકીર

(ભજનનો વેપાર ધક્કી ! તારા નામનો આધાર

કર મન ભજનનો વેપાર જી — એ રાગ)

અનું નામ ફુકીર જેની મેરુ સરખી ધીર,
જગમાં અનું નામ ફુકીર જી. ટેક
મનમાં ન મળે તારું,
અંતરમાં અમીર જી(૨)
સો સો નહિયું ઉર સમાજી (૨),
સાગર જેમ ગંભીર. જગમાં૦ ૧
સ્વર્ગનું પણ નહીં ચાહે,
સુખ નિજ શરીર જી(૨);
પરસન મનથી ભોગવે પોતે (૨),
હુઃખી જનની પીડ. જગમાં૦ ૨
અંતર ઉજુજુવળ આતમ એનો,
ગંગાજીનાં નીર જી (૨);
આજ આવ્યું ભોગવી લ્યે (૨);
આગળની ન અધીર. જગમાં૦ ૩
અંતરમાં એને બબ્લક આવે,
સબળ જેને શિર જી (૨);
હોય મર એ નર હરામી એને (૨),
કરે પલમાં પીર. જગમાં૦ ૪
વિપતથી વણસે નઈ એનું,
સંતોષી શરીર જી (૨);
'કાગ' ને એ કાયમ મળો જેનાં (૨),
દિલ નહીં દિલગીર. જગમાં૦ ૫

૬૫

કીડીનાં આંતર કેમ ઘડિયાં

(ભજનનો વેપાર, ધક્કી ! તારા નામનો આધાર

કર મન ભજનનો વેપાર જી. — એ રાગ)

કળા અપરંપાર, વા'લા ! એમાં પો'યે નહીં વિચાર,
એવી તારી કળા અપરંપાર જી. ટેક
હરિવર ! તું ક્રે હથોડે આવા
ધાર છો ઘડનાર જી (૨);

બાળકને પ્રભુ ! માત-પિતાની (૨).
આવે છે ક્યાંથી અણસાર ? એવી૦૧

અણુમાં આખો વડ સંકેલ્યો,
એનાં મુખ ઊંધાં મોરર જી ! (૨)

કીડીનાં આંતર કેમ ઘડિયાં (૨),
સુદ્ધિના સરજણાહાર ? એવી૦૨

જન્મ આગળ દૂધ જુગતે,
તે ક્રીધાં તૈયાર જી (૨);
મોરનાં ઈડાંમાં રંગ મોહન !(૨)

કેમ ભર્યા ડિરતાર ? એવી૦૩
કોણ કલ્યે, કોણ બોલે.
હા ને ના કહેનાર જી (૨);

પરસેવાની લીખ પંડની (૨),
તારે ન તારજણાહાર. એવી૦૪

અણુ અણુમાં ઈશ્વર ! તારો,
ભાસે છે ભણકાર જી (૨),
'કાગ' કહે કઠણાઈથી તોયે (૨);
આવે નહીં ઈતબાર. એવી૦૫

૬૬

આતમનો ઉંડાપો

(અભિમાની બોલે રે... એના શિયા... ઓરતા રે. — એ રાગ)

એવા આતમનો ઉંડાપો.... મારા મનનો મૂંજાપો રે;
એ કો'ને બાપુ ! કેને કઈયે.... રે ? ટેક

એવા નર સંગાથી રે... આધા જઈને આળસે.... રે.
તેની મારા તનડામાં તાણાવા.... છા;
પરદેશ મૂકી રે... એકલાડા એ પાછા ફરે.... રે;
'ઈયાં નો'ય આપણી કોઈ.... ઓળખા... છા. એવો ૦૧

મહિ રે સાગરિયે રે.... બાપુ ! અમે જઈએ ચડ્યા રે,
ક્રમ જોગે ટંડેલ જિયો.... જગ છોડ;

કઈ દશ હાંકું રે.... મારા જીવરૂપી જા'જ ને.... રે

મુને તિયાં થઈ એ જિયો 'દશમો.... ૩. એવો ૦૨

પરવશ પડી રે.... દેયું એ અડા.... ઈની.... રે,
જીવાદોરી હાથ ને તાણા આકા.... શ;

બેવડે હુઃખે રે.... ગગનમાં પોકા.... રતી.... રે,
અંતર એને ઘાવ પડ્યા એ અપાર.... રે એવો ૦૩

જેની આગળ કઈયે રે.... અમ તણી હાં.... સી કરે.... રે,
ખોલું ડિયાં રુદ્ધિયા કેરી ખાણ;

'કાગ'ને બોલાવો રે... સંગકે 'સુવાતું ત.... હો રે....
ધાર્યો તુને દેયું તણો રે સુકા.... ૫. એવો ૦૪

૬૭

ગોપિયુંને ગમતું નથી રે ગોકુળમાં

(એ જી એ માંકું નથું ખોવાણું આરતમાં, હું બાંટવામાં-
જાહેર કરું રે પોતીસતમાં — એ હીચનો રાગ)

એ જી અમારો જીવ જિયેલ છે જહુકુળમાં રે,
ગોપિયુંને ગમતું નથી રે ગોકુળમાં ટેક

હાથ જાલીને હરિએ હડસેલ્યાં,
પ્રભુ ગયા છે દ્વારાપુરમાં (૨);

એ જી... ભાવ અમારો ભૂલી ગયા તે હવે,
કાન રમે છે નૃપકુળમાં રે. ગોઠીયું ગોપિયુંને૦૧

તટ શીતળ જમુના તણો, ઓધા !
આગ લગાડે છે ઉરમાં (૨);

એ જી... સંસાર કેરું સુખ છોડીને અમે,
વાસ લીધો છે વિયાકુળમાં રે. ગોપિયુંને૦૨

આભૂષણ બધાં દીધાં ઉતારી,
પ્રેમ નથી પટકુળમાં (૨);

એ જી.... માતાપિતાનો મોહ મૂકીને હવે,
સ્થિર રેંતું નથી આ સ્થૂળમાં રે. ગોપિયું ને૦૩

'કાગ' હરિને અમે જીતા જોયા ત્યારે,
નેણ ભીનાં હતાં નૂરમાં (૨);

એ જી... મંદ મંદ હસતી મોહન કેરી, ઓધા!

મૂરતી વસી છે દગ મૂળમાં રે. ગોપિયું ને૦૪

ખોળે લેજે માતા ધરણી

રથુકુલતિલક શ્રી રામચંદ્ર અશ્વમેહ યજ્ઞ આર્દ્ધભો અને મુનિઓને, રાજાઓને, સત્પુરુષોને નિમંત્યા, નિમંત્રયા ન મળ્યું એક વનવાસિની તપસ્થિની સતી સીતાને.

*

વાલ્મીકિ મુનિ યજ્ઞમાં પધાર્યા, એમણે રામાયણનું શુભ સંગીત સર્વ ઠેકાણે ગાવાની લવ-કુશને આશા આપી હતી.

*

યજ્ઞશાળાના દ્વાર પાસે એમને જાતા સાંભળીને શ્રી રામચંદ્ર એમની પાસે બોલાવ્યા, અને યજ્ઞવિરામ વખતે બન્ને બાળકોના મધુર કંઠથી ગવાતું રામાયણનું શુભ સંગીત સાંભળ્યું. તેમાંથી લવ-કુશ સીતાના પુત્રો છે એમ જાણ્યાં.

*

શ્રી રામચંદ્ર વાલ્મીકિ મુનિ પાસે દૂત મોકલ્યો અને કહેવરાયું કે, “જો સીતા પવિત્ર હોય તો તેણે પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી કરી આપવા માટે આવતી કાલે જનસભા સમક્ષ શપથ લેવા.”

બીજે દિવસે શપથ લેવા માટે સતી સીતા જનસભામાં પધાર્યા અને પૃથ્વી તરફ આંખો ઢાળી બોલ્યાં : ‘દેવી વસુધરે ! હું હુંખ ભોગવવા જ અવતરી હું ! મારા ઉપર જનાપવાઈ આવ્યો છે. પણ જો હું પવિત્ર હોઉં, જો મન, વચન, કર્મથી મેં રામ સિવાય બીજાનું ચિંતવન કર્યું ન હોય, તો મને તારે ખોળે લેજે.’

ધરણી દેવીએ પુત્રીની પ્રાર્થના વદ્યે હરી, પુત્રીને પોતાના ખોળામાં લીધી, વિસ્મય-કરુણ છવાઈ રહ્યો.

ભજન

(સતી રે ! રમતાં તાં ઢીગલે ને પોતીએ મેરામને મન ભા....વા રે - એ રાગ)

સખી રે ! સતી રે સીતાજીની વિનતી,
તમે સાંભળોને મુનિજન મો.... ટા રે;
સખી રે ! હુંખડાં ભોગવવા અમે અવતર્યા,
સુખડાંના પડિયા જાણ તો.... ટા રે. ટ્રેક

સખી રે ! સુખના સ્વામી સિરીરામને,
વરમાળા કંઠડામાં રો... પી રે;
સખી રે ! હાથ ગરાયો મારો હેતથી,
રાધવજીએ પ્રક્રિ રો... પી રે. સખી૦૧

સખી રે ! એક દી અજોધામાં વિતાવિયો,
સાસુની સેવા નો'તી કી....ધી રે;
સખી રે ! સવારે શાકગ્યાર ઉતારિયા,
વનડાની વેરણ વાઢું લી.... ધી રે. સખી૦૨

સખી ! ટાંબું ને તડકા અમે વેઠિયા,
અણવાણે પાયે આથડિયા..... રે;
સખી રે ! જનમ અભાગી હું તો જાનકી,
પાને રાવજી કરે પડિયાં... રે. સખી૦૨

સખી રે ! રામે અસુરોને રોળિયા,
એમાંથી અમુને ઓધા....ર્યા રે;
સખીરો અગનિમાં ના'યાં ભાંત્યું ભાંગવા,
રાધવજીએ સ્વીકા....ર્યા રે. સખી૦૪

સખી રે ! પાંચ પાંચ મહિના મારા પેટમાં,
કાળે રથે રે બેસા..... ડી રે;
સખી રે ! લખમણજીએ વેરાનમાં,
એકલારીને ઉતા...રી રે. સખી૦૫

સખી રે ! મે રે કહું જતી વીરને,
દિલદું રામનું ન દૂભવજો...રે;
સખી રે ! એનાં 'ઓધાન મારે ઉદરે,
કૃપાસિદ્ધિને તમે કે'જો.....રે. સખી૦૯

સખી રે ! જગન અમારે આંગણો,
કોઈએ નથી રે તેડા....વ્યાં રે;

સખી રે ! દરશન કરવા દીનાનાથનાં,
આજ અભાગી અમે આવ્યાં રે. સખી૧૦

સખી રે 'કાગ' કે' બોલ્યાં માતા જાનકી,
વીઠેલ દુઃખડાંની કરણી....રે;

સખી રે રામ વિના ક્ષયાંય રાચ્યાં નોઈયેં તો,
ખોળે લેજે માતા ધરણી....રે ! સખી૧૧

૬૬

શામળિયાજુ ! સંગમાં રે'જો ને

(દરશન વિના તરસે દાસી, વિડલ ગોકુળના વાસી, — એ રાગ)

એ જી શામળિયાજુ ! સંગમાં રે'જો,
દરશન મુને દીનને ટેજો;
આશ્રય તમે છો અમારા,
ધણી તમને ધૂન મેં ધાર્યા ટેક

આમાંથી ઓધારજો મને,
હોય ચુના હજાર રે...હે;
સાંભળ્યો તમારો સાધુ પાસે,
અમે દીનબંધુ ! દરબાર. શામળિયાજુ૦૧

સુખ ન જોઈએ સંસારનું મારે,
ભે'વાણું, ભગવાન રે.... હે;
ભાગ્યદાતા તમે ભગતીનું,
પ્રભુ ! પિવરાવો મુને પાન. શામળિયાજુ૦૨

જી જોઈયો જગ જાળમાં વાલા !
એવી માયા ઉત્પાત રે....હે;
મે'ર કરીને માવજી ! તેમાંથી,
તારજો, એ ભારા તાત ! શામળિયાજુ૦૩

મોહ ધૂટે આ સંસારનો મુને !
કરો એવું, કિરતાર રે....હે;
સાન ભૂલું આ શરીરની રે,
એક તમથી બાંધું તાર ! શામળિયાજુ૦૪

અંતકાળે તમે આવજો, વાલા !
દેજો અમારી દાદ રે....હે;

કાનજી કાળા ! 'કાગ' તજો તમે,
સાંભળી લેજો સાદ. શામળિયાજુ૦૫

૭૦

આગાળના હેવા

(દરશન વિના તરસે દાસી, વિડલ ગોકુળના વાસી. — એ રાગ)

એના આગાળના 'હેવા....લ્યાં તો જમ આવિયા લેવા;
એના અંતકાળ ઉતાપા... બાંવડલી જાલજે, બાપા ! ટેક
દરિયા જેટલું દૂધ તો પીધું....માતતણું, મોશાર રે !હે;
એટલા તો અવતાર આ છો, કંઈક લીધા, કિરતાર ! એવા ૦૧
મરતાં ઘણીવાર મુંજાણો.... પાપની બાંધી પાજ રે હે;
ખૂટેલે ખાધાં ખાસડાં એને, લગરીએ નઈ લાજ. એવા ૦૨
સંગાથી જગ છોડતાં પોતે... પેટ ફૂટી પસ્તાય રે....હે;
બાળ બન્યો ત્યારે મોતનું બાનું, જરૂર ભૂલી પાછો જાય. એવા ૦૩
ચોટિયું જ્યાં મન મોહને ચીલે... મરતાં નવ મુક્યા રે....હે;
મારું મારું કરી મૂરખો એ તો, ધોડતાં નવ ધરાય. એવા ૦૪
કથીરની એણે ગાંસડી ક્રીધી..... સાથે તજ્યું ડરિ હેમ રે....હે;

જી જૂત્યો જંજાળમાં વાલા ! 'કાગ' કરે એને કેમ ? એવા ૦૫

૭૧

એકલનો બેલી

(દરશન વિના તરસે દાસી, વિડલ ગોકુળના વાસી. — એ રાગ)

કષ્ટ ! અમુ મેલ મા ઠેલી....
તું છો એકલનો બેલી....;
જીવન કુને આશરે જોઈએ ? ટેક

કાલા-ઘેલા અમે તારા કે વાણા,
જપિયે તારા જાપ રે...હે;
નાથજી ! નાતો કોઈનો નઈ અમે,
બીજે કિયાં જઈએ બાપ ? ટેક૨૦ ૧

આદ તણાં આડતિયાં તારાં;
શેઠ તું છે શાપકાર રે....હે;
તારું લેણું છે લ્યાંલગી બીજો,
ધીરશે નઈ તલમાર. ટેક૨૦ ૨

તારા મોટાળાથી ત્રિકમા ! મારું,
ગોવિંદ જાશે શાન રે...હે;
મોટાળો ધે નઈ મિત્ર સાચો,
કદી ભીડ પડ્યે ભગવાન ! ટેક૨૦ ૩

ગણિકાના ગુના માફ કર્યા તે,
હાથી તાર્યો અણહાર રે....હે;
મું વખતે, મારા માવજી ! એમ જ,
સરવળો થા, સરદાર ! ટેક૨૦ ૪

રાખજે તારી રીત પ્રમાણે,
તુંખ લેજે ઘણો તાગ રે....હે;
(પણ) કોડ મોહે જગમાંય કે'વાણો હું,
કાનજી ! એ તારો 'કાગ' ટેક૨૦ ૫

અને. ૨. દડસેલી. ૩. વેલદેસ્થ કરવાવણા. ૪. તિરસ્કારધી.

૭૨

મીઠી મોરલીવાળા

(દરશન વિના તરસે દાસી, વિડલ ગોકુળના વાસી — એ રાગ)

કૃપા કરો, કાનજી કાળા !
મોહન ! મીઠી મોરલીવાળા !
નારાયણ ! નંદના લાલા !
વિજોગે મારો મા વાલા ! ટેક

પતિએ તો પરહરિયાં વા'લા !
મેણાં દિયે કુળમાંય રે....હે;
તોય તમે તરછોડિયાં એવો;
નાથજી ! ક્યાંનો ન્યાય ? ટેક૪૦ ૧

જાદવજી ! જે દિનના જ્યા છો,
વા લા ! મથુરાની વાટ રે... હે;
તેહુનો મારા ત્રિકમા ! રે' છે,
આતમાનો ઉચાર. ટેક૪૦ ૨

ભાવતું જે ગોવાળનું ભાતું,
સુંદરીને સમાજ રે....હે;
ગિરધારી ! બધું ભૂલી ગયા તમે
મોટપમાં મહારાજ ! ટેક૪૦ ૩

કાંધ ધરી હરિ ! કામળી કાળી,
વાંસળીમાં ગાજો ગાન રે....હે;
દાસિયુને દીદાર હેવા પાછી,
બેટ બાંધો ભગવાન! ટેક૪૦ ૪

'કાગ' હવે કંઠ પ્રાણ છે, વા લા !
મે'ર કરો ને મુરાર રે.... હે;
અવળાની હરિ ! અરજ સુણી આંઈયાં,
આવા જાજો એક વાર. ટેક૪૦ ૫

૭૩

ચીર ઝોટાશે

(દરશન વિના તરસે દાસી, વિડળ ગોકુળના વાસી — એ રાગ)

પંચાણી દીન પોકારે,
 વ'લાસર પોગજો વારે;
 તેથી, વા'રા ! જીવડો ગાસે,
 જીવન ! મારાં ચીર ઝોટાશે. ટેક
 સત્યને બંધને પાંડવ બાંધ્યા,
 આંઈયાં બેઠા પતિ આજ રે.... હે;
 ભીષમ જેવા ભાળતાં મોરી,
 લાલજી ! જાશે લાજ. પંચાણી૦ ૧
 દુરજોધને આગના દીધી,
 વિર હેણું નવ થાય રે.... હે;
 આ ઘડિયે પ્રભુ ! ચીર અમારાં,
 ઝોટશે શાદવરાય ! પંચાણી૦ ૨
 રદો દુશાસન રોળશે વા'લા !
 ધૂપતીને ધરાર રે.... હે;
 અમ તશું મારા આતમા ! આમાં,
 કોઈ નથી કિરતાર ! પંચાણી૦ ૩
 આ વખતે ઊંચો આભ છે વા'લા !
 ધર નીચી જિરિધાર રે.... હે;
 દારકાથી તમે પ્રોંગ્ઝો મારા,
 અબજાના આધાર ! પંચાણી૦ ૪
 ધાડ સુધી હરિ ! ધૂપતીજીની,
 આપિયાં ચીર અનેક રે.... હે;
 કાનજી કાળા ! 'કાગ' તશી એમ,
 • ત્રિકમા ! રાખજો ટેક; પંચાણી૦ ૫

૭૪

સાંભર્યા

સંવત ૧૯૮૮ના શાગજ માસમાં હું મુંબઈ ગયો. ત્યારે મહુવાથી આગબોટમાં બેઠી હતો. તે સમયે મહુવાના બંદરથી દીવ સુધીના દરિયાકાંઠાનાં, આગબોટમાંથી જોયેલ જૂનાં સ્થળોનું આ વર્ઝન છે.

બંદરથી આગબોટ ચાલે છે. કટપુર (કુંદનપુર) પાછળ રહે છે. પટવા અને બેરાના દરિયામાં 'ધ્રમશૂ' નામે એક ખડક ઉભેલ છે. ત્યાં ખોડિયારનું સ્થાન છે.

ત્યાર પછી ચાંચ આવે છે. તેને જોઈ ચાંચિયા પાછ આવે છે. ચાંચ અને શીઆળ-બેટ વચ્ચેના ભારતમાંથી ઉત્તરમાં પીપાવાવનું મંદિર દેખાય છે. તે જોઈ આઠસો વરસ અગાઉ થઈ જોયેલ ગાગરનગઢના રાજ પીપો ભગત સાંભરે છે. પીપા ભગતને ઘડી રાણીઓ હતી, પણ તે વેરાગી બની જ્યારે રાજ્યાટ છોડે છે, ત્યારે ફક્ત એક અણમાનીતી સીતારાણી વેરાગજ બનીને પતિની પાછળ ચાલી નીકળે છે. દારકાની જાત્રા કરી તેઓ પીપાવાવ આવીને રહે છે. એક દિવસ ઘણા સાધુ આવી ચેદે છે, ઘરમાં અનાજ નથી. એટલે સીતામાતા પડબેના જોલાપુર ગામે વાણિયાને ત્યાં અનાજ લેવા જાય છે.

"રાતે પાછું આવવું," એવી શરતે વાણિયો અન્યાજ આપે છે. ચોમાસાની રાત છે, વરસાદ વરસે છે; એટલે પીપો ભગત પોતાનાં પત્ની સીતામાતાને પોતાની કાંધ પર બેસારી જોલાપુર લઈ જાય છે. તે જોઈ વાણિયાને વેરાગ થાય છે.

બીજા હેઠે ચેદે છે ગીગપારામ મહંત. તે છાલના મહંત રામદાસના ગુરુ. તે પુરુષથી બાવે તો ઠેઠ કાશીથી પગપાળા ગંગાજળની કાવડ લાચી પોતાના ગુરુને નવરાચ્ચ હતા. પીપાવાવ જોઈ રામદાસ પણ કેમ ન સાંભરે ? એ તો રાત અને દિવસના રણનાર છે. ચોવીસે કલાક તનતોડ મહેનત કરીને એ બાબો બટકું રોટલો ખાય છે.

એની આછાદિકા માગવા પર નથી, પણ બળદોની કાંધ પર છે. કાઠિયાવાડના દેશા બળદોના નમૂના એને ત્યાં છે. ખેતી કેમ થાય એ જોતું હોય એણે ત્યાં જતું.

ચાંચ અને શીઆળબેટ વચ્ચે 'ભેસલો' નામે એક ખડક છે. ત્યાં ભાવનગર, જૈનાગઢ અને જંજુરાની દરિયાઈ હદનો સીમાડો છે. શીઆળબેટ જોતાં તો સગાળશા શેઠનો ગોળારો ખાંડાણિયો સાંભર્યો. માણસનું માંસ ખાનાર એ અદોરીનો હૃદી પંથ અને પુત્રનું માણું સાંભેલે ખાંડાણિખાંડતી છાલરડાં ગાતી ચંગાવતી સાંભરી. ઈશ્વર પોતાનાં જ માનવીની પરીક્ષા લેતો હશે ?

શીઆળબેટથી એક માઈલ ઉત્તર દિશા તરફ દરિયાકાંઠે ચાંચ્યુડા મહાદેવનું એક જર્ખી દેવલ જોયું. ત્યાં તો એક દોઢો હેઠે ચંચ્યો :

‘ચાંચૂડે ચડવા જાય, પંડજું જ પોતું કરે;
બેટના બારામાંય, મોતી દૂબ્યું મોરણી.’

શીઆળબેટની કોઈ મોરણી નામની કોળજી બે તુંબડાથી દરિયો તરી દરરોજ રાત્રે ચાંચૂડે ભભૂતિયા બાવા પાસે જતી હતી. આ વાતની તેની સાસુને ખબર પડી. તુંબડાને ઢેકાડે કાચી માટીના બે ભાલિયા (ઘડા) ગોઠવી દીધા. શાંત અજવાળી રાતમાં મધુરિયે જતાં એ ભાલિયા ગળી ગયા અને મોરણી દૂબવા લાગી; મરતાં મરતાં લાંબે સાદે એક દોહો બોલી :

‘ભાંગી પ્રોળ, ભભૂતિયા ! પાટણ પલટાણાં....;
આતમને ઉઠાંતરી થઈ, વિર નઈ થાણાં....’

એ ભાંગ્યોતુટ્યો સાદ સાંભળતાં જ બાવો દરિયામાં ત્રાટક્યો. મહાસાગરની શાંત લહેર પર ચડાને એ પ્રેમી પંખીડાં હાથના આંકડા ભીડી સ્વર્ગપુરને રસે ચાલ્યાં ગયાં.

આગબોટ તો પહોંચી વરાહસ્વરૂપ પાસે. દરિયાકાંગનું એ ઘણું જૂનું મંદિર છે. જાફરાબાદ આંબું. ઉત્તરમાં ભાબરીઆવાડ ઉપર થઈને નજર પોગી ઢેઠ નાંદીવેલે હુંગરે. તુસુ જ રાણો રબારી અને દુઃખની દાઢેલ કુંવર સાંભરી. બેથ એકબીજાને વરી ચૂકેલ પણ રૂઢિનંધનથી આપો અવતાર જુદાં જ રહ્યાં. એકબીજાને મળવાની તરસ સોંતો બેઉ આશાભર્યાં જ મરી ગયાં. એનો સાથી એક દોહો રહ્યો છે :

સાથે વીજું સાટકે નાંદીવેલે નેસ;
કુંવર બચ્યું કુંજનું, બેઠી ખાળે વેશ.

બીજાં બધાં સ્થળોનો તો એકાદ પ્રસંગ સાંભર્યા, પણ ગીર તો મારી બાળ સંગ્રહતા. મને તો એના હુંગરે હુંગર, નાળે નાળાં અને જાડવે જાડવાં સાંભર્યા. જગલનાં એ ભોળુડાં માનવીઓનો મેં માન પ્રત્યેનો બાવ, સોરઠની પરોણાચાકરીનો કંઈક અવશેષ એ તપસ્વીઓને જુંપું રહ્યો છે. એકનું બે ન જાણે એવાં બે માલધારીઓની સાથે લેણદેણ કરવાવાળા અને જીવતાં માનવાનું લોહી પીનાચા ‘ખાટકી’ જેવા ગીરના વેપારીઓ સાંભર્યા.

ગીર પ્રદેશમાં ચોમાસાની કાળી હાથીની સુંધરારે વરસાદ વરસી રહ્યો હોય, એમાં બેસોને દોનારી નજરોનજર એ પહાડી ઇન્યાઓ, મને કેમ ન સાંભરે?

ગીરના એ માલધારીઓના દુઃખ લાયું તો આપી ચોપડી થાય. એને તો ગણેય ઋતુ સરખી દુખદાયક.

જેને જેતાં ગર્ભજીના ગર્ભ જીવી જાય એવી ભયંકર રાવલ, ઘોડવડી, મધુદી, શીગવડો, હેરણ, જમરી વગેરે નદીઓની બસો બસો લાથ જીચ્યો ભીત જેવી ભેખઓને આરે પાણી ભરી ભરી એમનાં ઢોરોને એ વેર પાણી પાય. ગીરના દૂધ એવાં ઘણાં જ મોદાં છે.

એ મોદાં દૂધનાં પી જનારાં તથા માખજીનાં ખાઈ જનારાં ગીર સિપાઈઓના ઘોડાં ! મારાણી કેમ ભુલાય ?

રાવલ, જમરી અને જેરકોચરી નદીથી વાટાયેલ, સરખા કાળા પાણાનો બનેલ, ‘સુરનળા’ જેવી તળિયાં ફૂટેલ નદીને પડખે ઊભેલ, વસમી ધરામાં સતનાં બહારવટાં ખેઝાનાર વેજાજીનો બાંધીલ વેજલકોઠો પણ સાંભર્યા વિના કેમ રહે ?

કાંડાં કરડાવીને ઉછેરેલ પોતાની વોડકીને પાંચ સાવજ મળી સારી નાખે, એ હીરબાઈ ચારસ્ય કેમ સાંખી શકે ? લાથમાં એક ગોબું લઈ પાંચે સાવજોને પોતાની વોડકી પરથી તગડી મૂકે, ત્યારે સાવજને કાંઈ ઓસ્થું વસમું લાગતું હશે ? એ સતવાદી ચારણકન્યાની દિમત સામે વનરાજો પોતાનું મારેલ ખાજ મેલી દઈ ચાલતા થઈ જાય, એ મને સાંભર્યા વિના કેમ રહે ?

ગીરમાં જ્યારે શીતળા આવે ત્યારે તો ત્યાં ઊભું પણ ન રહેવાય. પાંચ હોય તેની પાંચ, અને સો હોય તેની સો બેસો અને જાયો ઝોકમાં મરેલ અને અધમૂહી પરી હોય ! એટલાં બધાં દોરને આધે કોણ લઈ જાય ? માલધારી બિચારા તેજવિલોણો મોહે આશાભંગ થઈ ગંડા જેવા થઈ ગયા હોય. પણ આગળ ગજી લાધીલ દોરોની ‘મસવાડી તો આપવી જ જોઈએ ના ?’ ‘મૂવાની પણ મસવાડી !’

હું પહાડી જીવડો છું, શહેરી નથી. આખી ગીરને પાંદડે પાંદડે કષ્યો છું. લાથ ન સૂઝે એવી ચાત મળી હોય, હુંગરને ગાળેગાળેથી મેથ મહારાજનાં નીર ડિકિયારા કરતાં ખળકતાં હોય, ક્યારેક ક્યારેક વીજળની ઉધી માધે પહાડ પર પછડાતી હોય, નદીઓએ મરજાદા મેલી હોય, બેઉ કાંડે કોગળા નાખતાં ડોણાં પાણી ધૂઘવતાં હોય, પડછંદ અવાજે આભ ગાજતો હોય – એવી ગીરમાં, પોતાના જીવથી પોતે બીજો એવી ભયકર રાતે, મને બહાર ફરવાના કોડ થતાં ‘લખી’ નામની મારી ઘોડીને તૈયાર કરી એના પર સવાર થઈ એ નદીઓમાંથી સામે કાંડે કાંદતો. નાની અવસ્થાના મારા એ ટિવસો મને સાંભર્યા વિના કેમ રહે ?

આગબોટે જાફરાબાદ છોડ્યું. નાંતુ બંદર આંબું. ત્યાં તો માટીઓનાં બેસુમાર હોડકાં જોયાં. ગીરનું બધું થી આ બંદરથી સામે કાઠ ચેડે છે. સોરઠમાં કાંઈ બાડી રહેતું હશે ?

શાંખરસની નગરી દીવ આંબું. એ જૂનું જોવાલાયક સ્થળ. કિરંગીની દેવી ચાંપલનું આભથી વાતો કરતું દેવળ દરિયામાં દેખાય છે. અહીં સૂરજ આથમી ગયો.

દરિયાનાં પાણીને આગબોટે વહેરવા માંદ્યાં. અંધારાં વહેરીને સૂરજ ઊઝ્યો અને પાણી વહેરી આગબોટ મુંબઈ પહોંચી. એ તો મહામાયા મુખાદેવીનાં રાજ, જીવતી જાગતી નગરી. પાણીના એણે ચીર પહેણી છે અને ડિનારામાં રિવાજના હુંગરાયોની હારમાણા ગુંથી છે.

૧. મારણાડી ભરવાડ પાસેથી દોર ચરવાયા નદી લેવાતો કર.

સાંભર્યા

આવ્યા આવ્યા અમે.... મુદુપુરીને... તીર જો,
નાવલડી ડોલે રે આરા એના... આકરા;
બેઠ બેઠ અમે.... બોટુંની મો... જાર જો;
ધશધશતી હાલી રે પાણીડાંને.... ખાંપતી. ૧

પાછાં મેલ્યાં અમે કુંદનપુરનાં જાડ જો,
ખોડિયારનાં ધ્રમજાં રે અમે ઓ... લાંધિયાં;
જોયું જોયું કાંઈ જુગનું જૂનેદું.... ચાંચ જો;
દરિયાના સાવજ ચાંચૂડા મુને.... સાંભર્યા. ૨

ન્યાળ્યાં છટેથી રણછોડજનાં... ધામ જો
ગાગરનગઢનો રાજા પીપો મુને.... સાંભર્યા;
રાજ છોડીને એણે લીધા વેરાગીના.... વેશ જો,
માનેતિયું બેઠિયું રે ઊંચા એના.... મહેલમાં. ૩

સાંભર્યા સાંભર્યા પર પોથના.... નાય જો,
દેયુંનો માગનારો વાણીડો મુને.... સાંભર્યા;
અણમાનેતીના સાંભર્યા ભગવા.... વેશ.... જો,
સંસારની સણગેલી સીતા મુને.... સાંભરી. ૪

સાંભરી સાંભરી ગીગા બાવાળની.... ખેપ જો;
કાશીની લાવેલી કાવડ એની.... સાંભરી;
કૃતે આવી મને રામદાસજીની રીત જો,
તનાંની તોડનારી મેનત એની.... સાંભરી. ૫

સાંભર્યો સાંભર્યો અન્નના ભૂખ્યાંનો સાદ જો.
હળના તો હાંકનારા ધોરી ધીંગા... સાંભર્યા;
સાંભળી એની હાડ હોથ્યાની.... ટેલ જો
રાત-દીનો રળનારો ભાવલિયો મુને... સાંભર્યો. ૬

પૂછજું પૂછજું અમે બેસલાને ધરી.... ભાવ જો
'ઉભો કાં ભેડારી પાણીડામાં એકલો ?
'તપસી છું કાંઈ વ્હેચણનો હું.... દેવ જો.'
જણે રાજુને સીમાડે (જુવો) તારાં બેસણાં. ૭

જોયાં જ્યારે અમે બેટ શિયાળનાં.... ભાર જો,
ગોઝારો ખાંડલિયો વાણીડાનો...સાંભર્યો;
સાંભર્યા સાંભર્યા ફૂડા અધોરીના..... પંથજો,
પતિયાંને પૂજનારો સગાળશા.... સાંભર્યો. ૮

સાંભર્યો સાંભર્યો ફૂલો વાણીડાનો બાળજો,
માથાનો દેનારો ચેલેયો મુને.... સાંભર્યો;
સગાળશાએ વેધ્યો નાનેરો.... ભાળ જો,
ખાંડલિયે ખાંડનારી જનેતા એની... સાંભરી. ૯

ક્યાંથી આવ્યાં હશે હાલરડાંનાં એને.... હેત જો ?
હેયાથી આંસુડાં કિયાં હશે.... રોકતી ?
લેતી માથડલામાં સાંબેલાના... તોલ જો,
હાલરડાં જાનારી ચંગાવતી..... સાંભરી. ૧૦

નીરખ્યો કાંઠે શેંકર ચાંચૂડાનો વાસ જો;
ભભૂતિયો બાવો રે પ્રેમી મુને.... સાંભર્યો;
સાંભરી સાંભરી તૂંબડાંની તર.....નારી જો,
છિતરનારી વેરણ સાસુડી મુને.... સાંભરી. ૧૧

મધ સાગરીએ ગળિયાં માટીનાં તૂંબ જો,
ભૂડતીનાં તેડાં રે ભભૂતિય.... સાંભર્યાં;
ફુંધો પાણીડાંમાં મોરણીને મળવા.... કાજ જો,
સરગાપરનાં સાથી બેઉ મને...સાંભર્યા. ૧૨

આઘેરી મેલી અમે ભાવેણાની...ભોમ જો,
દરિયાની તરનારી આથમણી..... ઉપડી;
પડિયાં કાંઠે વરાહરૂપને.... પાય જો,
ધોળુડી ધજા રે ફરકે ઊંચી.... આભમાં. ૧૩

જોયાં જોયાં આફરાબાદનાં.... ઝાડ જો,
બારેથી નીરખી રે બાબરીઆ.... વાડને;
દખણે નીરખ્યા અણગળ પાણીડાંનાં... ઓધ જો,
ઉત્તરમાં ન્યાણ્યો રે નાંદીવેલો.... દુંગરો. ૧૪
સાંભર્યો સાંભર્યો રાણા રબારીનો.... નેસ જો,
હુઃખડાંની દાઢેલી કુંવર મને.... સાંભરી,
હેડ આવ્યાં ગીર માતા કેરાં.... હેત જો,
ભોણુંા માનવી રે દુંગરડાનાં.... માન જો. ૧૫
સાંભર્યાં સાંભર્યાં મેમાનુનાં.... માન જો.
અદકેરાં સાંભર્યાં રે વેપારી એના.... ખાટકી;
સાંભરી મને કાળી ચોમાસાની રાતું જો,
મેવલિયા વરસે રે મુશળ.... ધારના રે. ૧૬
પૂરું થરથર દુંગરડાનાં યે હાડ જો,
એમાં ભેણુંને દોનારી બેનું મુને.... સાંભરી,
સાંભર્યાં સાંભર્યાં ગીર સિપાઈયોના.... ત્રાસ જો,
દૂધડિયાં પીનારાં ધોડાં એનાં સાંભર્યાં. ૧૭
સાંભરી સાંભરી વેજલ કોઠાની... વસમાણ જો,
સાવજ ને ચારણ્યનાં ધીંગાણાં મને સાંભર્યાં.
સાંભર્યાં સાંભર્યાં શીતળા કેરા.... કોપ જો,
મૂવાંની મસવાડી જુનાણાની... સાંભરી. ૧૮
જોયેલાં જોયેલાં વધ્મર ભેકારી... ધોર જો,
એકલડો દુંગરડે દુંગરડે હું આથજ્યો;
જિંચી અટારીએ આભને ખોળે.... બેસી જો,
એકાંતે રહીને રે હરિને આ રાધતો. ૧૯
ધુઘવે ધુઘવે રાવલ નદીનાં... પૂર જો,
વીજળિયું ચમકે રે તૂટે આખાં.... વાઢળાં,
ખળકે ગાળે ગાળેથી નીર જો,
ઉત્તરવા ના પાડે માનવનો.... આતમો. ૨૦

એવી શત્યુમાં મને ફરવા થાય ઘણા કોડ જો,
ધોડલડી પલાણું “લખી” મોરી.... રોજડી;
એને ઉતારું હું ઘેલી નદિયુને.... પાર જો,
નાનપણના દનડા એ મારા મને... સાંભર્યાં. ૨૧
નવા બંદરમાં જોયાં જાઝેરાં.... જા'જ જો,
માછલાંના મારનારા માછી સામા.... દેશના;
હોડાં ભરીને કાંઈ પરદેશ જાવાને.... કાજ જો,
ધીવડિયાં ચડિયાં રે જાંણ વા'લી.. ગીરનાં. ૨૨
ભાણ આથમતે જોયું દીવ દરિ... પાવ જો,
‘ચાંપલાણું દેવળ વાઢળમાં.... વાતું કરે;
મહસાગરમાં લીધી મુંબઈની..... વાટ જો,
આભથી અંધારાં કાળાં કાળાં... ઉત્તર્યાં. ૨૩
વે'રવા વે'રવા કાળાં અંધારાના.... ઓધ જો,
રથડીઓ જેડ્યો રે હશે ધોળે... સૂરજે;
કોષે તે ધડિયાં જળનાં વે'રણ ... હાર જો,
શત્યુની ઉપરી રે પાણીડાંને.... વે'રતી. ૨૪
બોલે બોલે કાંઈ લોડ બિહામણા.... બોલ જો.
ધબકારા બોલે રે બીજા એના શ્વાસના :
એવે અંધારે અમે ભૂલ્યાં દશ્યુનાં.... ભાન જો,
ચાંદરડાની આંખો રે મુંબઈને હશે..ભાણતી. ૨૫
વે'રી રહ્યો જ્યારે અંધારાં સૂરજ.... ભાણ જો,
અગનિને રથડે રે દરિયો આખો.... વે'રિયો;
જોયાં જોયાં અમે મુખ્યાદેવીનાં.... રાજ જો.
આવકાર દેનિયું રે જાણો દીવા.... દાંડિયું. ૨૬
ખોળલે ખેલે ઘણાં નાનેરાં મોટેરાં.... ભાળ જો,
આવતાં જાતાં રે ધોળાં ધોળાં.... દીસતાં;
ખોળલે એને દેશી વિદેશીને.... માગ જો,
આગ્યુનાં ખાનારાં એને ખોળે.... હૂકળે. ૨૭

અના ગૌરવનાં કરતા ભિનારા....ગાન જો,
જાગંતી નગરીએ ખોળા જાણો..... પાથયા;
પે'ચા પે'ચા કાંઈ પાછીડાં કેરાં.... ચીર જો,
કોરુંમાં સીવ્યા રે શિવાળના કુંગરા. ૨૮

૭૫

દશાવતાર

દોહા

પૂર્ણ ખ્રબા કરશન 'પણાં, 'અણાં કુખ સાર;
કામપૂરણ કરશન સાદા, શામ કુખણ વર આધાર. ૧
કુખણ કુખણ કે'તાં થકી, ઓધરિયાં અણાપાર;
તો ખોટી બાળ તણો, કુખણ ભજો ડિરતાર. ૨
રામ કુખણ ઈક રૂપ છે, જુદાં જરા ન જાણ;
આપ સત્તાથી અવતરે, દેત દહન દહીવાણ. ૩
રૂપ ગહન શક્તિ ગહન, ગાવા ગુણ આગાર;
કવિ પુરાણો જે કથ્યા, વરણું દર અવતાર. ૪

૧. મીન

દુઃખ્ય

ખ્રબ વેદકો હરન, કરન અકરન જગકામં,
દેત્ય મહા દહીવાણ, સુર નર ગણો ન શામં;
અધરમ કરે અપાર, નિરંકુશ રહે નિરંતર,
ડરે દેવ નર નાગ, કોટિ વિષિ કરત કુમંતર.

૧. વાણાણુ - કહુ. ૨. પુણ્ય.

'કાગ' કહત સુર રાવ સુણિ,
મીન રૂપ આપે વિયા;
શંખાસુર સંઘારિને,
ખ્રબ વેદ પાછા લિયા. ૧

૨. કમઠ

દૂન વખત દહીવાણ ! દેવ ને દેત બુલાયા,
બહતર કોટિ અસુર, કોડ તેનીસે આયા;
મથ્યો સિંહુ મહારાજ, કાજ દેવનકા કરિયા,
ચૌઠ રતન દહિ લીધ, જેમ ઓપે ઈમ ધરિયા.

'કાગ' કહત જ્ય નાથ જ્ય,
હરન દુઃખ જ્ય જ્ય હરિ,
સિંહુ મથ્યો અશરણશરણ,
કમઠ રૂપ ધારણ કરી. ૨

૩. વરાહ

તૃતીય વખત, નણરાવ ! દેત જાગ્યો વિકરાલં.
ડરહિ ન અડરન દેત્ય, કોપ સુર કંપ કરાલં;
ધરા લહિ અધરાન, જાત પાતાળ જપાટે,
તેહિ જાણી સુર નાગ, મનુજ ભયભીત સપાટે.

કોધ રૂપ વારાહકો,
હિરણ્યાક દાહન કરી;
'કાગ' કહત વારાહ જ્ય,
ધરા નાથ દંતે ધરી. ૩

૪. વૃણિંહ

ચારી વખત ધર શામ ! દેત હિરણ્યાકંશ જાગ્યો,
મહાપાપ ધર માંડ, થંભ ધર થડકન લાગ્યો;
દડક ભાણ ફળધાર, દડક દેવન મન ધારે,
ધરણિ ભાર સર ધડક, 'પાહિ' મુખ નાથ પુકારે.

'કાગ' કનક કશિપુ હણ્યો,
ધોમ કોથ આપે ધરી;
કીન વાર પ્રહલાદી,
નૃસિંહ રૂપ જ્ય નરહરિ ! ૪

૫. વામન

પંચ વખત પરશાન ! 'રિયણ પ્રગટયો બળરાજં,
યજ્ઞ નવાણું કીન, સોહે ઈત્રન સમ સાંજ ;
દેખ રૂપો મન દેવ, રાજ સુરપતકો લીજે,
'વિયાઙુણ સબ વિભુધ, દયા કર ધીરજ દીજે.

'કાગ' કહેત બળ છળનકો,
લઘુ રૂપ નાથે ધર્યો.
વામનસે વિરાટ બણી,
સુવન તીન ત્રય પદ ભર્યો. ૫

૬. પરશુરામ

છઠે વખત સુરરાય ! આપ ધાર્યો અવતાર,
જમદંજિન હો તાત, માત રેણુકા ધારં;
કામદીનુ હિતકાર દેવ હિતકાર દ્યાણ,
પરશુરામ પરમેશ, રોષ જવાણ વિકરાણ,

ઈકવીશ વાર નિશ્ચન્તિ ઈલા,
ધોમ પરશુ કર ધાર તે;
'કાગ' કહેત, પરશુરદન !
ઉતાર્યો ભૂ ભાર તે. ૬

૭. રામ

સમમ વખત સુરેશ ! દેત્ય લંકાપતિ રાવન,
ડરે શેષ દિગ્યાળ, પુત્ર મહ ઈત્ર નસાવન;
ધરર કચ્છ ધર થંભ, ધીર ભ્રમાદિ ન ધારે,
ધરણી ભાર સર ધૂળ, પાહિ સુખ રામ પુકારે.

૧. પૃથ્વી, ૨. વ્યાઙુણ, ૩. પૃથ્વી.

'કાગ' કહેત ધર રાવ સુણી;
રામ રૂપ આપે ધર્યો;
સિયા-હરણ દશશીરણી,
વંશ-નાશ રણમાં કર્યો. ૭

૮. કૃષ્ણ

અષ્ટમ વખત, અવિનાશ ! કંસ ધર હુવો કરાલં,
દેત ધણા વિકરાણ, કામદીનુ જન કાલં;
હુવો મહા ભૂભાર, કહે ધર ત્રાહિ અપારં,
સકળ નિવારણ પાપ, હૃદ્યા રૂપે કિરતારં.

કંસ આદિ રાક્ષસ હણ્યા,
અવનિ શાંત હો ઈશ્વરા!
'કાગ' કહેત હરિકૃષ્ણ ! તે,
ધર્મ વેદ સ્થાપ્યો ધરા. ૮

૯. બુદ્ધ

નવમ વખત નારાણ ! જુગ ધર જામ્યો,
ચાર ધર્મનો નાશ, વેદ મારગ પણ વામ્યો;
ભણ્યા શૂદ્ર તે વેદ, બ્રહ્મ વેદ જ નહ જાણો,
કાન્તિ ધરમને છાંડ, પંથ અવળા બહુ તાણો.

પાપ રૂપ પરજા બની.
કમઠ શેષ દિગ કષાકષયા;
ધરી સમાવિ ધ્યાન ને,
બુદ્ધ રૂપ આપે બહ્યા. ૯

૧૦. નિકલંક-કલિ

દશમ વખત હે દેવ ! રૂપ નિકલંકી ધારો,
પાપ વૃંદ ઉથાપિ, ધરાનો ભાર ઉતારો,
એક એક તુંહિ એક, એક હો દીનદ્યાળા !
આપ કૃપાના ધામ ! અસુર ઉપર વિકરાણ !

દશ રૂપ ભૂપ નથ ભુવનકે,
ધામ પરમ કને ધરો,
કૃષ્ણ-ભ્રત-નિકલંક ! જ્ય,
'કાગ' શીશ કરુણા કરો ! ૧૦

૭૬

રણાછોડરાયજી (પીપાવાવ)ની સ્તુતિ

દોષા

જ્ય જ્ય નાથ જહુપતિ, જ્ય સુખ આઠે જ્ઞામ;
જ્ય મહિમંડન 'જરપતિ, કૃષ્ણ પૂરુણ જ્ય કામ. ૧
એક એક તુંહી એક છો, એક એક અવિનાશ !
એક તુંહી આશા પરે, પૂર્ણ એક પરકાશ. ૨
રામ ! રમાપતિ રામ તું, શ્રીપતિ પ્રહૃપતિ શામ;
કૃષ્ણ પૂરુણ કમળાપતિ, ધરપતિ જ્ય સુખધામ ! ૩
દારાપતિ ! દામોદરા ! 'નાકપતિ ! નારાયણ !
ગોપતિ ! જ્યગોવિંદ તું, પતિ રાવી ! પરવાણ ! ૪
સુરપતિ ! જનપતિ ! શ્રીપતિ ! નરપતિ ! જ્ય મમ નાથ;
'કાગ'પતિ, હરિ કૃષ્ણ ! તું, વરિયણપતિ સમરાથ. ૫

(છંદ-ભુજંગી)

નરાં નાથ સમ્રાથ નાગાથ નાથ,
અરૂપં અરેખં અલેખં અગાથ;
જનાં રક્ષ તું ભક્ત આસુર જ્ઞાનાં,
અમાનાં તુંહી એક જ હો અગાનાં. ૧

૧. લક્ષ્મીપતિ, વિષ્ણુ, ૨. સ્વર્ગપતિ, ૩. પૃથ્વીપતિ.

ભ્રાણ પલં એક કોટિ ભ્રલાંડ,
ખંડ વાન ધારં પલં ખડ ખંડ;
ધરાંડ ભ્રલાંડ સી રોમ ધાર,
અવિનાશ ! તું રૂપ જ હો અપાર. ૨

તુંહી ધારનાં અંડ માયા ત્રિગુણાં,
અને એક તું રૂપ આપે અગુણાં;
'ચવાં રૂપ આપાં નહીં પાર શામ,
ધનાં તુંહી તું એક જૈ સુખ ધામ. ૩

જિરા વેદ વિશાલ ભુજંગ ગાવં,
પરં નામ તું રૂપ પારં ન પાવં;
મતિ મંદ મેં તો અતિ નાથ મોહં,
ચવાં એક જિલા કિહી આત 'છોહં. ૪

દ્વાકંદ મુકુંદ ! આનંદ દેવં,
સદાનંદ ! શ્રીવંદ તું પાવ સેવં;
જ્યે શિવ ભ્રલા તુંહી એક જ્ઞાપં,
અકાલં ગતિ નાથ વિશાલ આપં. ૫

જરં તારનં વારનં મોહ જ્ઞાપં,
કંહ કણ ભેકરાનં તૂંહિ કણ;
દ્વા સાગરં નાવરં રૂપ દિવં;
સદા સાગરં તારનં પાવ સેવં. ૬

ગરુડેશ ! ગોપેશ ! ગોવિંદ ! ગેશં,
મહી-ઈશ ! રાધીશ ! નાથં મહેશં;
અરેશં અરેશં નમામિ અશોધં,
વિરંયેશ વિશેષ જ હો અવેશં. ૭

ધરા મંડનં ખંડનં તૂ ધરેશં,
સહ પાલનં દાલનં તું વશેધં;
દ્વાધામ ! તૂ રામ તુંહી અડોલં.
તવાં નાથ ! જૈ નાથ જૈ તું અતોલં. ૮

૧. વર્ણન કરવું, ૨. છેષે-પાર.

હરિ જે મહારાજ ! તૂ દુઃખદાર,
ધરા કોટિ બ્રહ્માંડ તૂ રોમ ધારં;
મહારાજ ! તૂ કાળ વિકાળ મારં,
કરાલં તુંહી જવાળ કાઢૂ ન કારં. ૮

ભયંકાર નેત્રે સહં લોક ભાળ,
વિયાકુળ દેત્યં નમામિ વિશાળં :
સદા સુખ-આગાર જ હો નૃસિંહ,
દ્વામૂળ ના શૂણ તું રૂપ દીહં. ૧૦

ક્રહેશં મુનેશં મુનીદ્રાદિ વંદ,
કૃપા-નાથ ! જે તુંહી આનંદ કંદ;
તુંહી એક નાથ અનંત ત્રિધામં,
રમેશં જનંપાલ જે કૃષ્ણ રામ. ૧૧

ગરુડારું ગોવર્ણ ગૂઢ શાનં,
ભવં પાલ જે તેજ કોટાન ભાનં;
ખટારિ ખગેશેશ જે હો ખરારં,
દ્વા-કંદ દ્વિવંદ નાથ દુઃખાર. ૧૨

હથીકેશ ! રામં રણછોડરાયં,
મધૂરાર ! મુરાર ! જે પાર માયં;
હયશ્રીવ ! હોમેશ ! જે કલેશ હારં,
અસુરાર ! એક અનંત અપાર. ૧૩

અપણાં પદ્મનાભં પ્રભો ! સુર-પાલં,
વિયાકુળ દેત્યં નમામિ વિશાલં,
વહે દાસ તું પ્રાર્થના સુણ વા'લા !
નથી કેમ જોતો કૃપા-નેણ લાલાં ? ૧૪

અજીષો કરે બાળ વાંક અપારે,
મહારાજ ! પિતા કંઈ નાંહિ મારે;
તવાં, નાથ ! દે કોથ થોડોક તારો,
અમારો નહીં કૃપાંય બાપુ ! ઉગારો. ૧૫

૧. કામ, શોધ, વગેરે છ શત્રુ. ૨. વખાણુ.

મતિ છોટ માતા શિશુને જ મારે,
અહો નાથ ! બીજું ડિયાંથી ઉગારે;
તવાં તાત ! મેં તો ગ્રહો પાવ તારો.
મહારાજ રાખો ચહે આપ મારો. ૧૬

ધરાનાથ ! મેં નાથ તુંને જ ધાર્યો,
અવિનાશી ! તું સાથ રાખ્યો અમારો;
ધનેશં ધનં ઔર વિચાર ધારું,
હરિ ! તોય ના વીસરું નામ તારું. ૧૭

કર્યા દોષ, કૃપાલ જાતા કરીને,
ધણા હેતથી હામ વા'લા ! ધરીને;
ધરો કાન આ પ્રાર્થના રે'મ ધારી,
ભણાં નાથ અંતે મહાબીક ભારી. ૧૮

હદાં જોરહી કાળ માયે હડેડ,
કરાલં અવાજે ત્રિલોક કડેડ;
ગણ-દેવ ધ્રૂજે મહા ચક સાજે,
ઘૂમે ઘોર બ્રહ્માંડ ગાજે અવાજે. ૧૯

મહાકાળ તે દંડને હાથ ધારે;
વદાં તે દને આવજો નાથ ! વારે;
દહે જીવને ગોપડ ફાટ ડંકો,
વગાડે દુંહુભિ જહાં કાળ બંકો. ૨૦

બચે ના કહું નામ તેને જ બારા,
મહારાજ ! તેને ગ્રહો નાથ ! મારા;
સહુ જોગિયે સુર ને સાધ સિદ્ધા,
દિયા રેશ કાળેય ધ્રજાવ દીધા. ૨૧

મહારાજ ! ના અંતનો શોચ મારે,
તવાં લાજ છે નાથ ! હાથે તમારે;
હરિ ! એ સમે હૂત છેટા હટાવો,
મહારાજશ્રી ! દેહ દુઃખ મટાવો. ૨૨

જઈ કાળની કંઠમાં જાળ જામે,
પહે આતમો તે દન હુઃખ પામે;
રહી સાથ હી પ્રાણને કાળ રુંધે,
જ્ઞાનાથજી ! મારજો હૃત જુદે. ૨૩

કરે બાળક દોષ ના કાન ધારો,
તવાં નાથ ! મોટો અવિકાર તારો;
‘અણ્યાં કીન પાણો લયંકાર આપ્યો
બહુ રે’મ રાખો સહુ શીશ બાપ્યો ! ૨૪

વદે ગુણ ભુજંગ વેદ વિશાલં,
તલું પાર આવે નહીં ભક્તપાલં;
અહો નાથ ! હું માનવી જ્ઞાન ઓછું,
પરંપર તું ક્યાં થકી નાથ પોચ્યું. ૨૫

અણ્યાં લોકનો ગાન ધારી અભાગે,
અહંકારથી જાય જો ઈદ આગે;
કહો, તાત ! એ તો અભિમાન કેવું,
અરે નાથ ! કે’વું અમારું જ એવું. ૨૬

‘પણાં છંદ ભુજંગ નાથં સુંપાસં,
વદે ડેતથી જે હિયે તુજ વાસં;
ક્યુ ‘કાગ’ જે પ્રાર્થના હું કરું છું,
ધરા-નાથ ! આ છંદ પાવે ધરું છું. ૨૭

દોહો

ધરું છંદ ધરણી ધરં, પદંકજ પર રૂપ;
રસના રણ રણછોડજી, ભૂમિ કોટિ જથ ભૂપ. ૧

૧. પૃથ્વી. ૨ કહું છું.

૭૭

હાય રે હાય પુકારત

દોહો

જુવતી નિજ જુગારમાં, હાર્યા પુર હસ્તેશ;
પાંડવ પ્રભુ પુકારતા, બેઠા સભા બંધિશ. ૧

હુરયોધન મન હુષ મતિ, હુકમ દિયો હરભાય;
‘ધારા પાંડવરી ધ્રૂપતી, અણાલજ લાવો આંય. ૨

સાંભળતાં જ હુઃશાસને, મન આનંદ ન માય;
પગ થરથરતી પંચાળીને, લાજ વિહીન તહ લાય. ૩

પાંડવ સનમુખ પેણિકે, સતી ચિત્ત સહુયાય;
થીર ખેચવા ચોપથી, દિયો હુકમ હુરરાય. ૪

ઉઠ્યો તતકણ અણાસમે, ખો’ફ નહીં કર ખાગ;
પકડી ભુજા પંચાળીની, હુઃશાસન હુરભાગ. ૫

અકળાણી વનિતા, અતિ, થીર હદ્ય નહિ થાત;
પાશ પડી પારાધીને, હરણી જેમ હહરાત. ૬

અરે સમે ઉતાવળે, બિલખી બદન બહુ નાર;
“કહાં જાઓ. કિનકો કહો કરે કવન મમ વાર ? ૭

ચાડિયા ચિત્તમાં શામળો, ધરી કંક મન પીર;
‘ઢીલ કયા વણ ધ્રોડજો, વેગે મારા વીર ! ૮

હૃપદ ધર્મ ધનુર્ધર, કષ ન કાપે કોય;
અબળા હું અણવખતમાં, ત્રિકમ ! શરણો તોય.’ ૯

હાય હાય કરતી હિયે, હદ્ય નહિ ધાર;
‘કશ્યો વખતનો ફુખજી, સુલિયો પરમ પોકાર. ૧૦

૧. પણી ૨. ખરાબ.

(છંદ-દુમિલા)

પહ્યાળિયા હાય રે હાય પુકારત, કોય રે આય સહાય કરે
જિય કોય રે આય સહાય કરે. ટેક

કફરી વખતે કરધારણ ! તારણ હુઃખદિ નિવારણ તૂ,
ધરવી કયમ ધારણ, ભાર-ઉતારણ ! દેણ મહારણ મારણ તૂ;
સુર કાજ સંવારણ ! સંત ઉધારણ ! તૂ ભવકારણ ડેક તરે,

પંહચાળિય ૦૧

ભગતાં પખ ભૂધર ! તોય ધરાધર ! વીર વિશંભર વેદ વહે,
પહતાળ પયંબર તૂ સત્રજ અંબર, ધાર પીતંબર આવ રુદે;
અજઅંગ નીલંબર પેલેય નંબર, 'ધાહકૃષણ' ધર ચોપ દરે,

પંહચાળિય ૦૨

વલસે જટ કાજ સુણો નહિ વિદુલ ! લાજ સભામહ લુંટ હૈ,
વટ જાત અણીઠત હું તુય દોવટ, જોર કરી પટ જોંટ હૈ,
સુણિયા ઘટ સંકટ છે હરિ ! છેવટ, છેવટ જીવ તુંહી સુમરે,

પંહચાળિય ૦૩

હત લાજ સુયોધન હાક કરે, મન નાહિ ડરે કુત મૂઢમતિ,
હુદ્ધશાસન હુફુત તાકત હે લત, તે હદ્યં નહિ ત્રાસ રતિ;
મુંહજાળિય મૂં મત ભાઈ ! અણીભત, વીગત ચિત ગયે વિસરે,

પંહચાળિય ૦૪

ફિદરાય કે સંકટ આબ ફટ્યો, તનથી ન તૂટ્યો વિશવાસ તુંહી,
ભટક્યો નહિ જીવ તુંહી ભગિની, મન માંય રટ્યો પરતીત મુંહી;
પલટ્યો દિન પાંડવરો પરભૂ ! પણ, તું પલટ્યે કયમ નાય ! તરે,

પંહચાળિય ૦૫

અણપારહિ સંકટ આ વખતેય, સુણો ન પુકાર હે શામળિયા !
મન ધાર ન વાર હવે જિરધારણ ! બાંય મું જાલ હરિ બળિયા !
અવડી કર વાર, નોધાર-ઓધાર ! ગોવિંદ ! જિયો ક્ષયાંય જામતરે,

પંહચાળિય ૦૬

મરદાય મૂંછાળ ધોળ મુખ વાળ, આ ભીધમ ભાળ જરા ન લિયે,
અરિયાંનોય કાળ જે દ્રોષ દાઢાળહિ, બાળ એ અંધતણાથી બિયે;
પકડ્યા શિર વાળ દેખોને દ્યાળ ! હવે લો સંભાળ અમારી હરે,

પંહચાળિય ૦૭

સુણતાં યહ 'ધાહ ધસ્યા ધરધીધર, વાર કરેવાય વિશુલજ,
નવસોય નવાણુંય પૂર્યાય અંબર, હાક ઊઠી કે 'હજ છે હરિ;'
કરે દ્રોપદી વાર છોગાળાય ! કાળાય ! 'કાગ'ની વારતું એમ કરે.
પંહચાળિય હાય રે હાય પુકારત, કોય રે આય સહાય કરે-

જિય કોય રે આય સહાય કરે. ૦૮

છૃપ્ય

હાય હાય હા હંત પ્રગટ પંચાળી પુકારતી,
થરર ચિત થરથરતી, હિયે ડરતી મન હારતી,
ધીર હદ્ય નહિ ધરતી, ભરતી નિઃશાસ ઉચરતી,
'નંદલાલ' લરથરતી, પાય કાળ જ ફરકરતી;

'આકા' ઉચાર આનન લયો,
મુરજી વિર નવ રહી મતિ;
કહ 'કાગ' લાજ રામન કજૂ,
ધૂજતિ થર થર ધૂપતી. .૧

હુદ્ધ સભા દુગ દેખ્યો, અતિ અબળા અકળાણી,
જોર પાની દુગ જ્યો, થંભી પતિકો પહિચાણી;
તણી વખત તહકાળ, ધોમ કહ વચન સુયોધન,
'કરહુ નગન ધરી કોપ,' સુનત ભરી ડેક દુશાસન;

કહ 'કાગ' હાય આડા કરી,
આરત ધૂપતી ઉચ્ચરે;

“વટ-રખણ કુખ ! હે તૂ વિના,
કવણ વાર મોરી કરે. ૨

બંધુ મોર બળવાન, મહદ મમ તાત મહારથી,
પતિ પંચ પરતંત્ર, ભીમ અરજુન ભારથી;
ભીમ દ્રોષ ભયહરણ, તદપિ અવની દગ ઢાણી,
કોઈ નહીં કિરતાર ! વાર કરતલ વનમાણી;”

કહ ‘કાગ’ સતી કલપાંત કિય,
“હે કુખનજી ! દુખહરણ;
દૂપતી ધાહ કાને ધરી,
ધાય ધાય ચક્કર ધરણ !” ૩

“એક દિવસ અવિનાશ ! કામ જગ પડે, કુખજી !
આજ દિવસ તક, ઈશ ! તોહિ હું ભજી કપટ તજી;
કૌરવ રૂપ કસાઈ, ગાય ભગિની ગિરધારી !
તૂ હોતે ન્રય-ધામ ! આજ ગઈ લાજ અમારી;”

કહ ‘કાગ’ વિકળ વિલોકતી !
ભાં ભાં અબળા ભાંભરી;
સુશી ટેર છેવટ તણી,
હર હર કર ધોઝા હર. ૪

કરિય દુશાસણ કોપ, ચીર જોંટન સભામહ,
હુંઓ સુ હાહાકાર, રદી મુખ કુખ થીર રહ;
એક ધોય નવ એક, નિકટ પટકુળ નવરંગી,
શત નવ ઓર નવાણું, આપિયા હરિ અજુરંગી;

ભીમ આદિ વિસ્મય ભયે,
જીવી નામ કર જોડજો;
“કાગ”ની વાર કરવા કુખન !
દૂપતી જેમ જ ધોડજો.” ૫

૧. પોકાર. ૨. અપાર.

કામપ્રજાળણ નાચ કરે

દોઢા

એક દિવસ આનંદ ધર, હર હરદમ હરખાય;
કરન નાચ તાંડવ કજુ, બહુ જિવિ કેફ બનાય. ૧

ઘટ હદ બિજ્યા ધૂંટી કે, આરોગે અવિનાશ;
લહર કેફ અનહદ લગી, પૂરણ નૃત્ય પ્રકાશ. ૨

લિય સમાજ સબ સંગમે, નધલોચન તત્કાળ;
કાળરૂપ બેરવ કઠિન, દિયે તાળ વિકરાળ. ૩

ધોરદૂપ ધટઘટ ભ્રમણ, ઊત્યા-રમણ અકાલ;
કારણ જીવકો આકભણ, દમણ-દેત દગ-ભાલ. ૪

લખ બેરવ ગજા સંગ લિય, ડાંકની સાંકની ડાર;
જાબર જુદ્ય સંગ જોગણી, ભૂત પ્રેત બેકાર. ૫

(ધંદ-હુમિલા)

પરમેશ્વર મોદ ધરી પશુપાણણ, કામપ્રજાળણ નાચ કરે.
જ્યા કામપ્રજાળણ નાચ કરે. ટેક

ભભકે ગજા ભૂત ભયંકર ભૂતળ, નાચ અધિભર તે નખતે,
ભજાકે તળ અંબર બાધાય ભંખર, ગાજત જંગર પાંહ ગતે;
ડમરૂય ડંકર બાહ જટકર, શંકર તે કઠિલાસ સરે,

પરમેશ્વર૦ ૧

દડં ખડં બ્રહ્માંડ હલે; દડં દડા કર ડાક બજે,
જળણ દગ જીવાલ કરાલ જરે, સચરં ધડં ગજા સાજ સજે;
કડકે ધરણી કડકું કડકું, હડકું મુખ નાચ ચ્રજંત હરે,

પરમેશ્વર૦ ૨

હદતાળ મૃંગ હુલ્લકટ, હાકટ ધાકટ ધીકટ નાદ ધરં,
નહદ્રાહ દિદીકટ વીકટ હોકટ, કહ કરંગટ કેર કરં;
ધધડે નગ ધોમ ધધા કર ધીકટ, બેંઘટ ધોર હુતાળ ધરે,
પરમેશ્વરો ૩

નટ તાંડવરો ભટ દેવ ઘટાં નટ ઊલટ ગૂલટ ધાર અજં,
ચહું ચાક હુદૂવટ હૂવટ ખેખટ, ગોગટ ભૂ કઈલાસ ગ્રજં;
તત તાન ત્રિપુરારિ રોકટ ગ્રૂકટ, ભૂલટ ધૂહર ઠેક ભરે,
પરમેશ્વરો ૪

સહલાઈ છેંછાટ અપાર છટા, ચહુથાટ નગારાંય ચોબ રડે,
કરતાલ થપાટ જપાટ કટાકટ, ઢોલ ધમાકટ મેર ધડે;
ઉમધા સંગ નાટ ગણં સરવેશર, ઈશ્વર 'થઈતતાં,' ઉચ્ચે,
પરમેશ્વરો ૫

પહરી ગંગધાર બેંકાર મુજંગાય, ભાર અધારાંય વૃક્ષ ભજે,
ગડતાળ અપાર ઊઠે પડધા, ગઢ સાગર ગ્રીલ ખ્રલાંડ ગ્રજે,
હદભાર પગાંય હિમાયળ હાલત, હાલત નૃત્ય હજાર હરે,
પરમેશ્વરો ૬

બહ અંગ પરાં ધર ખાખ અંદર, ડંબર સૂર નંબ દવળા,
ડહકે ડહકે ડહકે ડમુ બહ, દૂહક દૂહક ચે બવળા;
હદપાળ કરાળ વિતાળરી હાકલ, પાવ ઉપાડત તાળ પરે,
પરમેશ્વરો ૭

ખ્રલાંદિક દેખ સતં જ્ઞમના ભર, સુર તેત્રીશાંય પાવ સબે,
ખડકું કર હાસ્ય ખ્રલાંડ ખડેડત, અંગ ઉમા અરધંગ અબે;
જગ જીવણ આવણ જોર નચાવણ, આવત 'કાગ' તણે ઉપરે,
પરમેશ્વર મોટ ધરી પશુપાળણ, કામપ્રજાળણ નાચ કરે.
જીય કામપ્રજાળણ નાચ કરે. ૦૮

છખ્ય

કરત નાચ કઈલાસ, પાસ લાલ ભૂત પ્રમેશર,
ઓપત નભ આભાસ, ખાસ મધ્ય ભાલ ખ્યંકર;
વાર કરણ વિશ્વાસ, દાસ કુળ કમળ દિવાકર.
પરમ હિમ ચહું પાસ, વાસ સમશાન વિશંભર;
દૃ દૃ દૃ દૃ દમુ બજે,
હાસ્ય કરત ખડ ખડ સુ હર,
“ ‘કાગ’ ” કો સંકટ ‘ધહંવા કજુ,
ધમ ધમ પદ ભર, ‘ગરલધર ! ’ ”

૭૮

થડ્ડથંભ

(દોહા)

પિતા કહત પ્રહ્લાદ કો, “અબ ભજહું મોહિ એક;
રામ રામ રટના તણી, તજહું પુત્ર ! તવ ટેક.” ૧
“પિતા ! સુનહુ” કહ, “અબ ક્યો ભજોં પ્રલુ આન;
સદા જાહિ પદ ‘અજ ચહે, ભજહું સોઈ ભગવાન.’”

જૃસિંહ અવતાર

(છંદ-રેણકી)

ગડહડ ગ્રજ ગડડ, હલકભર હડડડ, થંભ થડડ, નરસિંહ વિયે —
જ્યથ થંભ થડડ નરસિંહ વિયે. ૨૫.

ભગવન ગતિ ગહન ગહનયર હનમ્બવ, રમન શમન ત્રય તાપ ૨૬,
ધર ધરન ધરન જવ જર અન ધનધન,
મન ધુ ચરણ રન ભવન પટ,
તન મન ધન દન તન વ્યાપ નયન ત્રન, રામ રમાપતિ હદ્ય લિયે,
ગડહડો ૧

૧. નાચ કરવા. ૨. તેર ધારણ કરનાર સદાશિય. ૩. અવિનાશી.

વરવર પર પરમ પરમ અજયરવર, વર ધર ધર થર જાહિ વડે,
ગિરિવર પત સમર ચમર ચર ત્રોહલ, સચર અચર દર દીખ ચડે;
વર અજર અમર હર ચરહિ અચરવર, કર સુખ તજિ કહુ ભજહુ કિય,
ગડહડો ૨

સુની ડરન અડર વચ ચમમ રોમ ચઢ, ગોમધમમમમ નાદ ગ્રજ્યો,
હમમમમ ગોળ વોમતક હોવત, કમઠ સહસફની કર્મ તજ્યો.
હિન્કશીપુ હાક જગ બહિર સુરહત, ગોમતાલ ગાહ કાટ ગિયે,
ગડહડો ૩

કર નિશિચર કોથ અધર ડઠ ધર કર, કર શર પર ધર ગરજ કિય,
તજ તજ શઠ હઠ મેહિ ચહિ અચરપતિ,
ભલ નર સુર દિગ ચરનભયં;
“તું હી રામ નહિ” કહ કોથ કિયો તબ, દુંગર પર ધર ફેક દિયે,
ગડહડો ૪

ટરટર નહિ અટર અટર નિરખત તન, ભલ હિરણ્યાકન કોથ ભરે,
પન તન મન રામચરન કિય અપરન, નાતન, હનહન કેમ ટરે;
તવ ખંબ ધગત ઉત, “રામ કહાં તું હિ ?”
લોહ બજકર ખડક લિયે,
ગડહડો ૫

જળજળજળજવાળ વ્રસતદળજણ, જળળ ખગસુ અળ જલદ જરં,
કડકડકડ દંત ઉભય કટ કડડડ, ધડડ નીરખિ સુર વૃંદ ધરં;
ખડડડડ ભય પંડ ખંડ પ્રતિ હમકી, ધમકી જખ ગરજ હિયે,
ગડહડો ૬

ધગધગધગ ધગત ધગત આહુટી ધર, પગ ડર ભર ડગમજિત પ્રથી,
ભય રક્ત રક્ત વપુ રોષ ધગત ભય, સડગ અડગ ભય સાહરથી,
ભયાનીત ભાગ હિન્કશીપુ ભયંધર, લંબ ભુજા કર પકર લિયે,
ગડહડો ૭

કટકટ ડઢ કટક નટ કિટકત, ડટ ખટ ફટ જટ સુર ડર,
નટનટ ફટ ચર્મ બિકટ નાખ નોરત, ધર અદ નિશિચર ભૂમિ દર;
સોઈ ‘કાગ’ સ્વામી નરસિંહ બિકટ છબી,

ગરજ જાહિ નાખ ફૂટ ગયે,
ગડહડ ગ્રજ ગડડ હલક ભર હડડડ, થંબ થડડ નરસિંહ વિદે-
જ્ય થંબ થડડ નરસિંહ વિદે.૮

છાપ્ય

થંબ ફાટ ભય થડડ, ગડડડ ગો ફાટ ગરજજ્યા;
ફડડ તાક નાખ ફાટ, કનકકશિપુહિ ડરજજ્યા;
ભયે દેવ ભય ભવન, કવન પહ રૂપ કહીજે,
રચ્યો ઓવહો રૂપ, રૂપ તુંહિ અકથ રહીજે;

“હલ્લ્યો નાથ ! હિન્કશીપુ તે,
પીર જાનિ પ્રહલાદકી;
ત્યોહિ નાથ ! ત્રિલુલનપતિ,
કુમતિ હરો સબ ‘કાગ’ કી.”

૬૦

નંદલાલને નમો

દોઢા

કરન વાર ગો સંતકી, ફુખ ફુપાલ ફુપાલ;
અજ અખંડ અંજન અતીત, પ્રગટન જન પ્રતિપાલ.

(છંદ-ઓટક)

પ્રથમં પ્રગટ ધર-કોટિ-પતિ,
ચરનં તિનકે ધરહું સુરતિ;
કરનં મનુ ભૂમિ ઉધાર કિયો,
નંદલાલ સ્વરૂપ સુ મીન લિયો.

દ્વિતીય મથનં સુર કીન ધયિ,
રમનં-કમળા લિય ચૌદ રિષિ;
કર સુર અજં દનુ નાશ કયો,
ધન હૃદન સ્વરૂપ કમણ ધયો. ૨

તૃતીય ભરનં ઈહિ બ્યાસ ભન્યો,
હિરણ્યાશ ગદાકી ધમાક હન્યો;
મહિ દંત ધરી ધર ગુન તમો,
નંદલાલ બરાહ સ્વરૂપ નમો. ૩

ચતુરં ધર કોપ પ્રચંડ છટા,
કરસે હિરનંકશિપૂહિ કટા;
કમળાશ હૃપા પ્રદલાદ કરી,
હર કષ નમો નરસિંહ હરિ. ૪

પંચમં સ્વરૂપ મન તીત પયો,
ભૂધર નય પાવ ભમંડ ભયો;
હિયો દર્શ બલીકો પતાલ હિયો,
નર વામન હૃદન સ્વરૂપ લિયો. ૫

ષષ્ઠં ધક કંધ કુઠાર સદા,
મહિ ભૂપ બિનુ ડિય તોર મદા;
અહિ ધારી દેભવ જીવી અરપી,
પ્રશુરામ નમો તરુ હૃદન જીવી. ૬

સપ્તમં પુરુષોત્તમ સીયપતિ
મહનેક હન્યા દનુ મૂઢમતિ;
મન મેર બિભીધન દીન મનં,
મમ રામસુ હૃદન પદં નમન. ૭

અષ્ટં અજીરં અકરં ન આરિ,
ધરની કર ધારી અપાપ કરી;
ભરનં શરનં હૃદન સુદેવ ભનં,
શરનં શરનં શરનં શરન. ૮

નવમં ન હૃપા ધર કાહુ નરં,
ધરી ધ્યાન રહે નહિ રાવ ધરં;
પર દીઠ ન કાહુ સુ ખુદ પયો,
ધરનાથ સુ હાલ એ રૂપ ધયો. ૯

દશમં દ્વિજ માત સુ સામલકા,
પરમં સુયશંધર તાહિ પિતા,
ધર-પાપ વહી શિર ખડગ ધરો,
કુધનં કલકી જન ધ્યાન કરો. ૧૦

અન-અંત ન તંત તુંધી જ આતિ,
મન તાહિ લખે ન લખંત મતિ;
વદનં કર પો'ચ ન કાહુ વહાં,
મનતીત સ્વરૂપ નિરૂપ મહા. ૧૧

અજ અંગ તુંધી મહમા ઉપની,
ધરતી ધરતી નહિ કાહુ ધની;
તતકાલ વહી પ્રગટે ત્રિગુંન,
ભરનં કરનં હરનં સુભનં. ૧૨

પણુ પંછી મનુ ડિય જીવ પ્રહા,
મદ ધારી અધારિ સુ ફેલી મહા;
અપની વૃત્તિ હે ન કહાં અટકી,
મહિ પૂર્ણ કિયે ઈકલી મટકી. ૧૩

મદ કોધ તુ લોભ તુ મોહમયં,
ઉનમે નયવાતી સદા અભયં;
મદમે ડિતનેક નરુ મગનં,
ડિતનેક સુ કોધ ને કાહુ ગન. ૧૪

અભિમાન નરે ડિતનેક આતિ,
મુરજે ડિતનેક કી લોભ મતિ;
મહિલા-મય હે જુ કિંતે મગન,
દિલ જાનત નાહિ સુ રાત હિન. ૧૫

ભર ત્યાગછુ કાહુક સંત ભયે,
મનકે બિધનં અદ્ભુત મયે;
સખ ત્યાગત કામકો નાશ કરે,
તથ લોભ વપુ તિનકે પ્રસરે. ૧૬

જીબ લોભ મિટાવન દેખ જુકે,
તથ દંબકી હાક મહા તમકે;
ગહનં ઉનસે મન હાર ગયો,
લલચાય મૈં 'ઓળ તિહારો લિયો. ૧૭

થિર નાંદિ ભયો અતિ ચિત થક્યો,
તથ મૈં હરિ ! શર્ન તિહારી તક્યો;
પ્રથમં અન્ય દેવસે ધ્યાન પદ્યો,
છટક્યો તિહિસે નહિ કાજ સર્યો. ૧૮

કરી પ્રેમ બેદાંત બિચાર કર્યો,
સત કૃષ્ણ ! ઈણાં નહિ ભાવ સર્યો,
લપડાઈ ગયો ઈક મિત્ર લખી,
મહારાજ ! સુ આનત હો મનકી. ૧૯

કિય મે'ર તહાંસે છુડાય દિયે,
હહરાવી દિયે કિર ઔર દિયે,
મહારાજ ! હો તાત તૂ માત મુહી,
તરલં ચખ બંધુ સબંધી તૂ હી. ૨૦

મુરલીધર ! એક તૂ મિત્ર મહા,
સત કૃષ્ણ ! અનંત તૂ મેરી સહા;
પરમેશ્વર કૃષ્ણ ! તૂ મોર પતિ,
મહારાજ ! અબે કરુ થીર મતિ. ૨૧

ઉનઈસ અઠોતર જ્યેષ અયે,
શશિ પાંચમ ત્રોટક છિદ કિયે;
હિય 'વાયસ' કૃષ્ણ તુંહી હરજી !
ઈતની અરજી અરજી અરજી. . ૨૨

૬૧

જ્ય તુલશીશ્યામ

દીક્ષા

એક અખંડ અનંત અજ, અંતરજ્ઞાની અટાય;
કરું વંદન કર જોરિકે શ્યામ ચરન ચિત લાય. ૧

પરમ ભક્ત પ્રિય ભુવનપતિ, ગહન ગતિ ગિરધાર;
કહીં કથા કિરતારકી, અપની મતિ અનુસાર. ૨

શ્યામ નામ સંસારમે, તારન ભવ તત્કાલ;
વારન ભવકે વેગકો, જારન નય વસુ જાલ. ૩

વસ્યા શ્યામ જંગલ વિશે, કિદિ બિવિસે કિરતાર;
મહા દેત તલ મરિયો, બરનુ સહજ બિસ્તાર. ૪

પતિ હંસ પાર ન પાવહી, કરે સુ બરનન કલ્ય;
'કાગ' કથા કિંચિત કરું, અતિ મેરી મતિ અલ્ય. ૫

(છિદ-ગોટક)

બરનોં મતિસે બિસ્તારિ કથા,
પ્રભુ ધ્યાન ઢાય સુ ચિત તથા;
ઘનશ્યામ સ્વરૂપ અનંત ધાં,
બનબાસી અખંડ કરોં બરન. ૧

પરમં ધરનીધર ભજુ પ્રભો !
બરનં કર નારદ શેષ વિભો !
જનમં મરનં હત મંત્ર જીવી,
તત સાધત સિદ્ધ મુનીંડ તપી. ૨

બનવાય ખ્રલાંડ બહુ બરન,
ધનશ્યામ ! ભજે નભ બાર ધનં;
બિસતાર કરી બખતે બરખે,
હિય હેરિ તક સભ જી હરખે. ૩

ધરની શિર શેષ સદાય ધરે,
કરતે જ્ય નાંહિ ગુમાન કરે;
અરક નિજ બખત પ્રકાશ અતિ,
રટન થહ ચૂક પરે ન રતિ. ૪

બહુ થોરીસી ચંદ્રપ્રભા બિકસે,
લલના નિશિ ખૂબ હસંતિ લસે;
ગહનં અનપાર નખત્ર થહ,
રટન ચલબો ધૂવ થીર રહે. ૫

જલધિ, પ્રબલં અનથાહ જલં,
હઠ છાંડત ના ઉછલન હલ;
સરિતા જલ સાગર પંથ ચહે,
અસમાન અનંત અડોલ રહે. ૬

થટ પા'ડ જરા ન ધરા થડકે,
કરતાર ! અપારાય કારન કે;
ભરપૂર તપોમય ભાસત તે,
પરમં હઠ જવાલ પ્રકાશત તે. ૭

અવની ધર જવન આવત હે,
વહિ દસ્તિ પરે ન સમીર વહે;
કરતાર ! અથાહ મનુષ્ય કૃતિ.
રમતી ચિત ઠોર અનંત રતિ. ૮

કરતૂત સબે હરિ ! લિન કિયે,
લટકે કહું ફંડ કિ લાભ લિયે;
બનવાય મુખં બરન બરન,
હિયમે તૂ રમત ભયં હરન. ૯

તુંહિ રોમ અનંત ખ્રલાંડ રમે,
સબ નાશ જગં નિજ અંગ સમે;
ધરી ધ્યાન તિહારોય ધીર ધરું,
કિતને મતિ થોરી બખાન કરું ? ૧૦

સિધ ચારન યક્ષન નાગ ભજે,
વિધાધર ડિનર ગંધ્રવ જે;
અજ ! ધોર સજે ફિર હેત અતિ,
રન તુંહિ કરેંત સુ વેર રતિ, ૧૧

ઉત્પાત કરે રજનીયર એ,
શરન જનકો તબ તૂ સરજે,
જગ ત્રાણ તલં પ્રબલં સુજગ્યો,
લટકે મનુ ડોલન વ્યોમ લગ્યો. ૧૨

તબ શ્યામ સ્વરૂપ ધર્યો તમકી,
હઠ ધારી તહાં પ્રભુ હાંકલ કી;
ચમક્યો સુનિ હાક અસુર કનન,
ગરજગ્યો ઉગમે ધન હેત ગન. ૧૩

હિક શામ અનંત અસુર અજે,
ગહનં બલ હૈ મુખ કોટિ થજે;
ધનશ્યામ કો બીચમે ધેર લહે,
ગજઢાહ લુજાબળ અસ્ત્ર થહે. ૧૪

કર ધોર થજે હરિ કોપ કર્યો,
૧૨જનીહરકો રથ થીર રહ્યો;
ધરની ધક લાગિ પતાલ ધર્યી,
હઠ છાંડિય ચામુંડ સેન હસી. ૧૫

કુતકાર કિયે હલ શેષ ફન,
ખખડયો તબ કોરમ ખખરનં;
ગઠ તોર ગન પવન ગવન,
રટન ભરન ભન હેત રન. ૧૬

હક છોડત બન કરાલ હરે,
પ્રલયં ધન જાનિય બુંદ પરે;
ભર ભાગત હેત કિંતે ભરકે,
અટકે સન બાન થં અટકે. ૧૭

પટકે કિત રુંડની મુંડ પરે,
મટકે અરુ રુંડની રુંડ મરે;
વઈતાલન તાલ બજાવત હે,
ધરી અંત્ર ગલં જી ધાવત હે. ૧૮

ભભક્તં સુયોગિની યંત્ર ભરે,
ધુરજહિ ગનં કિત મુંડ ધરે;
કરક્તં શૃગાલ કરાલ કનં,
હટક્તં પલ ભ્રમ હેત હન. ૧૯

લટક્તં નહીં તલ બાન લગે,
જરક્તં ભુજા હરિ કોપ જગે;
અટક્તં ન કાહિ નરાચ અજં,
યટક્તં મન ધર શ્યામ ઝજં. ૨૦

ધર કોપ કરાલ કપાલ ધર્યો,
પર છાંડ ભુજા બલ હેત પર્યો;
પરતે ફિર સાવધ થે પ્રગંત,
હદ હાક કરેત હટેત હટ. ૨૧

લટક્યો નહિ શીશ અલંડ લગ્યો,
ભભરી ગન દેવ પ્રૂજંત ભગ્યો;
ગહનં ભુજ ધારિય શ્યામ ગાઢા,
પરમં ગથ કંપ દિશા પરદા. ૨૨

હઠકી તલ ભાલ પ્રકોપ હન્યો,
પરતે મુખ હાંકલ 'શ્યામ' ભન્યો;
દહનં-અધ હેતકો ધામ દિયે,
હદ્યં તપિ જંગલ શામ રિયે. ૨૩

ઘનધોર અથોરહિ વૃક્ષ ધટા,
સરિ તુખમણી નગકીય છટા;
પરમં તલશ્યામ સુનામ પર્યો,
ધરનાથ હઠી વિધિ રૂપ ધર્યો. ૨૪

નિર હુંડ તહાં તપન ગહનં,
રટ સ્વામિય શંકર કી રટનં;
'સુત ભાયલ કાગ' કથાય ભનં,
હર શ્યામ જય તાપ હનં. ૨૫

(છઘય)

તાપહરન તલ-શ્યામ, પાપહર જીવ ઉધારન,
તાપહરન તલ-શ્યામ, બિકટ યમ ફેટ બિદારન;
તાપહરન તલ-શ્યામ, સમ જંહ હુંડ તપત હે,
તાપહરન તલ-શ્યામ, નામ સિદ્ધિ સાધ જપત હે;
શંકર સ્વામી પ્રિય સદા, કરદ નામ જીવ કામકો;
"કાગ" પ્રભલ કલિકાલ મેં, શરન એક લે શ્યામકો." ૧

૮૨

વરળ ચમચમ વીજળી

દોષા

ધર હરિયો કંચવો ધર્યો, માથે શ્યામ મલીર;
ચમકી બીજ અશાદી, ગહકે મોરાં ગીર. ૧

રીછડિયું રમવા ચડી, નદ નાળાં છલકંત;
પહાડ અધોલે આઠિયું, મેખડિયું મલકંત. ૨

હિંદુનુષ તાણાં અકળ, ગડહડ અંબર ગાજ;
શાહૂને શર પ્રાઇટચાં, વાજ સુણી વનરાજ. ૩

(છંદ-સારસી)

આધાડ ધમધમ ધરા ધમધમ, વરળ ચમચમ વીજળી-
જી વરળ ચમચમ વીજળી ટેક

ગડહડિય સજ દળ, આલા વળકળ, મંદ પ્રખળા મલકતી,
દીપતી ખડ ખડ, હસી નવદા, શ્યામ ઘૂંઘટ છૂપતી;
અખળા અકેલી, કરત તેલી, વોમ વેલી લળવળી,
આધાડ ૦ ૧

મદ ભરી વળકી, મેલ માજા, ગગન તળ સળગી જિયાં,
જળ ભર્યા વાદળ, ચડાં અણગળ, વડુણ દળ વીકરી જિયાં;
પહાડાં શિખર પર દિહણ પ્રાઇટ, સધળ સેના હૂકળી,
આધાડ ૦ ૨

સાંકળાં ભાંગી, મોર ઘનદળ, ગગન નીરખી ગેડિયા,
મળરાત કાળી, કઠઠ માજમ, પિપ્પુ ટીક્કા બાપિયા;
સુણિ ભલાક કાને, કંથ શોધળ, નમી ધર પર નરમળી,
આધાડ ૦ ૩

વાદળાં કાળાં, જુઓ ત્રેમંડ, સામસામાં આફળો,
હમસમે સાગર, લોઢ હડ હડ, ગગન સુન નોબત ગડે,
વેરણ્યા કાળા, વરા ધર પર, વાળ ધૂટા વાદળી,
આધાડ ૦ ૪

ખેચિયા ઈદર-ધનખ ખુલ્લાં, સમરંગી શોભિયાં,
કાના વિજોગી રાયિકાનાં, હરણ જું કફક્કાં હિયાં;
ઘરસંગ પાને, 'કાગ' પેખી, ઝૂલડે ગરવર ફળી.
આધાડ ૦ ૫

૧. ઉપલી દોઢની કરી આગળના કોઈ કવિની રચેલ છે. બાકીનું સ્વરચિત છે.

૭૪૪

ત્રણકી વોમે વીજ, લજા લડહડતી લાડી,
ડરતી ડરતી દકણ, અકળ ફરતી ધન આડી;
મદછદ હક્કલ મેઘ, કરે અણ વખત કડાકા,
ઉંઘ માથે અછટ, ધરા પર લેત ધડાકા;
અવકાશ સકળ રૂંધ્યો અરક, ચાદ્રિયાં દળ પવનાં સળી;
આકાશો સળગી ઉઠી, ઈદ મશાદું ઉજળી. ૧

૮૩

શ્યામનો સંદેશો

દોઢા

ઉદ્વવ ગોકુળ આયકે, સબકો કહે સંદેશ;
'ચૈતન ઈશ્વર સર્વકે, નહિ જુદાઈ લવલેશ.' ૧

કૃખ કહ્યો ઉદ્વવ કહે, ગોપીજનકો શાન;
'અંતર-જ્યોતિ ઈશકા, ધરો હદ્યમેં ધ્યાન.' ૨

'સારે સચરાચરનમે, જો વ્યાપક જગદીશ;
અબલા સબકે આતમા, ઈશ્વર પ્રાણ અધીશ.' ૩

'ગૂડ માર્ગ જો શાનકા, મથના દદ કર મનઃ';
કહ ઉદ્વવ 'હરિ-કૃખકા, દિલમે હે દરશન.' ૪

(છંદ-ચરચરી)

શ્યામકો કહિયો સંદેશ, હરિહરિ રટતી હમેશ,
વનિતા સહુ બાલવેશ, નિરભલ નારી. — ટેક

પહિલે પ્રીતિ લગાય, ભૂધર હમકો ભ્રમાય,
ઘેલન નવનીત ખાય, તાજે તનમે;

બનમે કબહુક ખુલાય, જીવનજી ભાગ જીય,
તા દિલકા દગ્ગા તાહી, મોહન મનમે;

પર હમ નહિ ભેટ પાય, જીદવ દિલકા જરાય,
કપટી છૂપે કસાઈ, ગિરિવર ધારી. શ્યામકો ૦

ઈક દિન બંસી અવાજ, મિટે સુર મહારાજ,
કીનો હમ છગન કાજ, વૃંદાવનમે;
ગહરે સુર ગગન ગાજ; રમતા મનુ રાગરાજ,
સંગીત ઘર દેહ સાજ, મંગલ મનમે;
છોડે બંધન સમાજ, લંગર પદ કુલકી લાજ,
કુલન બદન દર્શ કાજ, શ્યામા સારી. શ્યામકો ૨
કાલી ખ્રજકોકરાલ, વિષધર ભયકારિ વ્યાલ,
નાથે વહી નંદલાલ, જ્વાલન કાજ;
જીવન દાવાની જ્વાલ, પીની હરિ ભક્તપાલ,
કહે ઉનકો કુપાલ, રાજન રાજ;
સુનકે કિસકા ન સ્વાલ, કેસે વહી દીનદયાલ,
હમકો ડિય બુરે હાલ, ચેસી યારી. શ્યામકો ૩
ઈક બહુ કહતી ઉદાસ, અંતર ભર કર ઉસાસ,
દિલહરકો કહત દાસ, હુભિયનત્રાતા;
ઈસકી હમકો ન આશ, વસીયો નવ માસ વાસ,
ક્યા ક્યા કરતી કંકાસ, દેવકીમાતા;
તિલિભર નહિ તાત ત્રાસ, ખ્રજકે ભૂલે બિલાસ,
હરદમ કિટ તિન હુલાસ, હુબજાપ્યારી. શ્યામકો ૪
કહતી ઈક કોધ્યૂર, નાગર દિલકે નિહુર,
વિક હે પર પરી ધૂર, નેહમે તાકે;
આયે ટેરન અહૂર, કપટી ખલ મહાહૂર,
જીબરે જાલિમ જરૂર, ઉનકે કાકે;
હમસે રહ દૂર દૂર, ઉનસે હાજિર હજૂર,
હુહિજન અભલા દહૂર, કીની ત્યારી. શ્યામકો ૫
વદતી ઈક કર વિચાર, ઉદ્વચ દુઃખ હે અપાર,
નારી સબ નિરાધાર, કિસ મુખ તાકે;
કીનો હમકો કરાર, ઉંડ જલમે ઉતાર,
પીછે હર લિયો ઘાર, મથુરા જાકે;
દેવે હમકો દીદાર, વાલમજી એક વાર,
પર યે છેવટ પુકાર, કાલ તૈયારી. શ્યામકો ૬

શ્યામા ઈક કહ રસાલ, ઉનકો હમ પર હે આલ,
કીને નહિ વેવિશાલ, કુંદંબ ત્યાગે;
ભૂધર નવ લેત ભાલ, નિષ્ઠુર વહ નંદલાલ,
ઝૂટા નિતનિત કાલ, જ્વાલા જાગે;
શ્યામ ન લીની સંભાલ, કીજે હતના કુપાલ.
તુમ સંગ લહિયો સુભાલ, અબ હે ત્યારી. શ્યામકો ૭
વસ ગે મથુરામે વાસ, સુખસે કરુણાનિવાસ,
એક જ મુહિ દિલમે આશ, રાધા ખોલી;
ચિત હમરે સુધાસ, હૂંકે હરિ વરકે પાસ,
પરગટ કહું તુમરે પાસ, અંતર ખોલી;
વદતે શુન વેદ વ્યાસ, બદન કાલા બિકાસ,
દાસનકે 'કાગ' દાસ, મૂર્તિ ઘારી;
શ્યામકો કહિયો સંદેશ, હરિ હરિ રટતી હંમેશ,
વનિતા સહુ બાલવેશ, નિરબલ નારી. શ્યામકો ૮

(છ્યાય)

નિરબલ ભાલા નંદ, નંદનસુ ભાલ જ્વાલ નર,
ઉર ન હોત આનંદ, કંદ સુખ કિશન હુપાકર;
મંદ મંદ મુખ હાસ, દાસકો કબહુ દિખાવન,
ઉદ્વચ નિજ ઉપદેશ, શેષ હે પતિત સુપાવન;
હમકો ન વહી ભાવત હિયે, શુભ અશુભ બ્રત શૂન્યકો;
'કાગ' પદો હે કાનમે, ધ્યાન બંસરી ધૂનકો. ૯

૪૪

પંખી ઊડચું

(છદ-હરિઝીત)

ઊડચું મજા કરવા અહા પંખી અરે પરદેશનું,
અણાખોલ ને કોમળ હતું વયમાંય બળાવેશનું;
નિજ કર્મને જોગે કરી તે ગાડ જંગલમાં ગયું,
એ પંખી બુઢાં જ્યાં હતાં આનંદથી જઈ ત્યાં રહ્યું. ૧

મન થઈ મજા માબાપને સંતાન દીધું શામને,
રમતું હરખથી જોઈને આનંદ દરિયો ઊધળે;
આશા બૂઢાંની એ હતી કે દુઃખડાં અમ ટાળશે,
મોહું થશે બાળક પછી પ્રીતે બુઢાપજી પાળશે. ૨

“આશા બધાંની અમર ને મલકાય આશામાં ભતિ.”
જગ જીવ તે જાણે નહિ ગોવિંદની શું છે ગતિ;
(અનું) લગ્ન કરવું ક્યાં હવે ? નરને વળી નારે કહ્યું,
નિજ બાળના વિવા નીરખવા હદ્ય એ તપલી રહ્યું. ૩

એ કાળમાં એવું બન્યું સપડાય સધળાં શોકમાં,
આધાર જે એનો હતો તે પિતા જ્યો પરલોકમાં;
નિજ તાતના તરછોડવાથી રંક બાળક બહુ રડચું,
માળા મહીં એ માતનું આધાર એક જ થઈ પડચું. ૪

વૃદ્ધપણથી ડેલતી કંઈ કામ તેને ના કહે,
એ ખ્યાર શું છે માતનો મુખ જોઈને બેસી રહે;
મોહું થયું તે માતનું ત્યાં કામ આડેથી કરે,
એ ક્યાંય છેદું જાય તો દિલમાં બહુ જનની ડરે. ૫

કેવી બની તેની કથા ઉરમાંય ઉપજે છે દયા,
પ્રિય તાતના એ મોતને આનંદથી વીસરી ગયાં;
કાતિલ હતો તે કુળ તણો અણ મોહ પારાધી અરે,
કરવા તણી એ ના કરે, કરવી નહીં એવી કરે. ૬

લખતાં કથા પડશે કલમ તે આવિયો વૃદ્ધો તળો,
કરશે હવે નિજ કર્મ તે જોઈ અનિની અંતર બળો;
સુતું હતું માળા મહીં નિજ માત ત્યાં ચોકી કરે,
“જગ એક આશા હોય જેને દિલ તેનું બહુ ડરે.” ૭

એક તો હતું અંધીર વન વળી રાત અંધારી હતી,
તેવે સમય ત્યાં ચાલતાં મૂંજાય બાળકની ભતિ;
સુતું બિચારું સુખથી ત્યાં તીર ફંક્યું તે સમે,
કોમળ કલેજું વીધિયું ગોવિંદ એ તુંને ગમે. ૮

માળા મહીં એ મોત વખતે માતને બાજી પડચું,
ધૂઠી ગયા કર શક્તિવિષ તે વખત હા ! બહુ તરફડચું;
નિરમળ ઉઘાડી આંખી નિજ માતને નિધાળવા,
આંખે અંધારાં આવિયાં જબરો હતો જાલીમ ધા. ૯

કેવું હશે નિજ માતને છેલી વખતનું શું અરે ?
જોરે ઉપાડે જીબને પણ વેણ તો ક્યાંથી વળે ?
હું ‘કાગ’ બાધા જાણતો, આ જોઈને કાગે કહ્યું;
“રોતી કકળતી માતનું હું જાણતો નથી શું થયું ?” ૧૦

૮૫

પ્રાસ્તાવિક છઘય

બૂરો કથા ?

બૂરો ભાતમે, કલેશ, બૂરો ધર પીઠ લરનમે,
બૂરો અકિનકો બ્યસન, બૂરો પરતંત્ર ફિરનમે,
બૂરો મૂર્ખનો નેહ, બૂરો નીચ પાય પર્યો સો,
બૂરો નારિ એકાંત, બૂરો આલસી ભરોસો;

જગ બૂરો મિત્રસે કપટ જો, બૂરો અધિમ કમ સાધનો;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંસારમે, બૂરો બલીસે બાધનો. ૧

બૂરો ધાત-વિશ્વાસ, બૂરો નાદાન બઢ્યો સો,
બૂરો વેદ બિનુ વિષ, બૂરો શુદ્ધ પણ્યો સો;
બૂરો સભા અપમાન, બૂરો મહિપાલ કૃપણમન,
બૂરો મહંત ચિત લુદ્ર, બૂરો રોગિક મહંત તન;

મદ બૂરો યોગી નારી-મિલન, ભય રંજ બૂરો ભગતમે;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સબસે બૂરો, માનભંગ નર જગતમે. ૨

બૂરો પાન પય ખ્યાલ, બૂરો અભલા પ્રધાનપદ,
બૂરો શત્રુગૃહગમન, બૂરો યૌવન રુ રાજમદ;
બૂરો પ્રાતમે સયન, બૂરો સેવકસે હસવો,
બૂરો અકલ જલ સ્નાન, બૂરો કુચામહિ વસવો;

સહિ બૂરો મલેચ્છ તન સો સદા, બૂરો છિદ્ર પર ખોલનો;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંસારમે બૂરો અતિ મુખ બોલનો. ૩

બૂરો વૃથા વિવાદ, બૂરો તન કોષ તપનિકો,
બૂરો નાશ લગ્ન ધીર, ચિત લોલજ પનિકો;
બૂરો કન્તિ અતિ શાંત, બૂરો બિન કંઠ સુ જાયન,
બૂરો અજાનિત પંથ, બૂરો બિનું રૂપ દીર્ઘ તન;

બહુ બૂરો સમય અતિ હે બૂરો, બૂરો કાર્ય બિનુ ગર્વ હે,
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંસારમે, બૂરો ભજન બિનુ સર્વ હે. ૪

જીર્ણ

જીર્ણ હોય પંડિત, અગમ ઈતિહાસ સુનાવે,
જીર્ણ હોય જખ ભસ્મ, અહરનિશ અતિ ખલ આવે;
જીર્ણ મંત્રી જો હોય, રાજકો ભયસે બચાવે,
જીર્ણ વેદ અરુ નેહ, શરીર ચિત વ્યાધ હટાવે;
કવિ, ભસ્મ, મંત્રી, મિત, વેદ સો, પાંચે જીર્ણ ભલે પૂરો;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંસારમે, દેહ જીર્ણ ઈક હે બૂરો. ૫

મરદ

એક બચન અણડોલ, બોલ બંધન નહિ પાવે,
ધરે છત શિર ધર્મ, બિપતસે જીવ બચાવે;
કરે ન કિનકી આશ, આશ ભુજબલ ઈશ્વરકી,
સદા હદ્ય ભલસિંહ, પરસ અભલા નહિ પરકી;

શુભ દાન કરન સમ હે સદા, કંગાલ નહિ કર કરદ હે;
સત 'કાગ', સ્વામી સંસારમે મિલન યોગ્ય સોઈ મરદ હે. ૬

પ્રસન્ન હોત જિન પરે, તાહીકો કષ હટાવે,
ચડ્યો કોપ જિન સાથે, લૂણ તિનકે ધર વાવે;
જિનકો અપનો કહે, સોઈ તક મરન નિભાવે,
ભાગ્યવાન ભરપૂર, ખાજ અણખાજ ન ખાવે;

રણધીર ભક્ત શ્રીરામકો, કરનિ ઉગ્ર ચિત શરદ હે;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંસારમે, મિલન યોગ્ય સોઈ મરદ હે. ૭

નામદ

હદ્ય નહિ ઈક રંગ, કરે પલમે બહુ પ્રીતિ,
બાંધે પલમે બેર, સ્થિર મનકી નહિ સ્થિતિ;
મૃહુ બને સનમુખ્ય, પીઠ પર કરત ભડાઈ,
વદન કોઉ ભય બચન, તબે ધરથર ચિત થાઈ;

કંજુસ ટિલ કલપાંત ગ્રહ, દરિદ્ર રૂપ જિહિ ખરિ દહે;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંસાર સોઈ, મૂછ ભલે, નામરદ હે. ૮

અથી આશ કરિ આત, તબે નિજ સંકટ ગાવે,
કરે જો કિસકો કાજ, સોઈ ધર ધર દરશાવે;
દુષ્ટ જુદે ભય હેત, તબે ધન હેત હે ઉસકો,
ચૈસા હેં અતિ પ્રિય, તાત નહિ આત સુ જિસકો;
કર ભરત ઉદર વહ કીટ જ્યો, પરમેશ્વર સંગ પરદ હેં;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંસાર સોઈ, મૂછ ભલે, નામરદ હે. ૯

દુષ્ટ

કરત અકારણ કોધ, સદા બહુ રંક સતાવે,
અંગ વૃથા ઉનમાદ, ગુન અપને મુખ ગાવે;
ત્રિયા અવરકી તકે, વેર અજાડગિત સંત પર,
વદત અમંગળ વયણ, જૂઠ પાપિષ્ઠ ગર્વધર;
તસગરી ઓર ચાડી વખત, પર બૂરાઈમે પુષ્ટ હેં;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંગ છોડિયે, સદા સોઈ નર દુષ્ટ હે. ૧૦

જિને ન ગુન હજાર, દોષ રતિ ભર યહ દેખે,
કિસીકો બિગરત કાજ, પ્રસન મનસે અતિ પેખે;
કલ્યો ન કિસકો કરે, ધરે નહિ ચરન ધરમમે,
રામકથા નહિ દુચે, ધુરંધર હંબ ધરનમે;
સંતાપ સબકો ચાહત સહી, ચિત નહી સંતુષ્ટ હે;
સત 'કાગ', સ્વામી ! સંગ છોડિયે સદા સોઈ નર દુષ્ટ હે. ૧૧

કઠિન

કઠિન વેણ અલાભંગ, કઠિન મન ધીર સંકટમે,
કઠિન પાલબો નેહ, કઠિન રન ખડગ જપટમે;
કઠિન વેરી પર કથા, કઠિન ભાધન બહુ જનમે,
કઠિન દુષ્ણિન કો શરન, કઠિન પરદેશ ગમનમે;

દાતાર વહી અતિ કઠિનતા, દયા કરન મન હીન હે;
સત 'કાગ' મનુ ! યે સર્વસે, કામ જીવતો કઠિન હે. ૧૨

કઠિન જગત વ્યવહાર, કઠિન હે ભજન કુખાંકો,
કઠિન વેદકો પઠન, કઠિન સબ ઉત્તર પ્રશ્નકો;
કઠિન રાજકો કાજ, કઠિન ઈક રંગ મરન તક,
કઠિન ઈષ્ટ વિશ્વાસ, કઠિન પદ ભરન સદા હક;
ગંભીર વરત સોઈ કઠિનતા, લગ્યો જીવ જગ લીન હે;
સત 'કાગ' મનુ યે સર્વસે, કાલગપાટો કઠિન હે. ૧૩

મરો

મરો વૃક્ષા ધર માન, મરો શ્રીવાન કુપણમન,
મરો દાસ નાદાન, મરો, મતવિરુદ્ધ આત તન;
મરો ભિત્ર સ્વારથી, મરો ખુશામતી કવિજન,
મરો એક મતિમૂઢ, મરો વિશ્વાસ-કરન હન;
નિજ કુલ તણી ઈરિધા કરન, જૂંપ સદા તિનકી જરો;
સત 'કાગ' કરે પરહિત સોઈ મુગુટ દેશકો મત મરો. ૧૪

ઝુકે

કરી કોંતસે ઝુકે, ઝુકે દાવાનણ જલસે,
ગરલ સુધાસે ઝુકે, ઝુકે અરિદલ ભુજબલસે;
સુધા ઝુકે અનખાન, ઝુકે જલપાન તૃધાકો,
ઝુકે હર્ષસે શોક, ઝુકે સત બિધન મૃખાકો;
રામ કુણ ભાવે ઝુકે, દયાવિ ઝુકે અદ્ય કો;
રુકે મોર હંસ 'કાગ' સે (ઇક) ઝુકે નહિ વેગ હદ્ય કો. ૧૫

મુદિત

મુદિત મેધસે મોર, મુદિત ઘનઘોર ચોર મન,
મહિલા કામી મુદિત, મુદિત કંજૂસસુ પ્રગટ ઘન;
પતંગ જવાલસે મુદિત, મુદિત ભટ ક્ષત્રિ ખડગ રન,
મુદિત ગાન ગન દેવ મુદિત ઈક પાપિહ બુંદ ઘન;

વત્સ મુદિત નિજ માતરે, મુદિત મુનિ શુભ પ્રક્રસે,
ચારન સબકી ચાહસે, 'કાગ' મુદિત મેં દૃખસે. ૧૬

૯૬

વેરનો બદલો અને બેનો ગુનો

(સવૈયાની અથવા ન્રોટક છંદની ચાલ)

ભૂલ્યો તોલ સુરાજન બોલ તણો,
અપમાન સભામહ કીધ ઘણો;
ક્ર્યો દુપદે દોષ જો દ્રોષ તણો.
અપમાન ભુજંગ નસે નસમાં ડસતાં,
મુનિરાજે જુઓ દિલમાં શું ધર્યું;
એક દુપદ કાજ મહાદિજરાજે જો
ક્ષત્રિનું સાફ મેદાન કર્યું. ૧

લાગ્યું દક્ષને બ્રહ્મ સભામહીંચી,
વૃથા તોય જુવો ઈતિહાસ મથી;
અપમાન ગણ્યું એણે શંકરથી.
ક્ર્યો યજ મહા એ પ્રજાપતિએ
ચિત શંકર સુ મન દ્રોહ ધ્યો;
એહી કારણ અગ્નિની જવાલા મહી
એના શીશનો શંકરે હોમ ક્ર્યો. ૨

અદ્ભુત વિચિત્ર પાંઠ સભાગૃહમાં;
ભૂલ્યો અંધનો પુત્ર સભાગૃહમાં;
હસી દ્રોપદી સિમત સુ નિગ્રહમાં
મહારાજ સુયોધને ત્યાગી ક્ષમા,
એવા છિચિત્ર દોષને ચિત ધરી;
સારી હિંદના ભૂપ સમક્ષ મહાસતી,
દ્રોપદીને જો બેહાલ કરી. ૩

પ્રભુના ઘરથી એ નથી ડરતો,
તેમ લેશ ન જાસ દિલે ઘરતો;
જુઓ, નાશ કુઠાર એનો કરતો.
જગ વંહિત ચંદન તે બદલે,
એને મુખે સુગંધી સદા ભરશે;
એનાં સાગરથી ઊડાં પેટ મહા,
અપરાધ સહુ એ ક્ષમા કરશે. ૪

નર માનવનો જો કરીશ ગુનો,
એ તો વાળશે વેર મહા હુંગુનો;
બદલો સહુ લેશો બૂરાઈ તણો.
કરો કોઈ ગુનો તો કરો 'હરિનો',
'પટણીનો કરો' ન ચિતે ઘરશે;
એનાં સાગરથી ઊડાં પેટ મહા,
અપરાધ સહુ એ ક્ષમા કરશે. ૫

૯૭

સોરઠી માતના રાજનેતા

દોઢા

કોણી જવાણ જડાયો નહિ, ન કરી લોભે આળ;
ધર સોરઠના પાટવી, નમો પાળ-નરમાન.

(છંડ-ભુજંગી)

પૃથ્વી દેવ કેતાય ભૂપાળ પાણ્યા,
ધરાનાથનાં હુંખ કેતાંય રાણ્યા;
સૂતા રાજવી કેંક કીધા સચેતા;
નમો સોરઠી માતના રાજ-નેતા ! ૧

પતિ સ્લેહપુરીને જેણે રંજાઝા,
પ્રભાનાથ તે કેંક ભૂપો પછાઝા;
ખઘ્યો કાજ ગોહિલને યુદ્ધ બેતા,
નમો સોરઠી માતના રાજ-નેતા ! ૨

ધણી કાજ મહારાજ તે માંસ હોમ્યાં,
પતિ બાળુડા કાજ તે હાડ હોમ્યાં;
દધીચિ ન થંલ્યો એવાં દાન ટેતાં,
નમો સોરઠી માતના રાજ-નેતા ! ૩

મહારાજ ભાવા તણી રાજધાની,
બની જે દિને તે વિયોગે બિહાની;
ટકાવી જતી ટોપીએ તંત્ર-વેતા,
નમો રાજ-તંત્રી ઝષિરાજ નેતા ! ૪

ઉપાસ્યો દધિ દેવ તે વિપ્ર દેવા,
ફળી કૃષ્ણ મહારાજને એ જ સેવા;
વળ્યા જે દિશે ત્યાં રહ્યા છો વિજેતા,
નમો રાજ-તંત્રી ઝષિરાજ નેતા ! ૫

તુંધી શાહના શાડ સાથે ભમંતો,
તુંધી રંક ખેડૂત સાથે રમંતો;
કાર્ય શેત ને શ્યામને પ્રેમચેતા,
નમો રાજ-તંત્રી ઝષિરાજ નેતા ! ૬

તુંધી સાર્વભોગિનાં તંત્રો ઘડંતો,
તુંધી ભજિભાવે ઈકાંતે રડંતો;
તુંધી રાજસેવા ભયો દેશ-નેતા,
નમો રાજ-તંત્રી ઝષિરાજ નેતા ! ૭

તુંધી સાથ જેણે મહા દેર કીધાં,
ધળા વેરીઓને અભેદાન દીધાં;
કરે ધાવ કેતા ફલં તુંહિ દેતા,
નમો રાજ-તંત્રી ઝષિરાજ નેતા ! ૮

અમારી દગે એક તું એક એવો,
પ્રભાનાથ ! તું તું તુંધી તું જ જેવો;
સહુ મંત્રી-માળા તણો મેર કે'તા,
નમો રાજ-તંત્રી ઝષિરાજ નેતા ! ૯

વે જાં ધ ગઢવી મોટા ભાડિયા તા.માં ડવી-કંઘ

<http://vmgadhavi.blogspot.in>

જ્ય માતાજી

આભાર

ગુજરત ગ્રંથરચાર્ય લિયા અમદાવાદ